

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

143. évfolyam, 2. szám
2019

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő / Editor-in-Chief
DÁVID LÓRÁNT DÉNES

Főszerkesztő helyettesek / Deputy Editors-in-Chief
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő / Managing editor), BOTTLIK ZSOLT

Szerkesztők / Editors
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR, JENEY LÁSZLÓ (olvasószerkesztő / Proofreader)
CSAPÓ JÁNOS (külszervezési menedzser / Manager for internationalisation)

Szerkesztőbizottság / Editorial Board
VEIT BACHMANN (DE), BENEDEK JÓZSEF (RO), DOMBAY ISTVÁN (RO), FÁBIÁN SZABOLCS,
FODOR GYULA (UA), GYÓRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR, STEVEN JOBBITT (CA),
KOZMA GÁBOR, LÓCZY DÉNES, PETER LUGOSI (UK), MÉSZÁROS MINUCSÉR (RS),
MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMCSÁK GÉZA (SK),
TÍMÁR JUDIT, LADISLAV TOLMÁČI (SK), THOMAS M. WILSON (US, IE)

Tudományos Tanácsadó Testület / Scientific Advisory Board
ALEXANDR ARTEMYEV (KZ), MARIUSZ BARCZAK (PL), BARCZI ATTILA, BARTA GYÖRGYI,
BELUSZKY PÁL, JÜRGEN BREUSTE (AT), BUJDOSÓ ZOLTÁN,
CENTERI CSABA, CSORBA PÉTER, DÖVÉNYI ZOLTÁN, FRISNYÁK SÁNDOR,
GRAŻYNA FURGAŁA-SELEZNIOW (PL), GÁBRIS GYULA, GÁL ZOLTÁN,
GYÖRGY OTTILIA (RO), HUFNÁGEL LEVENTE, DORINA CAMELIA ILIEȘ (RO),
KERÉNYI ATTILA, BLAŽ KOMAC (SI), JOANNA KOSMACZEWSKA (PL),
KOVÁCS KATALIN, KOCSIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN, MARI LÁSZLÓ, MEZŐSI GÁBOR,
MICHÁLKÓ GÁBOR, LADISLAV MURA (SK), PAJTÓKNÉ TARI ILONA, PAP NORBERT,
PAPP-VÁRY ÁRPÁD, MARIA PARADISO (IT), PENKSZA KÁROLY,
SZILÁRD LEHEL POSZET (RO), PROBÁLD FERENC, ANTON VAN ROMPAEY (BE),
MIHAELA SIMA (RO), PARIKSHAT SINGH MANHAS (IN),
SZABÓ JÓZSEF, SZABÓ SZILÁRD, SZILASSI PÉTER, TÓTH GÉZA, TARDY JÁNOS,
VARAJTI KÁROLY, MAREK WIĘCKOWSKI (PL)

A Földrajzi Közleményeket az alábbi adatbázisok indexelik: / Földrajzi Közlemények is
abstracted/indexed in: EBSCO Information Services, Crossref.

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitasasag.hu. Honlap: www.foldrajzitasasag.hu
Az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba sorolt folyóirat.

AZ UNESCO FILMES VÁROSOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

IRIMIÁS ANNA

A COMPARATIVE ANALYSIS OF UNESCO CITIES OF FILM

Abstract

While cultural and creative industries are at the base of governance models for creative cities, there is a significant lack of understanding with respect to how they contribute to sustainable urban and community development. The UNESCO Creative Cities Network was set up with the aim of providing a cooperation platform for cities for which creative and cultural industries were identified as engines to foster sustainable urban development. In the last fourteen years the network among UNESCO Creative Cities of different size and with diverse historical, political, and social conditions has grown significantly. The purpose of this work is twofold. First, it compares creative cities to detect how urban practices and policies enhance the film industry. Second, it aims to investigate the urban strategies used to enhance social cohesion through film heritage, education, and consumption.

Keywords: sustainable urban development, film productions, UNESCO Creative Cities Network

Bevezetés

A tudásalapú gazdaság mellett a kreatív iparágak meghatározó szereppel bírnak a városfejlesztésben (STEVENSON, D. 2014, GRODACH, C. 2017). Az UNESCO a kreatív városhálózatot (*Creative Cities Network*) 2004-ben hozta létre, ma 72 ország 180 városának biztosít együttműködési platformot (en.unesco.org/creative-cities). A kreativitás alapú városhálózat döntéshozói az irodalom, a gasztronómia, a zene, a dizájn, a kézművesség és népművészet, valamint a média vagy a film támogatását tartják fenntartható városfejlesztésük és megújulási készségük mozgatórugójának (ROSI, M. 2014). Az UNESCO kreatív városhálózathoz a kétévente megrendezésre kerülő pályázaton keresztül lehet csatlakozni. A hálózat egyedülállósága abban rejlik, hogy – a területi dimenziókat figyelembe véve – alulról építkezve a helyi kreatív és kulturális erőforrások versenyképességének megerősítését tartja szem előtt.

A tagság értelmében a város magáénak vallja azt a településfejlesztési modellt, amely a fenntarthatóságra, a helyi közösségek jólétére, az örökségek megőrzésére és innovatív fejlesztésére épít (KOVÁCS Z. – SZIRMAI V. 2006). A városok közötti együttműködés és szakmai támogatás, valamint az UNESCO márka kiszélesítik a stratégiai lehetőségeket, ezáltal mérsékelhetik a területi különbségeket. A pályázó városok méretére és lakosságszámára vonatkozóan nincsenek megkötések, a közös nevezőt a kulturális és kreatív iparágak ösztönzése mellett a városi népesség jólétének figyelembevétele alkotja (BANDARIN F. 2011).

Az elismerés nem csupán egy évre szól, mint a hasonló társadalmi változásokat szorgalmazó Európa Kulturális Fővárosa cím, hanem sokkal inkább egy hosszú távú, a társadalmi integrációs folyamatokat ösztönző elkötelezettség. Az UNESCO hálózatának céljai között szerepel, hogy tagjaik

- a kreatív és kulturális iparágak tehetségeit és vállalkozóit támogassák;
- a társadalmi és kulturális sokszínűséget értéként kezeljék;
- a városok közötti tapasztalatcserét minél szélesebb értelemben szorgalmazzák.

Az UNESCO kreatív városok földrajzi sokszínűségét mutatja, hogy a kézművesség és népművészet (*Crafts and Folk Art*) a legkiterjedtebb városhálózattal bíró kreatív iparág,

európai, afrikai, közel-keleti, délkelet-ázsiai és dél-amerikai városokat szinte egyenlő arányban képvisel. Ezzel szemben a 26 dizájn város túlnyomórészt európai és délkelet-ázsiai városokat köt össze (a volt Szovjetunió tagállamai, köztük Oroszország – a Közel-Kelet városaihoz hasonlóan – teljes mértékben hiányoznak ebből a hálózathoz, míg az afrikai kontinenten csupán Fokváros képviseli). A Budapestet is tagjai között tudó dizájn városok közül nyolc (Berlin, Brazíliaváros, Budapest, Helsinki, Mexikóváros, Peking, Szingapúr és Szöul) főváros, bár általában jellemző, hogy az UNESCO kreatív város tagságra a második regionális központok vagy középvárosok pályáznak. Kihívást jelent, hogy hogyan lehet a kreativitást a fenntartható városfejlődés funkcionális komponensévé tenni.

Mielőtt az UNESCO filmes városok (*Cities of Film*) elemzésére kitérek, érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a világ vezető filmgyártó országai India, Kína, az Egyesült Államok és Nigéria (<http://uis.unesco.org>). India és Kína évi 1000–1500 film készítésével egyrészt a nagy népességszámú belföldi piac és az erősödő középosztály kulturális és szabadidős fogyasztási igényét igyekszik kielégíteni, másrészt az anyaország filmes és televíziós termékei a világ számos országában élő hindu és kínai diaszpóra számára egyfajta nosztalgikus identitáserősítő médiumnak is tekinthetők (BANDYOPADHYAY, R. 2008). A filmek, televíziós sorozatok, programok szinte a filmgyártás hajnala óta a puha hatalom (soft power) legbefolyásosabb diplomáciai és propagandisztikus eszközei, amellyel a világ legfőbb gazdaságai élnek is. A harmadik legtöbb filmet gyártó ország az Egyesült Államok, amely termékeit globális szinten magas profittal forgalmazza. 1990 óta Lagos a szubszaharai Afrika videogyártásának központja (LOBATO, R. 2010). Bár a *nollywoodi* filmek minőségi szempontból ugyan elmaradnak az európai vagy indiai produkcióktól, jelentőségük mégis számottevő, hiszen a nézők szívesen követik az afrikai kultúrához, szokásokhoz és értékrendszerhez kapcsolódó televíziós sorozatokat.

A filmipar a kulturális negyedek városi klaszterein keresztül hozzájárul a városok kulturális és társadalmi megújulásához, képes a városokról alkotott képet befolyásolni, valamint a kulturális turizmust erősíteni (RICHARDS, G. 2014, IRIMIÁS A. 2015a). A hét korábban említett kulturális és kreatív iparág közül a film egyesíti a legkevesebb számú tagot az UNESCO égisze alatt. Meglepő, hogy a filmes városok tagjai között csupán egyetlen kínai várost találunk, Qingdaót. Ugyanakkor sem a korábban említett India sem pedig az Egyesült Államok filmgyártó városai, sem Lagos nem érezték szükségét a kreatív városhálózathoz való csatlakozásnak. Továbbá annak ellenére, hogy a filmgyártás általában a fővárosokban összpontosul, a 13 filmes város közül csupán két európai tag, Róma és Szófia bír fővárosi ranggal.

A tanulmány célja megvizsgálni, hogy az UNESCO filmes városok milyen intézkedéseket hoztak a kreativitás alapú városfejlesztés érdekében, feltárni, hogy a városhálózaton belül az egymással kialakított kapcsolatok milyen jellegűek, továbbá megvizsgálni, hogy milyen események és kezdeményezések segítik a tapasztalatcserét és ezáltal a városok versenyképességét.

Kreatív városok és a filmgyártás szinergiái

A városok szimbolikus gazdaságát növeli a kulturális és kreatív iparágak támogatása és gazdasági szerepük elismerése, hiszen olyan árukat vagy szolgáltatásokat alkotnak, amelyek esztétikai és jelképes tartalommal felvértezettek, emellett kereskedelmi értékkel bírnak (ZUKIN, S. 1995). A kreatív gazdaság értelmezése a kulturális gazdaság meghatározásából kiindulva tovább szélesedett és az egyéni kreativitásra és a tudásintenzív munkavégzésre épülő iparágakat is magában foglalja (STEFÁN K.–TRÓCSÁNYI A. 2012).

Az Európai Unióban (EU) a kulturális és kreatív szektor a GDP 4,4%-át biztosítja. Az EU meghatározása szerint a kulturális és kreatív szektorhoz tartozik minden olyan piac- és nem piacorientált szektor, amelynek alapja a kulturális értékkeremtés, illetve a művészeti és kreatív kifejezőmód. A kulturális és kreatív szektorhoz tartozik az építészet, a levéltárak, könyvtárak és múzeumok, a művészeti mesterségek, az audiovizuális alkotások (film, televízió, videojátékok, multimédia), a megfogható és megfoghatatlan kulturális örökség, továbbá a dizájn, a fesztiválok, a zene, az irodalom, az előadóművészetek, a könyvkiadás, valamint a rádió és a vizuális művészetek. Ezen belül a zene, a dizájn, a képzőművészet, az irodalom, a média és a filmipar jelentős hozzáadott értékkel rendelkezik (KEA European Affairs 2006). A kreativitás alapú városfejlesztés és a fent említett iparágak közötti kölcsönhatások befolyásolják azokat a dinamikákat, amelyek által a városok kreatív városként határozzák meg magukat (PRATT, A. 2011; ZUKIN, S.–BRASLOW, L. 2011). Vitathatatlan, hogy a kreativitás és kultúra várospolitikai hangsúlyozása a városimázsra (PAPP-VÁRY Á. 2013), a kulturális turizmusra (RÁTZ T. 2006; MICHALKÓ G. 2015), valamint a városi térszerkezetre is hatást gyakorol (EGEDY T. et al. 2018).

A kreativitás alapú városfejlesztés geográfiai vizsgálatának a nemzetközi (PRATT, A. 2000; SCOTT, A. 2006; PRATT, A.–HUTTON, T. 2013; MARKUSEN, A. 2014) és a hazai (EGEDY T.–KOVÁCS Z. 2009; KOVÁCS Z. et al. 2011; STEFÁN K.–TRÓCSÁNYI A. 2012; EGEDY T. 2017) szakirodalom egyaránt kitüntetett figyelmet szentelt. Az elmúlt évtizedekben a kreatív város elmélete, és főként ideálja több városfejlesztési stratégiát és az ezeket vizsgáló kutatások alapját képezte az Egyesült Államokban (GRODACH, C. 2012), Dániában (LORENZEN, M.–ANDERSEN, K. 2012) vagy éppen Hongkongban (TANG, W. S. 2016). Ezáltal számos kritika érte azt a városirányítói gyakorlatot, amely Floridát (2002) követve a versenyképes kreatív várossá alakulást nem az alulról építkezésen keresztül, hanem a „sztár-kreatívek” városba csábításával, valamint a tőkeerős felső fogyasztói társadalmi réteg igényeinek szem előtt tartásával kívánta elérni (PRATT, A. 2011). Ez a gyakorlat a városi területek dzsentrifikációjához vezetett (VIVANT, E. 2013). A nagyvárosi koncentrátságot mutató kulturális iparágakra a városfejlődés meghatározó elemeiként tekinthetünk, amennyiben a kis- és középvállalkozások, startupok és szabadúszók arányát és a kulturális infrastruktúrák megépítésének és fejlesztésének mértékét vesszük alapul (DOBÓ E. 2007; KOVÁCS Z. et al. 2011; KERESZENYEI K.–EGEDY T. 2015).

A kulturális és kreatív iparágak közül mind a filmes, mind a televíziós műsorgyártás igen jelentős gazdasági húzóágazat, amely jelentős infrastrukturális beruházást igényel, ezért városstervezés szempontjából meghatározó jelentőségű (BORSOS Á. 2010). A filmgyártásban tevékenykedő intézményeknek, vállalkozásoknak és szabadúszóknak szükségük van sűrű személyes hálózatok városi térben való kiépítésére (LEE, N.–RODRIGUEZ-POSE, A. 2014). A filmgyártás kulturális és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó lehet a városok számára (ENYEDI GY. 2012). Egyes globális várostömörülések, mint pl. a Los Angeles körül kialakult megalopolisz, amely Santa Barbarától San Diegóig sokszínű tudás-, film- és televízióiparral rendelkezik, továbbra is meghatározók (FRANK, S. 2012). A kulturális globalizációt a mozi, a televízió, videó és az on-demand tartalomgyártás világhálózata jellemzi. Ezen a területen New York és London vezető pozíciója vitathatatlan, míg az európai filmgyártás további központjai Párizs, Berlin és Milánó.

Európában 2007 és 2016 között több mint 18 000 film készült. A koprodukciós kapcsolatoknak, a disztribúciós csatornáknak, valamint a turistákat is vonzó filmfesztiváloknak köszönhetően a film az egyik olyan kulturális iparág, amely erős transznacionális hálózatot képes kialakítani a városok között. A filmgyártás és filmforgalmazás támogatása ez EU országaiban bevett gyakorlat mind országos (adókedvezmények), mind európai (Kreatív Európa Program 2014–2020) szinten. Ez a kitüntetett figyelem egyrészt annak

tudható be, hogy a filmalkotások kulturális és szórakoztató szerepe kimagasló, másrészt annak, hogy a filmipar tőkeigényes, a megtérülés viszont bizonytalan és magas kockázatú, hiszen nem lehet tudni, hogy egy film sikeres lesz-e a közönség körében vagy sem. Az adókedvezményt – amelynek mértéke Bécsben 20%, Rómában 25%, Budapesten 30%, Amszterdamban 35% – és közvetlen pénzügyi támogatást kínáló városok a produciók részleges finanszírozását befektetésként kezelik. A hozam a városban megjelenő egyéb magas költség, amelyet a produkció kelt (pl. kereskedelmi szálláshelyek és szolgáltatások igénybevétele), a helyi munkaerő foglalkoztatása, valamint a város hírnevének erősödése (IRIMIÁS A. 2015b). Olyan filmstúdiók léte, ahol a gyártás mellett az utómunkák elvégzésére is lehetőség van, versenyelőnyt jelent a városok számára (STACHOWIAK, K. – STRYJAKIEWICZ, T. 2018). A londoni Sohóban vagy az isztambuli Beyogluban a filmgyártást ösztönző városfejlesztés a belvárosi negyedek funkcióváltását idézte elő (DURMAZ, B. et al. 2010). A szerzők kutatása megerősítette, hogy a filmgyártással foglalkozó cégek az ingatlanbérleti és a parkolási problémák ellenére szívesebben választják a belvárosi negyedeket, mert így közvetlen kapcsolatban lehetnek a filmes szakemberekkel, színészekkel és más kreatív cégekkel, emellett a kereskedelmi és kulturális szolgáltatásokhoz is közel vannak. Ugyanakkor negatív következményekkel is számolni kell. A nagy költségvetésű filmeket csupán kiszolgáló városokban a helyi film- és műsorgyártás mértéke elenyésző, ez a filmgyártáshoz kapcsolódó teljes értékláncot bizonytalanná és kiszolgáltatottá teszi (COE, N. 2000; PRATT, A. 2011). Bár a külföldi gyártású filmek támogatása és kiszolgálása a városfejlesztési stratégiák szempontjából rövid távon megtérülő befektetés, hosszú távon nem járul hozzá a városok fenntartható fejlődéséhez. A helyi tehetségek felismerése és támogatása, a helyi filmipar nemzetközi szintű versenyképességének szorgalmazása, a városok kulturális infrastruktúrájának kihasználása döntéshozói összefogást és hosszú távú kreativitás alapú városfejlesztési stratégia kidolgozását teszi nélkülözhetlenné.

Módszertan

A szekunder forrásokat feldolgozó kutatás vizsgálati alapját az UNESCO kreatív városhálózat küldetésnyilatkozatának (Mission Statement), a 13 filmes város pályázati anyagának (Membership applications) és a filmes városok honlapjának vizsgálata alkotta. A pályázati anyagokban a kreativitás alapú városfejlesztés fenntarthatóságára vonatkozó célkitűzéseket határozzák meg, ugyanakkor ezek már meglévő kezdeményezésekre, intézményi rendszerre és gyakorlatokra épülnek, amelyeket az UNESCO döntéshozói bizottsága a tagság megítélésekor bírál el. Ennek alapján a filmes városokat önálló szempontrendszer alapján kategorizáltam (*1. táblázat*).

A tagfelvételt követően négy éven belül monitoring jelentést kell készíteni a megvalósított elképzelésekről, a további akciótervekről, valamint a jó és rossz gyakorlatokról. A jelen tanulmányban ismertetett kutatás idején csupán két város monitoring jelentése érhető el – *Bradford Monitoring Report 2016* és *Sydney Membership Monitoring Report 2018* –, így ezeket vettem görcső alá.

Mivel a kreativitás alapú fenntartható városfejlesztés tervei és célkitűzései nem korlátozódhatnak a filmes szolgáltatások, infrastrukturális beruházások és kulturális események támogatása köré, ezért – amely város esetében ez lehetséges volt – figyelembe vettem a városok kulturális stratégiai tervét is. A rendelkezésre álló források a *Bradford a leading cultural city 2014–2024, A strategy for Bristol culture, Everybody matters: a cultural sustainability strategy framework for Galway 2016–2025* és *Sydney cultural policy and*

action plan 2014–2024 voltak. Vizsgálati szempontjaim a kutatási kérdésekben meghatározott szempontokra épültek.

1. táblázat – Table 1

UNESCO filmes városok 2009–2017
(a <https://en.unesco.org/creative-cities> alapján szerk. IRIMIÁS A.)
UNESCO Cities of Film 2009–2017
(ed. by IRIMIÁS, A. based on <https://en.unesco.org/creative-cities>)

A tagság éve	1. csoport (város, ország)	2. csoport (város, ország)	3. csoport (város, ország)
2009	Bradford, Egyesült Királyság		
2010		Sydney, Ausztrália	
2014	Szófia, Bulgária		Galway, Írország
		Puszan, Dél-Korea	
2015		Róma, Olaszország	
			Bitola, Észak-Macedónia
			Santos, Brazília
2017			Bristol, Egyesült Királyság
			Terrassa, Spanyolország
	Łódź, Lengyelország		
		Qingdao, Kína	
			Yamagata, Japán

Eredmények

Az UNESCO filmes városok kategorizálása

A városfejlődési stratégia kidolgozása a főpolgármester irányítása alatt és a stakeholderek összefogásával, valamint a döntéshozói folyamatba történő bevonásával jön létre. Kiemelt fontosságú, hogy már a pályázatban átlátható legyen a köz-, a magán- és a civil szféra közötti együttműködés.

Az UNESCO a filmes városok tagjait több kritérium alapján választja ki. Az értékelő szempontok a következők:

- a városnak a filmgyártáshoz kapcsolódó infrastruktúrája, filmstúdiók megléte;
- a városnak a gyártás, terjesztés és értékesítés területén betöltött szerepe;
- filmmúzeum vagy filmarchívum fenntartása, a filmes örökség megőrzése és innovatív hasznosítása;
- filmfesztiválok, közösségi filmvetítések és más filmhez kapcsolódó események szervezése;
- a helyi és nemzeti filmgyártás ösztönzése;

- filmes felsőoktatási és szakképzési programok nemzetközi versenyképességének biztosítása;
- a külföldi filmekkel kapcsolatos ismeretek bővítése és a külföldi filmek közönségének társadalmi kiszélesítése.

Bradford, az Egyesült Királyság ötödik legnagyobb városa volt az első filmes kreatív város, majd egy évvel később Sydney csatlakozott a hálózathoz (*1. táblázat*). 2019-ben már 13 város között működött tapasztalatcsere, amelynek köszönhetően számos lehetőség nyílt a helyi filmgyártók és tehetségek előtt.

Az *1. táblázat* három csoportba sorolva foglalja össze a 2009–2017 közötti időszakban kinevezett városokat. Az első csoportba olyan korábbi európai iparvárosok kerültek, amelyek a gazdasági és társadalmi kihívások terén azonosságot mutatnak, ugyanakkor belvárosi területeik átfogó rehabilitációs intézkedéseket igényelnek. Ezek a városok hazájukban egykor elismert filmgyártási központok voltak, jó hírnevű filmes iskolákkal rendelkeztek és filmes örökségük jelentős múltra tekint vissza.

Az államszocializmus idején Łódź és Szófia a film- és televíziós műsorgyártásban igen termékenyek voltak. A világszínvonalú lengyel plakátművészetből fejlődött tovább az animációs filmgyártás, Łódź a Se-Ma-For animációs stúdióknak is otthont adott. A Varsói szerződés országai között több koprodukció is létezett, elsősorban lengyel-csehszlovák filmek és sorozatok készültek. Ezeket az alkotásokat a szövetséges országoknak, így Magyarországnak is meg kellett venniük és kötelező volt bemutatniuk. Nem véletlen, hogy a szófiai Boyana Filmstúdió több mint 600 filmet tudott gyártani és ilyen módon forgalmazni. 1990 után a helyzet megváltozott. Lengyelországban a rendszerváltozást követően a mozikban vetített filmeknek csupán 18%-a volt lengyel, sőt ez az arány 1995-re 10%-ra csökkent. Ez a gyártott filmek minőségével, a filmes infrastruktúra elmaradottságával, valamint a filmgyártás és terjesztés piaccgazdasági feltételeivel és megnövekedett költségeivel magyarázható (STRYJAKIEWICZ, T. et al. 2014). Ugyanakkor a filmiskolákban és egyetemeken tapasztalható humántőke-felhalmozás, a filmgyártásban érintett stakeholderek közötti kapcsolattartás és az innovációra való képesség regionális versenyelőnnyel vértette fel ezeket a városokat.

Úgy vélem, az *1. táblázat*ban első csoportba sorolt városok megkopott fényüket nyerhetik vissza az UNESCO kreatív városhálózati tagság által, amely a helyiek büszkeségét is növelheti. A területi folyamatokat irányító, kreativitás alapú városfejlesztési pályák meghatározásában számottevő, hogy Łódź (2016) és Szófia (2019) ugyan sikertelenül, de pályáztak az Európa Kulturális Fővárosa címre is. Łódź pályázatában a kreatív iparágakhoz kapcsolódó események, rendezvények és beruházások, valamint a nemzetközi városhálózatokban való részvétel különös hangsúlyt kaptak.

A városrendszerüket tekintve igen heterogén második csoportba azok a városok kerültek, amelyek egyrészt nagyvárosok és regionális funkcióval rendelkeznek, másrészt globális szinten is versenyképes filmgyártó központok. Sydney, Pusan, Qingdao és Róma lakosság számuk és gazdasági szerepük alapján azonos jellegzetességeket mutatnak. Sydney esetében a filmgyártás, filmterjesztés és értékesítés alkotják a város tudásalapú erőforrásbázisát. Az ausztrál filmgyártás, a televíziós sorozatkészítés és az utómunkákhoz kapcsolódó üzleti tevékenység több mint 60%-a Új-Dél-Wales államhoz és Sydney városhoz kötődik. A filmipar több mint 9000 képzett munkavállalónak nyújt karrierépítési lehetőséget, és a tehetséggondozásban kiemelt figyelmet szentelnek a női rendezők és általában is a női filmes szakemberek támogatására és díjazására. Az ázsiai kikötővárosok, Pusan és Qingdao paradigmaváltása és urbanizációs fejlődése egyértelműen a kormányzat kreatív iparágak melletti elkötelezettségéhez és a filmiparhoz kapcsolódik. A kilencvenes évek végéhez köthető a „Koreai hullám” (*Hallyu*) születése, amely a koreai kulturális értékeket

hivatott népszerűsíteni elsősorban az ázsiai térségben. A koreai popzene, a divat, a filmek és sorozatok a Közel-Keleten, Európában és Fekete-Afrika országaiban is igen népszerűek (<https://allafrica.com>). Pusan 3,5 millió lakossal Dél-Korea második számú regionális központja, a *Hallyu* filmgyártás fellegvára, a *One Asia* fesztivál helyszíne. A több mint 9 milliós népességű kínai Qingdao a Sárga-tenger kikötővárosa, filmgyártásának mennyisége és világszínvonalú infrastruktúrája alapján a „Kelet filmstúdiójának” titulálják. A csoportban az egyetlen európai főváros Róma, amely az olasz filmgyártás legendás központja. A római Cinecittà filmstúdió méretét és kiszolgálási kapacitását tekintve egyedülálló. Puszanhoz és Qingdaohoz viszonyítva az „Álomgyár” építése sokkal korábban, 1937-ben kezdődött, és a hetven évet meghaladó fennállása alatt több mint 3000 film születéséhez asszisztált. Ma már inkább televíziós vetélkedők, sorozatok vagy reklámfilmek forgatási helyszíne. A Római Filmfesztivál is itt kerül megrendezésre.

Megítélésem szerint a második csoportba tartozó megavárosok számára az UNESCO kreatív városhálózata a hollywoodi filmgyártás egyfajta ellenpólusa. A városhálózat tagjai közötti kapocs mutatja a partneri együttműködés lehetőségét. A filmes városok elkötelezettsége az esélyegyenlőség és a társadalmi integráció iránt megnyilvánul a filmgyártásban érdekelték társadalmi szerepvállalásában. Ezek a sikeres filmgyártó központok törekednek arra, hogy a kulturális iparág a társadalmi jólét és a fenntartható városfejlődés egyik stratégiai összetevője legyen.

A harmadik kategóriába mérsékelt ismert és periferikus helyzetű középvárosok kerültek, esetükben a kreatív városhálózati tagság magas hozzáadott értékkel rendelkezik és lehetővé teszi a városok nemzetközi versenyképességének erősítését. Bitola, Terrassa, Santos és Yamagata filmes történeti értékeinek és fesztiváljainak szélesebb körben történő megismertetése hozzájárul a kulturális turizmus élénkítéséhez. Galway és Bristol a kulturális ipar húzóerejét aknázza ki a jó helyé válás folyamatában. Az átfogó városfejlődési stratégia egyik állomása, hogy Galway 2020-ban az Európa Kulturális Fővárosa cím birtokosa lesz. Bristol a filmgyártáson belül is specializálódott, ma az európai természetfilmgyártás központjának tartják. Sikerét elsősorban a kis- és középvállalkozásban dolgozó szakembereknek és a BBC elosztó csatornáinak köszönhetette (BASSETT, K. et al. 2002). A helyi stakeholdereket bevonó városfejlődési stratégia, a filmes infrastruktúra, a filmgyártást támogató intézményi rendszer jelentik azokat az emberi tényezőket és a tudást alakító intézményeket, melyek Bristol fejlődési pályáját meghatározzák. A kreativitás alapú városfejlődésben továbbá szerepet kap a robotika, a dizájn és a virtuális valóság területéhez kapcsolódó vállalkozásfejlesztés támogatása.

UNESCO filmes városok versenyképessége a filmgyártás területén

A filmgyártásnak otthont adó városok közötti versenyt a nagy költségvetésű produkciók vonzása jelenti. Egy-egy forgatás akár több hónapig is eltarthat, amely jelentős bevételt eredményezve ezáltal a fogadó város számára. A városban dolgozó filmes produkciók jelenléte továbbá növeli a város népszerűségét, ismertségét a turisták körében. Annak érdekében, hogy minél több nagy produkciót forgassanak egy városban, különböző stratégiák születtek, amelyek közül az egyik legjelentősebb az országos és helyi adókedvezmények biztosítása a produkciók számára. A városok további közvetlen finanszírozási és egyéb támogatási rendszereket vezethetnek be. Mind a 13 UNESCO filmes városban működik úgynevezett filmtanács, amely egy állami finanszírozású nonprofit szervezet (2. táblázat), és amelynek célja a filmgyártókat a technikai és logisztikai folyamatokban segíteni (ÍRIMIÁS A. 2015a). A filmtanácsok közvetítő szerepet játszanak a filmgyártók, a helyi filmes szakemberek és vállalkozók között, segítséget nyújtanak a forgatási helyszínek

kiválasztásához, valamint a forgatáshoz szükséges engedélyek beszerzéséhez, és többen közülük (pl. a Łódźi Filmtanács) pályázati úton pénzügyi támogatásban részesítik azokat a filmeket, amelyeket arra érdemesnek tartanak.

2. táblázat – Table 2

A városok versenyképességét támogató adókedvezmények és filmes infrastruktúra
(az egyes városok hivatalos honlapja alapján szerk. IRIMIÁS A.)
Tax rebates and film infrastructure to enhance city's competitiveness
(ed. by IRIMIÁS, A. based on the official website of the cities)

Város	Adókedvezmény mértéke (%)	Filmtanács	Filmgyár
Bitola	20	Bitola Filmtanács	–
Bradford	25	Bradford Filmtanács	Prime Studios (székhely Leeds)
Bristol	25	Bristol Filmtanács	Bristol Film Studios Bottle Yard Studios
Puszan	25	Puszan Filmtanács	Busan Filming Studio
Galway	32	Galway Filmközpont	
Łódź	30	Łódź Filmtanács	Opus Film Square Film Studio
Róma	25	Roma Lazio Filmtanács	Cinecittà
Qingdao	50	Wanda Studios	Oriental Movie Metropolis
Santos	0	Santos Filmtanács	–
Sofia	0	Bolgár Nemzeti Filmtanács	Boyana Filmgyár
Sydney	40	Ausztráliai Filmtanács	Fox Studios Australia
Terrassa	15–20	Terrassa Filmtanács	Parc Audiovisual de Catalunya
Yamagata	0	Yamagata Filmtanács	–

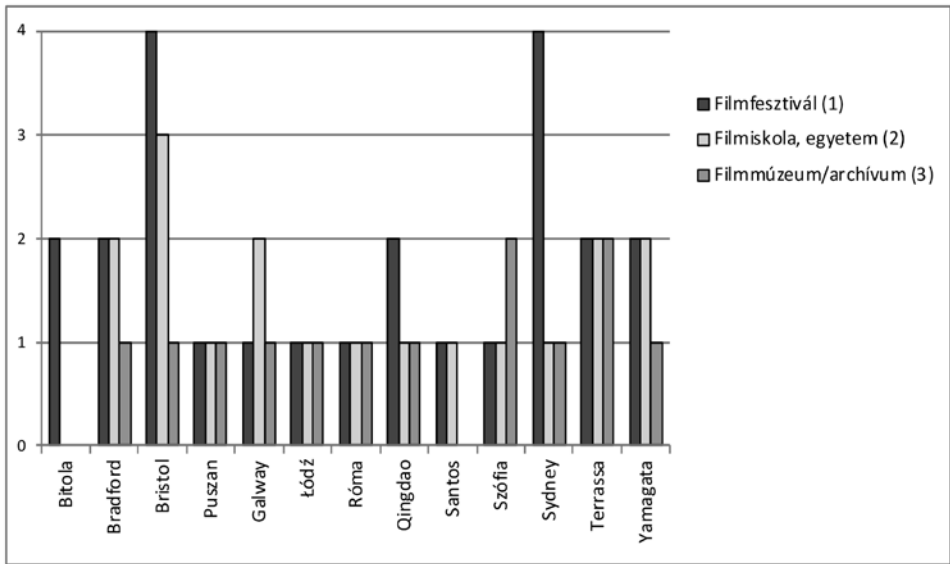
A városok profilját vizsgálva elmondható, hogy jelentős területi különbségeket találunk. A 2. táblázat adatai alapján megfigyelhető, hogy a periferikus helyzetű középvárosok vagy kisvárosok, Bitola, Santos és Yamagata kivételével minden filmes városban működik filmgyár vagy stúdió. A kisvárosokban az alapinfrastruktúra hiánya nem teszi lehetővé, hogy a filmgyártás a tartós gazdasági fejlődés alappillére legyen. Santos és Yamagata adókedvezményt sem kínál a filmgyártóknak, feltételezhetően azért, mert talán eddig nem volt rá szükség, mivel kevés nagy költségvetésű produkció kereste ezeket a helyszíneket. Ugyanakkor ezen kreatív városok is képesek kreativitás alapú városfejlesztési tendenciák kialakítására a filmes örökség megőrzésével, innovatív fejlesztéssel, fesztiválok rendezésével és a közönségi kör kiszélesítésével. A nagy produkciók kiszolgálására alkalmas filmstúdiók, mint az ausztrál Fox Studios, a koreai Busan Filming Studio vagy a kínai több mint 30 filmstúdiót összpontosító Oriental Movie Metropolis a nemzetközi produkciók gyártása mellett a helyi tehetségek számára is lehetőséget teremtenek a filmkészítésre. A Fox Studiosban forgott az ausztrál filmrendező Baz Luhrmann BAFTA díjas *Kötelező táncok* (1992) című filmje, vagy az Oscar-díjas *Priscilla – A sivatag királynője* (1994). Az amerikai sikerfilm, a *Fekete Párduc* (2018) egyik forgatási helyszíne Puszan volt. Qingdao filmgyárában készült a kínai filmrendező Zhang Yimou első, amerikai sztárgárdát felsorakoztató epikus fantáziafilmje, *A Nagy Fal* (2016), melyben Matt Damon játszotta a főszerepet.

A filmes városok közötti hálózat lényege, hogy a városok közös projekteket dolgozzanak ki, éves találkozókon elősegítsék a tapasztalatcserét, valamint támogassák a helyi tehetségek alkotásainak széleskörű forgalmazását. A partneri kapcsolatok három kategóriába sorolhatók: gazdasági, oktatási és kulturális célú együttműködések. Ezeket a tagok eltérő mértékben képesek kialakítani és gyümölcsözővé tenni. Az egyik sikeres gazdasági együttműködés Bradford és Qingdao között jött létre 2017-ben, melyek alapján egy-egy filmtanácsot nyitottak a partnervárosban. A brit kezdeményezésre született megállapodás Bradford számára stratégiai fontosságú, hiszen a nagy költségvetésű kínai filmek jelentős gazdasági bevételt kelthetnek a város számára. Oktatási célú együttműködések szintén kétoldalú megállapodások alapján rajzolódnak ki: Galway és Róma között kialakult diákcserék lehetővé teszik, hogy a játék- és dokumentumfilm készítését tanulók nemzetközi tapasztalatokra tegyenek szert. Santos és Bitola minden évben vendégül látják három hétre egymás ifjú tehetségeit és filmkészítőit. Kulturális együttműködések leginkább a filmfesztiválokhoz kapcsolódó eseményekhez kötődnek, hiszen a minden évben megrendezésre kerülő filmfesztiválok kiemelt szerepet kapnak a partnervárosok alkotásai. 2017-ben a Pusznai Filmfesztivál külön szekcióban mutatta be a Łódź-ből és Yamagatából érkező produciókat. A 2018-as Santosi Filmfesztivál „Inspiráló városok” című nyitófilmje egy Santos, Puszan és Frutillar (a zene városa) együttműködésében készült rövidfilm volt.

UNESCO filmes városok társadalmi szerepvállalása

Bristol és Sydney négy különböző filmfesztiválnak is otthont adnak. A kreatív városok általában egy nemzetközi és egy dokumentumfilm-fesztivál szervezésében vállalnak szerepet. 2011 óta a Łódź-i Transatlantyk Fesztivál rangos kulturális eseménnyé vált és több mint 65 000 érdeklődőt vonz a városba. Bitolában a nemzetközi filmfesztivál, amely a város szülőlteinek és a Balkán első filmrendezőinek, a Manaki testvéreknek állít emléket, 1979 óta fogadja a nevezett filmeket. Galway külön projektekkal támogatja a helyi dokumentumfilmes tehetségeket az „Áss, ahol állsz” (*Dig where you stand*) kezdeményezés keretében. Az infrastrukturális beruházások mellett a filmes városok lépéseket tesznek annak érdekében, hogy piaci pozíciójukat és városimázsukat erősíteni tudják, ez elsősorban a kulturális turizmus attrakciófejlesztéséhez kapcsolódik, másrészt erősíti a helyi lakosság pozitív percepcióit a várossal kapcsolatban. A külföldi tehetséget is vonzó filmiskolák, mint pl. a Łódź-i Nemzeti Film-, Televízió- és Színháziskola, vagy a Sydney Filmiskola, továbbá a látogatóközpontként is működő filmmúzeumok és filmarchívumok (a pusznai és qingdaói Filmmúzeum, valamint a római Cinecittá) egyrészt gerjesztői a filmkészítéssel foglalkozók mobilitásának, másrészt vonzerőként szolgálnak a városba érkező turisták számára. Jól érzékelhető ez az *1. ábrán*, amely a filmes városokban megrendezésre kerülő filmfesztiválok, a filmmúzeumok, a filmarchívumok és a filmes oktatás intézményeinek számát szemlélteti.

Az UNESCO kreatív városhálózat egyik alappillére a társadalmi integráció előmozdítása. A hálózat tagjai heterogén csoportot alkotnak, jelentősen eltérő lakosságsszámmal rendelkeznek, gazdasági szempontból széles sávban mozognak, városfejlődésük társadalmi, építészeti és döntéshozói oldalról nézve egyaránt eltérő, és bennük különböző válságjelek érzékelhetők. A fenntartható városfejlődés szempontjából több kritikus pont is említhető: szegénység, munkanélküliség és kirekesztettség. A kreativitás alapú városfejlődés ezen társadalmi problémákat felismeri és városfejlesztési stratégiájában kezelési lehetőségeket vázol fel. A filmes programok, események és kezdeményezések nyilvánvalóan nem tudják orvosolni a szegénységet, de a szegénységhez szorosan kötődő kirekesztettség egyes tüneteire gyógyírt tudnak nyújtani. A braziliai Santos a peremre szorult és kiszolgáltatott

1. ábra UNESCO filmes városok filmekhez kapcsolódó kulturális és oktatási eseményei és intézményei (a városok honlapjai és <https://en.unesco.org/creative-cities> alapján szerk. IRIMIÁS A.).

Jelmagyarázat: 1 – filmfesztivál; 2 – filmiskola, film egyetem; 3 – filmmúzeum, filmarchívum

Figure 1 Film-related cultural amenities and educational opportunities in UNESCO cities of film (ed. by IRIMIÁS, A. based on the official website of the cities and <https://en.unesco.org/creative-cities>).

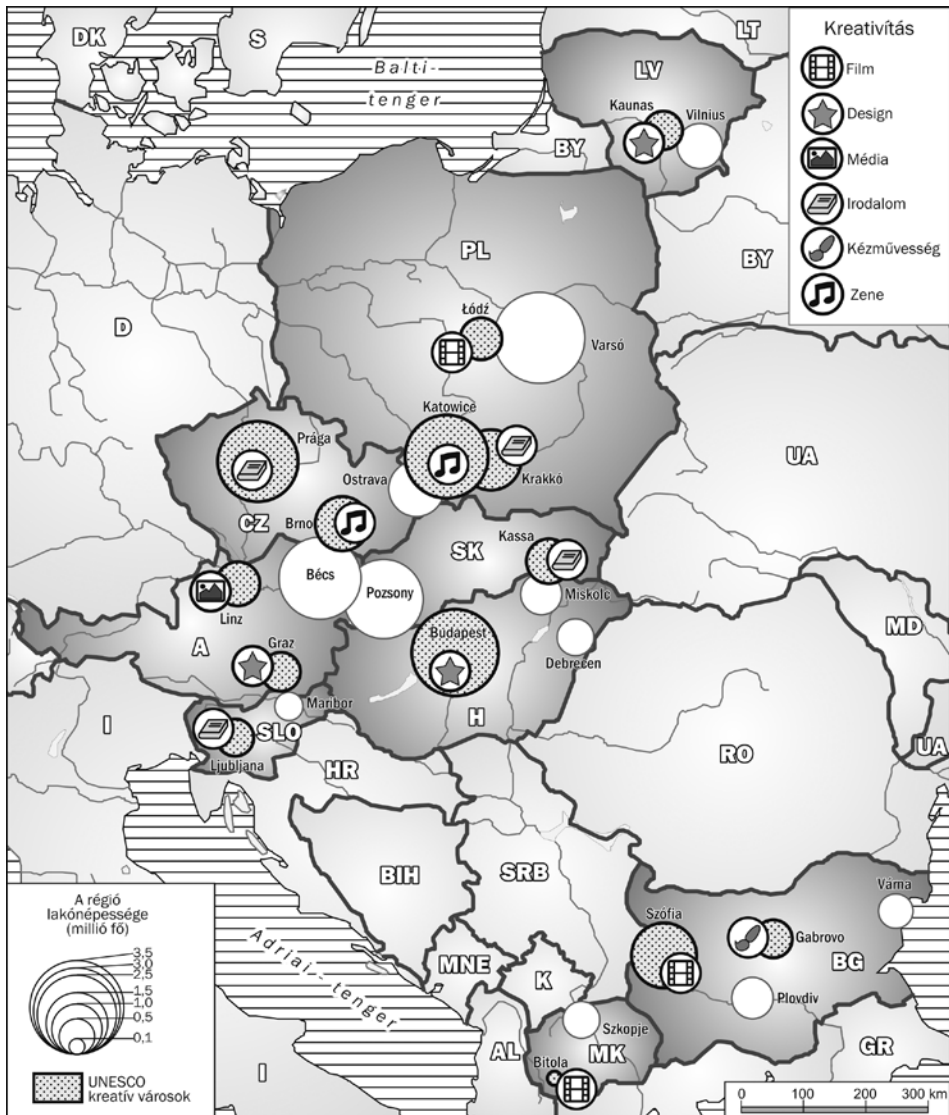
Legend: 1 – film festival; 2 – film school, film university; 3 – film museum, film archive

társadalmi csoportok felzárkóztatásán dolgozik. Küldetése, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok is megismerkedhessenek a filmkészítéssel és megfelelő oktatási irányítás mellett elkészíthessék és bemutathassák saját alkotásaikat. Bradford, Bristol és Galway az eltérő etnikumú és kultúrájú csoportok beillesztését tűzte ki célul. A szolidaritást, a befogadást és a megismerést szorgalmazzák azok az ingyenes és rendszeres szabadtéri filmvetítések, filmklubok és események, amelyek egyaránt szólnak fiataloknak, családoknak és időseknek. A filmek által lehetőség nyílik kultúrák megismerésére, élethelyzetek átérésére, valamint közös szórakozásra. Az eltérő generációkat és társadalmi csoportokat összekapcsoló kommunikáció és élménymegosztás az interkulturális érzékenység növelésén keresztül a társadalmi jólét előmozdításához járul hozzá.

UNESCO kreatív városhálózat Közép-Európában és a Balkánon

A közép-európai térségben az UNESCO kreatív városhálózatának négy fővárosi településgyűttes (Prága, Budapest, Ljubljana, Szófia) és öt másodrendű regionális központ (Kaunas, Katowice, Kassa, Linz, Bitola) mellett olyan közepes és kisvárosok, mint Krakkó, Łódź, Brno, Graz, Gabrovo a tagjai (2. ábra). A gasztronómián kívül minden kulturális és kreatív iparág képviselteti magát. Lengyelország három, Csehország és Ausztria két kreatív városi tagot is számlál. A kreatív városok közötti szinergiákat az együttműködések, zászlóshajós események közös szervezése, valamint rendszeres tapasztalatcserre erősítik, hozzájárulva ezáltal az UNESCO városhálózat vitalitásának megőrzéséhez.

Az egykori bányászati központ, Katowice évente 27 zenei fesztiválnak ad otthont, zeneiskolája és jazzfesztiválja világhírű. Krakkó az irodalom városa, a könyvkiadás (több mint 100 könyvkiadóval és 75 független könyvesbolttal) a térség egyik húzóágazata.

2. ábra Fővárosi régiók és az UNESCO kreatív városok lakónépességének összehasonlítása (az EUROSTAT adatai alapján szerk. IRIMIÁS A., rajzolta KAISER M.-NÉ)

Figure 2 The population of the capital city metropolitan regions compared with the population of the UNESCO Creative Cities (ed by IRIMIÁS, A. based on EUROSTAT, designed by KAISER, M.-NÉ)

A kreativitás alapú városfejlődési stratégia alapja a társadalmi integráció. Számos irodalmi fesztivált szerveznek, egységes könyvtári kölcsönzőrendszert építettek ki, irodalmi és kreatív írói foglalkozásokat nyújtanak kórházi betegeknek és fogvatartottaknak. Továbbá a három lengyel kreatív város közös eseményeket és konferenciákat is szervez. A bolgár filmes város Szófia, a 2017-ben tagságot kapott Gabrovóval (kézművesváros) alakított ki együttműködések, amelyek hozzájárulhatnak a területi különbségek méréséhez.

Összefoglalás

A kulturális és kreatív iparágak, mint például a film, számos területen képesek előmozdítani egy-egy város újrapozicionálását, kreatív infrastruktúrájának megújítását, gazdasági és társadalmi fejlődését. A presztízsértékű UNESCO kreatív városhálózati tagság azt is bizonyítja, hogy a városok döntéshozói, a köz- és civil szféra képviselői, a vállalkozói szervezetek, az oktatási intézmények és a kulturális attrakciók vezetői képesek nemzetközi és regionális városhálózatokat kialakítani, és ezáltal a kreativitásra épülő térbeli hatásmechanizmusokat elindítani. A kreatív városok között nyilvánvalóan megfigyelhető egyfajta térbeli fejlettségi tagoltság, ugyanakkor az UNESCO városhálózathoz való csatlakozás az együttműködésre épülő szinergiahatásokat és nem a térségek versenyét erősíti. Közép-Európában emellett megfigyelhető, hogy a 14 kreatív város között alulreprezentáltak a fővárosok. Ez ellentmond annak a gyakori elképzelésnek, hogy a kreatív iparágak csupán a fővárosokban képesek kreativitás alapú városfejlesztési folyamatok indítására. A közép-európai városok számára a hálózat lehetőséget biztosít nemzetközi kapcsolatok kiépítésére és közös értékeket képviselő kreatív szakemberek közötti tapasztalatcserére.

Az UNESCO filmes városok rövid elemzését követően elmondható, hogy a városok elismerik a kulturális és kreatív iparágak sajátosságait, és képesek olyan városfejlesztési stratégia kidolgozására és gyakorlatba ültetésére, amely a filmszektorban felhalmozott tudástökére, filmes örökségre és azok innovatív fejlesztésére, valamint más kreatív iparágakkal történő hibridizációjára épít. Ezért kitüntetett figyelemmel kezelik a helyi kreatív és kulturális erőforrások versenyképességének megerősítését, a filmkultúrához és filmgyártáshoz kötődő oktatás támogatását, élénk kulturális élet ösztönzését, valamint a társadalmi szolidaritás szorgalmazását. A partneri együttműködések keretében konkrét formában jön létre az oktatás, a koprodukciók gyártása és a filmek nemzetközi fesztiválokon történő bemutatása által.

A társadalmi térbeliség szempontjából fontos megemlíteni, hogy a foglalkoztatási struktúráat tekintve a filmiparban tevékenykedő kis- és középvállalkozók, szabadúszók és filmes tehetségek támogatása nem megoldott, emiatt jellemzően kénytelenek határozott idejű projektmunkákon dolgozni, amelyek kiszámíthatatlanok és nem teszik lehetővé a hosszú távú tervezést és vállalkozásfejlesztést. A kreatív iparágakban keletkezett munkahelyek jelentős részét fiatalok töltik be, akik foglalkoztatása sokszor nem megfizetett azon indok alapján, hogy így tapasztalatot gyűjthetnek és kapcsolatokat építhetnek. Az UNESCO kreatív városhálózata fellép ezen gyakorlatok ellen, és az *ENSZ Fenntartható Fejlesztési Keretrendszer 2030* szempontjait követve védik a bizonytalan foglalkoztatási viszonyban dolgozók jogait.

Végezetül megemlítem, hogy az UNESCO kreatív városhálózat csupán 14 éve alakult, így a jövőben szükséges egy teljes keresztmetszetű összehasonlító esettanulmány, amely vizsgálja a kreatív iparágakra épülő társadalmilag fenntartható városfejlesztés tapasztalatait.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázata támogatta.

IRIMIÁS ANNA
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
anna.irimias@uni-corvinus.hu

IRODALOM

- BANDARIN, F. 2011: The creative power of cities. – *City, Culture and Society* 2. pp. 121–122.
- BANDYOPADHYAY, R. 2008: Nostalgia, identity and tourism: Bollywood in the Indian diaspora. – *Journal of Tourism and Cultural Change* 6. 2. pp. 79–100.
- BASSETT, K.–GRIFFITHS, R.–SMITH, I. 2002: Cultural industries, cultural clusters and the city: The example of natural history film making in Bristol. – *Geoforum* 33. pp. 165–177.
- BORSOS Á. 2010: Filmföldrajz, az új tudományterület? – *Földrajzi Közlemények* 134. 4. pp. 419–430.
- COE, N. M. 2000: The view from out West: embeddedness, inter-personal relations and the development of an indigenous film industry in Vancouver. – *Geoforum* 31. pp. 391–407.
- DOBÓ E. 2007: A globalizáció és a kreatív gazdaság felértékelődése. – *Tér és Társadalom* 21. 3. pp. 89–102.
- DURMAZ, B.–PLATT, S.–YIGITCANLAR, T. 2009: Creativity, culture tourism and place-making: Istanbul and London film industries. – *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research* 4. 3. pp. 198–213.
- EGEDY T. 2017: Városfejlesztési paradigmák az új évezredben. A kreatív város és az okos város. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 254–262.
- EGEDY T.–KOVÁCS Z. 2009: The potentials of Budapest to attract creativity. The view of high-skilled employees, managers and transnational migrants. – *ACRE Report* 8. 4. University of Amsterdam, Amsterdam.
- EGEDY T.–KOVÁCS Z.–SZABÓ B. 2018: Changing geography of the creative economy in Hungary at the beginning of the 21st century. – *Hungarian Geographical Bulletin* 67. 3. pp. 275–291.
- ENYEDI GY. 2012: Városi világ. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 186 p.
- FLORIDA, R. 2002: The rise of the creative class. – *Washington Monthly*, May. pp. 15–25.
- FRANK, S. 2012: Claiming Hollywood: Boosters, the film industry and the metropolitan Los Angeles. – *Journal of Urban History* 38.1. pp. 71–88.
- GRODACH, C. 2012: Before and after the creative city: The politics of urban cultural policy in Austin, Texas. – *Journal of Urban Affairs* 34. pp. 81–97.
- GRODACH, C. 2017: Urban cultural policy and creative citymaking. – *Cities* 68. pp. 82–91.
- IRIMIÁS A. 2015a: Filmturizmus. A filmek és televíziós sorozatok turisztikai szerepének és hatásainak geográfiai vizsgálata. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 236 p.
- IRIMIÁS A. 2015b: Business tourism aspects of film tourism: The case of Budapest. – *Almatourism* 6. 4. pp. 35–46.
- KEA European Affairs 2006: The economy of culture in Europe. – European Commission DG5, Brüsszel.
- KERESENYEI K.–EGEDY T. 2015: Adalékok a kreatív gazdaság elméletéhez. – *Földrajzi Közlemények* 139. 1. pp. 30–42.
- KOVÁCS Z.–EGEDY T.–SZABÓ B. 2011: A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. – *Tér és Társadalom* 25. 1. pp. 42–62.
- KOVÁCS Z.–SZIRMAI V. 2006: A városrehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: a társadalom fenntartható városfejlődés budapesti lehetőségei. – *Tér és Társadalom* 20. 1. pp. 1–19.
- LEE, N.–RODRIGUEZ-POSE, A. 2014: Creativity, cities and innovation. – *Environment and Planning A: Economy and Space* 46. pp. 1139–1159.
- LOBATO, R. 2010: Creative industries and informal economies: Lessons from Nollywood. – *International Journal of Cultural Studies* 13. 4. pp. 337–354.
- LORENZEN, M.–ANDERSEN, K. V. 2012: Different creative cities: Exploring Danish data to adapt the creative class argument to small welfare economies. – *Creative Industries Journal* 4. 2. pp. 123–136.
- MARKUSEN, A. 2014: Creative cities: A 10-year research agenda. – *Journal of Urban Affairs* 36. 2. pp. 567–586.
- MICHALKÓ G. 2015: A városimázs és a jól-lét alapú társadalmi versenyképesség. – In: SZIRMAI V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. pp. 349–371.
- PAPP-VÁRY Á. 2013: A márkanév ereje. Szempontok a sikeres brandépítéshez. – *Dialóg Campus*, Pécs–Budapest. 320 p.
- PRATT, A. C. 2000: New media, the new economy and new spaces. – *Geoforum* 31. 4. pp. 425–436.
- PRATT, A. C. 2011: The cultural contradictions of the creative city. – *City, Culture and Society* 2. pp. 123–130.
- PRATT, A. C.–HUTTON, T. A. 2013: Reconceptualising the relationship between the creative economy and the city: Learning from the financial crisis. – *Cities* 33. pp. 86–95.
- RÁTZ T. 2006: Kulturális turizmus és városfejlesztés – Európa Kulturális Fővárosa. – *Turizmus Bulletin* 10. 2. pp. 9–15.
- RICHARDS, G. 2014: Creativity and tourism in the city. – *Current Issues in Tourism* 17. 2. pp. 119–144.
- ROSI, M. 2014: Branding or sharing? The dialectics of labelling and cooperation in the UNESCO Creative Cities Network. – *City Culture and Society* 5. pp. 107–110.
- SCOTT, A. J. 2006: Creative cities: Conceptual issues and policy questions. – *Journal of Urban Affairs* 28. 1. pp. 1–17.

- STACHOWIAK, K.–STRYJAKIEWICZ, T. 2018: The rise of film production locations and specialised film services in European semi-peripheries. – *Hungarian Geographical Bulletin* 67. 3. pp. 223–237.
- STEFÁN K.–TRÓCSÁNYI A. 2012: Geographic aspects and spread of the cultural economy in Hungary. – In: TRÓCSÁNYI A.–PIRISI G. (szerk.): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities.* University of Pécs, Pécs. pp. 89–106.
- STEVENSON, D. 2014: *Cities of Culture. A global perspective.* – Routledge, Oxon. 175 p.
- STRYJAKIEWICZ, T.–MĘCZYŃSKI, M.–STACHOWIAK, K. 2014: Role of creative industries in the post-socialist urban transformation. – *Quaestiones Geographicae* 33. 2. pp. 19–35.
- TANG, W. S. 2016: Creative industries, public engagement and urban redevelopment in Hong Kong: Cultural regeneration as another dose of isotopia? – *Cities* 56. pp. 156–164.
- VIVANT, E. 2013: Creatives in the city. Urban contradictions of the creative city. – *City, Culture and Society* 4. pp. 57–63.
- ZUKIN, S. 1995: *The cultures of cities.* – Blackwell Publishing, Malden. 338 p.
- ZUKIN, S.–BRASLOW, L. 2011: The life cycle of New York's creative districts: Reflections on an unanticipated consequences of unplanned cultural zones. – *City, Culture and Society* 2. pp. 131–140.

Online források

Bradford Monitoring Report 2016

<https://en.unesco.org/creative-cities/sites/creative-cities/files/UNESCO%20Bradford%20City%20of%20Film%20Report%202016%20%281%29.pdf>

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

Bradford a leading cultural city 2014–2024

<https://www.bradford.gov.uk/media/2708/bradfordculturalstrategyjune2014.pdf>

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

A strategy for Bristol culture

<https://democracy.bristol.gov.uk/documents/s14586/Appendix%20A2%20-%20Bristol%20Cultural%20Strategy.pdf>

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

Galway: <http://galwaycitycommunitynetwork.ie/everybody-matters-a-cultural-sustainability-strategy-framework-for-galway-2016-2025/>

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

Sydney Membership Monitoring Report 2018

https://en.unesco.org/creative-cities/sites/creative-cities/files/monitoring_reports/unesco_monitoring_report17_sydney.pdf

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

Sydney cultural policy and action plan 2014-2024

https://www.cityofsydney.nsw.gov.au/_data/assets/pdf_file/0011/213986/11418-Finalisation-of-Cultural-Policy-Document-July-2016.pdf

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

UNESCO Creative Cities Network

<https://en.unesco.org/creative-cities/home>

Utolsó letöltés dátuma 2019. február 12.

EGÉSZSÉGEGYENLŐTLENSÉG, HOZZÁFÉRÉS, TÉRBELISÉG – A SZÍVIZOMINFARKTUS ELLÁTÁSÁNAK NÉHÁNY FÖLDRAJZI JELLEGZETESSÉGE MAGYARORSZÁGON

UZZOLI ANNAMÁRIA – PÁL VIKTOR – BEKE SZILVIA – BÁN ATTILA

HEALTH INEQUALITY, ACCESSIBILITY, SPATIALITY
– SOME GEOGRAPHICAL ASPECTS IN THE HEALTH CARE OF ACUTE
MYOCARDIAL INFARCTION IN HUNGARY

Abstract

Access to health care is one of determinative factors in understanding health inequalities. It is not an easy task to define it, because its conceptualisation and measuring depend on different approaches and socio-economic characteristics. In our three year course research project the main aim is to analyse the Hungarian health inequality and its regional differences related to the role of access to health care. The multi-factorial way in determination of barriers in access to health care means using mixed method with combination of quantitative and qualitative techniques. Acute myocardial infarction is one of non-communicable cardiovascular diseases, which was the example in the case study of our project. This was used to study the connection among accessibility, inequality and spatiality. The primary results of statistical analysis confirm a paradox situation in Hungary based on improving health with increasing inequalities. The most important experiences of making semi-structured interviews with medical stakeholders and patients can discover individual and institutional influencing factors in access to health care. The aim of this paper is to interpret basic theoretical and empirical framework of our research project with its most important results. In addition, many experiences of our examinations are suitable for making proposals for evidence based policy-making.

Keywords: access to health care, health inequality, mixed method, acute myocardial infarction, regional differences

Bevezetés

Az orvostudomány rohamos fejlődése ellenére napjainkban is számottevő különbségek léteznek a különböző földrajzi térségek és társadalmi csoportok egészségi állapotában. Az egészségeltérések kisebb részének biológiai, genetikai oka van (pl. veleszületett rendellenességek, időskori betegségek), azonban nagyobb részük a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek következménye. Ez utóbbiak az ún. egészségegyenlőtlenségek, amelyek az egyének és a társadalmi csoportok eltérő társadalmi-gazdasági helyzetére vezethetők vissza (MARMOT, M. 2015). Az egészségegyenlőtlenségek hatásos szakpolitikai eszközökkel és eredményes beavatkozásokkal csökkenthetők, és a népesség egészségi állapotának javítása érdekében csökkentendők is.

Az egészségegyenlőtlenségek a társadalmi és a gazdasági egyenlőtlenségekben gyökereznek, és ezek legtöbbször olyan kedvezőtlen élet- és munkakörülményeket jelentenek, amelyek a hátrányos helyzetűeket (mind egyéneket, mind társadalmi csoportokat) nagyobb mértékben teszik ki anyagi-jövedelmi, szociokulturális, pszichoszociális és magatartásbeli rizikófaktoroknak (WILKINSON, R. 1996).

Az egészségegyenlőtlenségekre számos meghatározó (pl. társadalmi struktúrák) és befolyásoló (pl. életminőség, egészségmagatartás stb.) tényező hat, azonban kiváltó okainak jelentős része az egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez, egyáltalán az azokhoz való hozzáférés esélyeihez kötődnek (DONABEDIAN, A. 1988). Ha a társadalomban

széleskörűen biztosított az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés, akkor az hozzájárul a lakosság egészségi állapotának hosszú távú javulásához és az egészségyenlőtlenségek csökkentéséhez. A méltányos és mindenki számára társadalmilag és területileg egyaránt hozzáférhető egészségügyi ellátás kialakításában a társadalmi igazságosság elve érvényesül.

Az utóbbi időben fokozódó figyelem irányul a globális egészségyenlőtlenségekre, köztük a hozzáférés akadályaira és azok területi vonatkozásaira (PÁL V.–UZZOLI A. 2008). A hozzáféréssel összefüggő esélygyenlőtlenség hátterében a meglévő egészségyenlőtlenségek állnak, illetve az azokkal összefüggő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek, az elosztási rendszerek igazságtalanságai, az egészséges életre való esélytelenség tényezői (BRAVEMAN, P. 2003). A hozzáférés egyenlőtlenségei ugyanakkor mind a társadalmi tagozódásban, mind területileg is értelmezhetők, vagyis a térbeliségnek és az ellátással kapcsolatos földrajzi vonatkozásoknak magyarázóereje van a hozzáférésben.

A tanulmány célja egy kutatási projekt legfontosabb eredményeinek és tapasztalatainak ismertetése, amelyek információhordozók az egészségyenlőtlenséggel és a hozzáféréssel kapcsolatos területi különbségekről (K119574 sz. projekt, 2016–2019). Mindezek alkalmasak olyan javaslatok és ajánlások megfogalmazására, amelyek felhasználhatók a bizonyítékokon alapuló (evidence-based) szakpolitikai döntéshozatalban.

Hozzáférés, egyenlőtlenség, térbeliség – elméletek és megközelítések

Az ellátáshoz való hozzáférés alapvetően összetett, többdimenziós fogalom, értelmezésében számos különböző megközelítés és meghatározás létezik. Az egészségügyben az egészségügyi szolgáltatásokhoz, a szolgáltatókhoz és/vagy az intézményekhez való hozzáférés feltételeit jelenti (DANIELS, N. 1982; WHITEHEAD, M. 1992), amely több tényezőtől is függhet (ADAY, L.–ANDERSEN, R. 1974, MCINTYRE, D. et al., 2009; VITRAI J. et al. 2011):

- az ellátási szükséglettől (tünet, panasz, betegség),
- az igénybevételi hajlandóságtól (orvoshoz fordulás),
- megfelelő mennyiségű és minőségű egészségügyi kapacitások rendelkezésre állásától térben és időben (meglévő szolgáltatások),
- szolgáltatások elérhetőségétől (időbeli és fizikai távolságok),
- ellátás körülményeitől (minőség, bánásmód, döntési szabadság) stb.

A hozzáférés fogalmát, tényezőit és feltételeit sokan és sokféleképpen vizsgálták már. A legfontosabb megállapítások és következtetések összegzésére három elmélet alkalmazható, amelyek azonban az empirikus kutatásokban nem különülnek el élesen egymástól, hanem sokszor egymást kiegészítve összetett módon járulnak hozzá a hozzáférés akadályainak értelmezéséhez:

- 1) Az erőforrás alapú elmélet a hozzáférés meghatározásában tulajdonképpen a kereslet-kínálat, azaz a szükséglet – ellátás szerepére hívja fel a figyelmet az egészségügyi ellátórendszerekben (DONABEDIAN, A. 1988). Ez az elmélet igen gyakran a hozzáférés definiálásában a szükségletekből fakadó igénybevételt helyezi előtérbe, vagyis az egészségügyi szolgáltatások „rendelkezésre állását” a kereslet és a kínálat között fennálló aktuális mechanizmusok esélyeire/esélytelenségeire építi (GODDARD, M.–SMITH, P. 2001). Az elmélet alkalmazásához kötődő kutatások többsége a különböző egészségügyi erőforrások meglétét vagy hiányát éppen az ellátáshoz való hozzáférés lehetőségeiként vagy akadályaiként definiálja, ezzel konceptualizálva az esélygyenlőség érvényesülését (BRAVEMAN, P. 2003).
- 2) A strukturalista felfogás az egészség társadalmi meghatározottsága alapján hangsúlyozza az egyének (betegek) társadalmi-gazdasági (pl. életkörülmények), valamint

szociokulturális (pl. egészségmagatartás) helyzetének érvényesülését a hozzáférés esélyeiben. A hozzáférés fogalmát komplex módon a meglévő társadalmi-gazdasági és egészséggyenlőtlenségekből vezeti le. A hozzáférés fogalmát az esélyegyenlőséget befolyásoló adottságok két csoportján, illetve azok között kialakult interakciók sorozatán keresztül határozza meg: egyrészt az egyének, a háztartások, a társadalmi-gazdasági környezet jellemzői, másrészt az egészségügyi ellátórendszer, az egészségügyi szervezetek/intézmények és a szolgáltatók jellemzői, és ezek kapcsolata alapján (LEVESQUE, J-F. et al. 2013).

- 3) Egyfajta normatív szemlélet testesül meg abban, hogy a jól működő egészségügyi rendszerben az esélyegyenlőség érvényesülését meghatározó és befolyásoló tényezőket a hozzáférés (accessibility), az elérhetőség (availability), a megfizethetőség (affordability), az elfogadhatóság (acceptability), a megfelelőség (appropriateness) egymásra hatásaival értelmezik az ún. „5A” modellben (GULLIFORD, M. et al. 2002). Ez közvetlenül és áttételesen is információkat szolgáltat az egészségügyi ellátórendszer minőségéről (pl. TÓTH G. et al. 2018).

A különböző elméletek és megközelítések közös jellemzője annak egyöntetű elfogadása, hogy egyrészt a hozzáférés tényezői és feltételei különböznek az egyes ellátásfajták szerint, másrészt pedig, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeinek alakulásában a térbeliségnek szintén magyarázó ereje van. Ez nemcsak a rendelkezésre álló, földrajzi értelemben a legrövidebb úton és a fizikai akadályok nélkül megközelíthető egészségügyi szolgáltatásokat jelenti, hanem a hozzáférés esélyeit és esélytelenségeit kiváltó tényezők térbeli megjelenését, területi mintázatát is.

A hozzáférés – egyenlőtlenség – térbeliség összefüggéseinek kutatási háttérében leggyakrabban a földrajzi lépték szerepe kerül előtérbe abban a kontextusban, hogy a hozzáférés esélyegyenlőtlenségei vizsgálatát milyen területi keret(ek) megválasztása segíti leginkább. Ennek megfelelően a globális, országos, regionális, helyi (település vagy településrész) területi vizsgálati szintek jelennek meg leginkább a hozzáférés-kutatásokban. Leggyakrabban az országok között a hozzáférésben tapasztalható egyenlőtlenségek elemzése (pl. BREZZI, M.–LUONGO, P. 2016), de egyre nagyobb jelentőségűek a helyi – akár szomszédsági – szintű vizsgálatok is (pl. SHAH, T. et al. 2016).

Markáns csoportot alkotnak a szakirodalmi előzmények között azok a tanulmányok, amelyek célzottan a hozzáférés térbeli, földrajzi vonatkozásaival foglalkoznak (pl. SKINNER, J. 2012; YE, H. 2016). Ezek általában a hozzáférés területi dimenzióját az elérhetőséggel azonosítják, amelynek földrajzi korlátai az utazási távolságra és időre vezethetők vissza (CROMLEY, E.–McLAFFERTY, S. 2011). Legfontosabb következtetésük, hogy minél nagyobb a távolság a szükséglet és az ellátás között, annál kevesebb interakció alakul ki a betegek és az egészségügyi szolgáltatók között. Ha viszont csökken a távolság, növekszik az igénybevétel gyakorisága, vagyis nő a jobb egészség valószínűsége. BUCHMUELLER, T. és szerzőtársai (2006) bizonyították, ahogy nő a kórházaktól mért távolság, úgy növekszik az infarktus okozta halálozás mértéke is. Fontos megjegyezni, hogy a térbeli jellemzők szerepe a hozzáférésben függ az orvosi beavatkozások és a szükséglet típusától is. Ez kiváltképp érvényes a keringési rendszeri betegségekre, ahol a betegség korai felismerése és az eredményes beavatkozás közötti időablak információhordozó a hozzáférés lehetőségeiről és/vagy akadályairól, valamint a túlélési esélyekről (HARE, T.–BARCUS, H. 2007).

Magyarországon elsősorban a 2000-es évek elejétől vált közkezdvelt kutatási témává a hozzáférés akadályainak vizsgálata. Ezzel egy időben lényegében már a térbeli és földrajzi jellemzők szerepének értelmezése is megjelent a különböző interdiszciplináris kutatásokban. Ezek többsége a strukturalista megközelítést alkalmazta, és a meglévő társadalmi-gazdasági és egészséggyenlőtlenségek rendszerére vezette vissza a hozzáféré-

rés akadályait (pl. EGRI Z.–KÓSZEGI I. 2016; KISS É. 2016; KOVÁCS K.–TÓTH G. 2015). Leginkább a különböző elérhetőség-vizsgálatoknak és az abban alkalmazott kvantitatív módszereknek van nagy hagyománya a hazai szakirodalomban (pl. KEMKERS, R. et al. 2010; KISS J.–MATTÁNYI ZS. 2005; KOVÁCS P. et al. 2013; VITRAI J. et al. 2011; BÍRÓ A.–ELEK P. 2018. stb.). Ezekben a kutatásokban alkalmazott legfontosabb területi változók általában a távolság, a lakóhely, a településméret. A hazai kutatási előzmények másik közös vonása, hogy a nemzetközi előzményekhez hasonlóan kiemelt szerepe van a földrajzi lépték kiválasztásának, amellyel a szerzők közvetlenül vagy közvetetten az egyenlőtlenség és a hozzáférés kapcsolatának területi különbségeit értelmezik. A lokális lépték felértékelődése Magyarországon nagyobbra szorította a települési, főként városi szinten tapasztalható egészségyenlőtlenségek és a hozzáférés összefüggéseinek vizsgálatát eredményezte (pl. EGEDY T. 2012; EGEDY T.–UZZOLI A. 2016; KELLER J. 2018).

Kutatásunk elméleti keretét elsődlegesen a strukturalista nézőpont adta, így általános érvényűnek tekintettük a hozzáférés egyenlőtlenség-alapú felfogását. Ez volt a fő oka, hogy a hozzáférés komplex meghatározásában előtérbe helyeztük az ún. kevert módszertan, vagyis a kvantitatív és a kvalitatív vizsgálati technikák együttes alkalmazását (WISDOM, J.–CRESWELL, J. 2013). Emellett az empirikus vizsgálatok előkészületeiben (pl. statisztikai adatok kiválasztása, interjúkérdések összeállítása) nagymértékben támaszkodtunk a hozzáférés–egyenlőtlenség–térbeliség összefüggéseinek szükséglet és ellátás vonatkozásban történő megközelítésére.

A strukturált adatgyűjtéstől a személyes véleményekig – a kutatás módszertani keretei

A kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes alkalmazásával a következő kérdésekre kerestük a válaszokat a kutatásban. Milyen tényezők akadályozzák, illetve támogatják az adekvát ellátáshoz való hozzáférés esélyeit a népegészségügyi szempontból kiemelkedően fontos betegségek ellátásában ma Magyarországon? Mi jellemzi a korszerű ellátásfajtákhoz és a modern beavatkozásokhoz való hozzáférést? Hogyan befolyásolták az ellátáshoz való hozzáférést az elmúlt évek szakpolitikai intézkedései? Milyen szerepe van a térbeliségnek a hozzáférés akadályaiiban?

Mind az egészségyenlőtlenség, mind az ellátáshoz való hozzáférés soktényezős fogalom, térbeli, földrajzi vonatkozásaik integrált értelmezése is többféle szempontú módszertani megközelítést igényel. Ennek megvalósítása érdekében a kutatás során a kvantitatív és a kvalitatív vizsgálati módszerek kombinációjára került sor, amely lehetővé tette egyrészt a statisztikai adatelemzés eredményeinek összehangolását az interjúkészítés tapasztalataival, másrészt az egyes módszerek kiegészítő jelleggel való alkalmazását. Így a kvantitatív úton szerzett eredmények finomhangolását segítették a kvalitatív technikákkal nyert tapasztalatok is. A kevert módszer használatában a magyarázó egymásra épülő felépítést követtük, vagyis a kutatás első kvantitatív szakasza megállapításai szolgáltak a második, kvalitatív szakasz kidolgozására, illetve a kvalitatív tapasztalatok hozzájárultak a kezdeti kvantitatív eredmények további magyarázatához (KIRÁLY G. et al. 2014).

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit és akadályait a keringési rendszeri halálózások között népbetegségnek számító ún. akut miokardiális infarktus (AMI, akut szívizominfarktus, heveny szívizomelhalás) ellátásán keresztül tanulmányoztuk. A betegség a fejlett országokban vezető halálok, bár az elmúlt évtizedben csökkent az aránya a keringési rendszeri halálokok között. Az AMI információhordozó a rövid- és hosszú távú túlélési esélyekről: a betegség kialakulását követő 7 napon belüli halálózás

elsődlegesen a kórházi sürgősségi ellátásra vezethető vissza, míg a 30 és 365 napos halálozás nagymértékben függ az orvosi utasítások szakmai tartalmától és azok betartásától, a rehabilitációtól, továbbá a beteg életmódjától, szociális körülményeitől (BELICZA É. et al. 2016). Az AMI ellátásának mindhárom szakaszában – 1) prehospitalis (kórházi kezelést megelőző), 2) hospitalis (kórházi) sürgősségi, akut és rehabilitációs ellátás, 3) fenntartó és gondozási szakasz alap- és szakellátásban – a szakmai protokollok alapján egyértelműen meghatározott beavatkozások és terápiák léteznek a közvetlen életveszély elhárítására és az életminőség fenntartására.

A kvantitatív vizsgálat során a statisztikai elemzésekben az ellátási szükséglet azonosítása az akut miokardiális infarktus megbetegedési (morbidity) és halálozási (mortality) adataival történt meg.

A megbetegedési adatbázis az igénybevétel mérésére szolgált az Állami Egészségügyi Ellátó Központ fekvőbeteg-ellátási adatai alapján. A megbetegedési adatbázis nem teljes körű az AMI-betegekre vonatkozóan, hiszen az csak a fekvőbeteg-ellátási adatokra épül. Ennek oka, hogy az ellátáshoz való hozzáférés definiálása és az egészségügyi kapacitások rendelkezésre állásának (meglévő szolgáltatások) meghatározása az AMI ellátásában elsődleges ún. szívkatéteres tágitás (perkután koronária intervenció, PCI) segítségével történt meg, amely egyben a korszerű és modern orvosi ellátáshoz való hozzáférést is jelentette a kutatás során. Szívkatéteres tágitásra csak a PCI-központokban kerülhet sor, amelyek speciális kórházi osztályt (hemodinamikai laboratórium) jelentenek. Az országban összesen 19 PCI-központ található (közülük 5 Budapesten).

A halálozási adatbázis a Nemzeti Egészségfejlesztési Intézet adataiból származik, amelynek elkészítéséhez a Központi Statisztikai Hivatal szolgáltatta a nyers halálozási és népességadatokat. A halálozási adatbázis elemzése az AMI százezer főre számított és a 2013. évi európai népességre standardizált halálozási arányszámának (SHA) használatára vonatkozott. A halandósági adatok standardizálása országos, megyei és járási szintre történt.

A statisztikai vizsgálatok a 2005. és a 2015. év közötti hazai AMI-helyzet elemzésére irányultak részben évek, részben időszakok (2005–2008 és 2012–2015) szerint. Ez utóbbi fő oka az volt, hogy járási szinten évenként csak kis elemszámban fordultak elő a fekvőbeteg-ellátási adatok, így azok összevonása volt szükséges. Az elemzésben a legfőbb demográfiai szempont a nemek és az életkor szerinti megoszlás volt. A betegekkel kapcsolatos társadalmi-gazdasági mutatók nagyon korlátozottan és hiányosan álltak rendelkezésre, így azokat nem vontuk be az elemzésbe: a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre közvetett módon (például kedvezményezett státus alapján) következtettünk.

A területi vizsgálati szintek a megyéket és a Budapesttel együtt 175 járást fedtek le. Budapest ugyan szerepelt a térképi ábrázolásokban, de az összehasonlító vizsgálatokban nem értelmeztük országos helyzetét, és külön sem tértünk ki a kerületi különbségek elemzésére a fővárosban meglévő nagyszámú és nagyobb kapacitásokkal rendelkező egészségügyi intézmények jobb elérhetőségéből fakadó torzítások kiküszöbölése érdekében.

Az összes kutatási cél megvalósítása, valamint kérdés megválaszolása csupán csak statisztikai elemzésekkel nem volt kivitelezhető, ezért kvalitatív módszerek alkalmazására is sor került. Az ellátás körülményeinek, így a hozzáférés lehetőségeinek és akadályainak bemutatása személyes vélemények alapján egy helyi esettanulmányra épült. Ez Békés megye meghatározó egészségügyi intézményeiben valósult meg. A mintaterület kiválasztását a statisztikai elemzések eredményei tették lehetővé: alapvető szempont volt, hogy a megyében jelentős infrastrukturális beruházások történtek az infarktusellátásban az elmúlt években, és ennek köszönhetően javultak az életesélyek. Ennek ellenére országosan magas az AMI megbetegedések aránya, és a megyében számottevő területi különbségek léteznek (BEKE SZ. et al. 2018).

A lokális esettanulmány során félig strukturált interjúkkal sikerült feltárni az ellátáshoz való hozzáférés főbb akadályait az egészségügyi szereplők két csoportjának – 1) infarktusellátás szakmai résztvevői (pl. kardiológus, belgyógyász, mentőtiszt, nővér/ápoló, dietetikus, gyógytornász, pszichológus stb.), és 2) betegek – véleménye alapján. A kétlépcsős interjúkészítés 2018. április és június között valósult meg 24 egészségügyi szakemberrel, és 29 beteggel (<https://egeszseguyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>). Az interjúkérdések összhangban voltak a kutatás fő céljaival, lényegében az infarktusellátás főbb ellátási szakaszaihoz kötődtek, így az interjúalanyok két csoportjával készült interjúk tapasztalatai összehasonlíthatóvá váltak. Ehhez az interjúk kivonatolása után egységes értékelési szempontok kidolgozása járult hozzá, amelyekkel az eredmények, tapasztalatok szintézise is megvalósítható volt. Az infarktusellátásban releváns egészségügyi szakemberekkel készült interjúk főbb kérdéscsoportjai a következők voltak: infarktusellátás megyei működése (betegutak, szakmai protokollok, integrált ellátás formái, fontosabb fejlesztések), területiség szerepe az infarktusellátásban megnyilvánuló egyenlőtlenségekben. Az infarktuson átesett betegekkel készült interjúk főbb kérdéscsoportjai a következők voltak: egészségismeretek, életmódot befolyásoló egyéni tényezők, hozzáférést támogató és akadályozó tényezők az intézmények és az egyének részéről, területiség szerepe infarktusellátáshoz való hozzáférésben. Az interjúk feldolgozási és értékelési szempontjai közül csak azokat interpretáljuk, amelyek útján nyert eredmények az egészség-egyenlőtlenség és a hozzáférés releváns területi jellemzőire utalnak.

Javuló tendencia, növekvő egyenlőtlenség az egészségügyi ellátásban – paradox helyzet a számok tükrében

Az epidemiológiai válság elmélyülését Magyarországon az 1990-es évek elején nagyobb-részt a keringési rendszeri halálások növekedése és nemzetközi szinten igen magas aránya okozta (JÓZAN P. 1994a). Ennek lényege az volt, hogy minden korcsoportban romlottak a halálzási arányszámok, és így az életkilátások is, különösen a középkorú népesség körében (JÓZAN P. 1994b). A halálzási helyzet lassú javulása, a születéskor várható átlagos élettartam mérsékelt növekedésével, az 1990-es évek második felétől következett. Ennek eredményeként a keringési rendszeri halálzási aránya, amely korábban az összes halálzási több mint felét tette ki, csökkenni kezdett: ez elsősorban az ún. ischaemiás szívbetegségek (pl. szívelégtelenség) visszaszorítását jelentette, amelyek magukba foglalják a szívinfarktus és annak szövődményei okozta keringési rendszeri betegségeket is.

Az AMI a fejlett országokban jellemző népbetegség a keringési rendszeri – ischaemiás – szívbetegségek között, amely napjainkban is a legtöbb halálzást okozza. Az elmúlt másfél-két évtizedben nemzetközi és hazai szinten is jelentős eredmények születtek visszaszorításában, amelyek az orvostudomány fejlődésének, az infrastrukturális fejlesztéseknek, az ellátási protokoll megújításának, vagy éppen a preventív kampányoknak köszönhető.

Magyarországon az AMI okozta halálzási számottevő csökkenése a 2000-es évek közepétől indult meg, így 2005–2015 között a felére esett vissza a halálzási arányszám. A javulás mindkét nemet egyaránt érintette, de a férfiak körében nagyobb mértékű volt a visszaesés, mégis még mindig közel kétszer több férfi kap infarktust, mint nő (UZZOLI A. et al. 2017). A szívizominfarktus előfordulási gyakorisága nagymértékben az időskorúakat – 60 év felettiakat – érinti, bár az elmúlt években kisebb növekedés tapasztalható a fiatalabb korosztályokban (pl. 40 év felettiéknél). A keringési rendszeri halálzási száma 65 493 fő, az ischaemiás szívbetegségek okozta halálzási száma 32 032 fő, míg az AMI-halálesetek száma 6028 fő volt 2015-ben Magyarországon (Nemzeti Szívinfarktus Regiszter 2015).

Az elmúlt években általában az AMI-halálesetek az összes keringési rendszeri halálozás közel egyötödét okozták. A megbetegedés évente kb. 16000 főnél jelentkezik, amelynek kb. 35–37%-a végződik halálozással. A hazai javuló megbetegedési és halálozási helyzet egyik magyarázata, hogy a 2000-es évek közepétől az egészségügyi fejlesztések révén új PCI-központokat hoztak létre az országban, illetve a meglévők kapacitását növelték, így az ellátáshoz való hozzáférést is javították.

Az AMI-megbetegedések alapján megállapítható, hogy 2005–2008 és 2012–2015 között nőtt a férfi betegek aránya, de ennek a korszerű ellátásnak köszönhetően javultak a túlélési esélyeik. Már kevesebb 60 év alatti kapott szívizominfarktust, és egyre többen részesültek szívkatéteres-ellátásban (PCI-ellátás), aminek következtében közülük kevesebben is haltak meg. Miközben nőtt a PCI-központok száma az országban, egyre több beteg részesült PCI-ellátásban. Ráadásul a PCI-ellátásra vonatkozó teljesítményvolumen-korlát megszüntetése (2012) után összességében nőtt az elvégzett szívkatéteres beavatkozások aránya az országban: elsősorban a PCI-központoktól távolabb lakók kerültek be nagyobb arányban közvetlenül a katétereslaborokba (KISS A. et al. 2019). Mégis a szívkatéterezették körében jelentős területi különbségek alakultak ki, amelyek részben az egyenlőtlenségek növekedésével is együtt jártak 2005–2008 és 2012–2015 között (terjedelem-mutatószámok alapján) (TÓTH G. et al. 2018).

A kedvező változások és a javuló tendencia ellenére Magyarországon még mindig sokan kapnak szívizominfarktust az európai átlagokhoz képest, és magasnak tekinthető a halálozás mértéke is. A paradox helyzethez járul hozzá az a tény is, hogy a 2010-es évek eleje óta kismértékben, de növekedtek a járási különbségek az AMI halálozási arányszámban, ami különösen a nőket érinti (UZZOLI A. et al. 2017). A járási különbségek kisebb növekedését a Gini-együttható és a terjedelem aránya alkalmazásával bizonyítottuk, a növekedést 2015-ben 2005-höz képest fedeztük fel. Hasonló a helyzet a középkorú AMI-betegek között: terjedelmkülönbség alapján megállapítható a területi egyenlőtlenségek növekedése a 2010-es évek közepére a 2000-es évek közepéhez képest.

Egyéb kutatások szintén megerősítették, hogy 2014 után enyhén növekedett a 365 napos infarktus-halálozási arányszám, vagyis a hosszú távú túlélési esélyek rosszabbodtak az országban (MÉRTÉK 2017).

A hazai ellentmondásos AMI-helyzet, valamint járási szinten a területi különbségek elmúlt években tapasztalt enyhe növekedése felveti, hogy milyen társadalmi-gazdasági tényezők befolyásolhatják az ellátáshoz való hozzáférést (*1. táblázat*). Közepesen erős statisztikai összefüggés áll fenn az AMI megbetegedés, illetve halálozás és az egyéb társadalmi-gazdasági mutatók között országos szinten. A morbiditást és a mortalitást leginkább az életkor befolyásolja: 60 év felett nagyobb a valószínűsége a betegség kialakulásának. Vagyis a társadalmi-gazdasági fejlettségtől függetlenül az életkor előre haladásával növekszik az AMI bekövetkezének gyakorisága. Figyelemre méltó, hogy hasonló – legalább közepesen erős – statisztikai összefüggés nem mutatható ki az AMI mortalitási adatok-ban országos szinten.

Az AMI megbetegedés rövidtávú túlélési esélyeiről tájékoztatnak azok a fekvőbeteg-ellátási adatok, amelyek a szívkatéteres beavatkozásban részesült betegek arányáról információhordozók (*1. ábra*). A 2000-es évek közepéhez képest több beteg részesült ilyen ellátásban, köszönhetően a PCI-központok száma növelésének. Számottevően kevesebb beteg részesült PCI-ban az elmúlt években az ország keleti felében. Ezeken a területeken akár harmad- vagy negyedannyian kaptak szívkatéteres ellátást szívizominfarktus esetében, mint a nyugati megyékben. Az AMI hosszú távú túlélési esélyei függenek a rendszeres házi- és szakorvosi vizsgálatoktól a betegség fenntartó szakaszában. Ott, ahol sok a betöltetlen háziorvosi szolgálat, nagyobb a valószínűség a hozzáférés esélytelenségeire.

Az akut szívizominfarktus (AMI) megbetegedési és halálozási mutatószámok statisztikai összefüggései egyéb társadalmi-gazdasági mutatószámokkal a Pearson-féle korrelációs együttható alapján országos szinten, 2012–2015

Statistical connection based on Pearson's correlation coefficient between morbidity or mortality data of acute myocardial infarction (AMI) and other socio-economic data at national level, 2012–2015

	Születéskor várható átlagos élettartam (év), 2013	Az állandó népességből a 60 éves és idősebb népesség aránya (%), 2015	Egy háziorvosra jutó betegforgalom (eset), 2015	Az életminőség mérésére vonatkozó komplex mutató a Human Development Index alapján (HDI), 2011–2015*	A fejlettség mérésére vonatkozó komplex mutató a kedvezményezett járások besorolása alapján, 2014**	Legközelebbi PCI-központtól számított népesség-arányos távolságindex (km), 2014
AMI halálozási arányszám (fő), 2012–2015	negatív gyenge kapcsolat	pozitív közepesen erős kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat	negatív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat
AMI betegek aránya (%), 2012–2015	pozitív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat	negatív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat
60 év feletti AMI betegek aránya (%), 2012–2015	pozitív közepesen erős kapcsolat	pozitív közepesen erős kapcsolat	pozitív közepesen erős kapcsolat	negatív közepesen erős kapcsolat	pozitív közepesen erős kapcsolat	pozitív gyenge kapcsolat

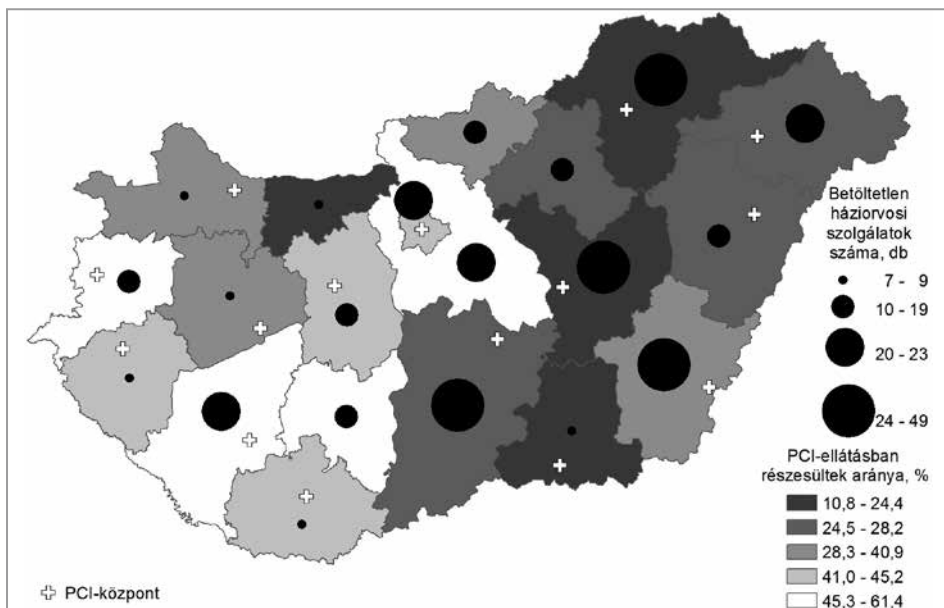
Forrás: saját szerkesztés

* HDI számítási módszertanában felhasznált statisztikai mutatók: Hosszú és egészséges élet (Születéskor várható átlagos élettartam nő, férfi); Oktatásban megszerzett tudás (7 éves és idősebb népességből azok aránya, akiknek a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége az általános iskola 8. évfolyam, 25–X évesekből azok aránya, akik egyetemi, főiskolai stb. oklevéllel rendelkeznek); Életszínvonal (egy állandó lakosra jutó személyi jövedelemadó-alapot képező jövedelem).

** 106/2015. (IV.23.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról, összesen 24 társadalmi-gazdasági mutató felhasználásával.

Az AMI ellátásában megvalósult infrastrukturális fejlesztések – a PCI-központok létrehozásával – növelték a szívkatéteres ellátásban részesülőők arányát, így a túlélési esélyek javulásával 2005–2015 között országosan csökkent az AMI halálozási arányszám. Ez a javulás különbözőképpen érintette az ország egyes részeit (2. ábra). Tény, hogy a járások többségében csökkent a halálozás mértéke, azonban az országos tendenciával ellentétben néhány helyen növekedett. Ezek, illetve azok a területek, ahol pedig legkisebb mértékű volt a halálozási arányszám csökkenése, jórészt a periférikus határmenti területeken, illetve belső perifériákon található.

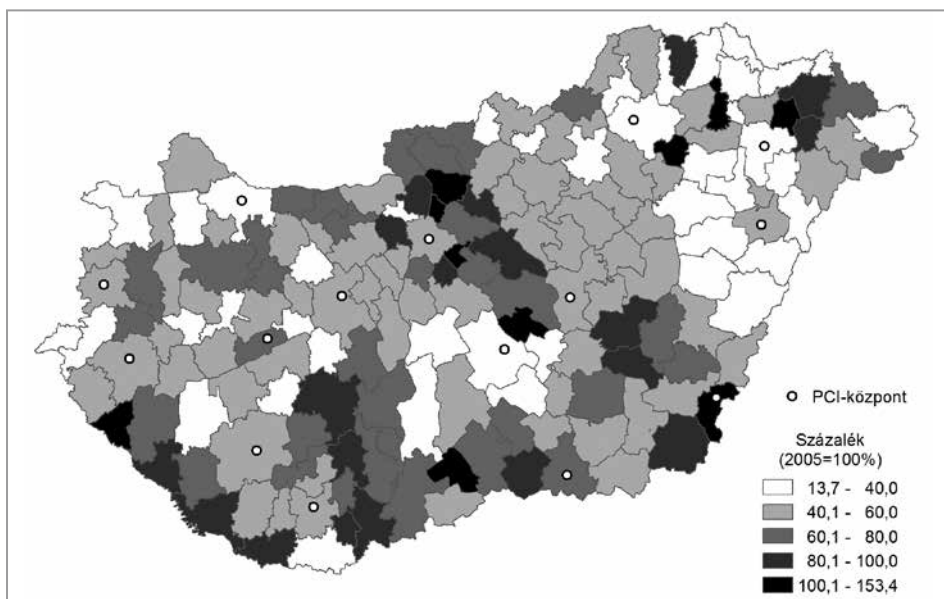
Az AMI halálozási arányszám járási különbségeinek vizsgálatában elkészült a járások tipizálása a két választott időpontban meglévő, országos átlaghoz viszonyított helyzetkép alapján (3. ábra). A legtöbb kedvezőtlen helyzetű járás, ahol 2005-ben és 2015-ben is az országos átlag felett volt az AMI halálozási arányszám, nehezen megközelíthető helyeken, határmenti területeken, belső- illetve félperifériákon helyezkednek el (pl. Békés megye). A kedvező helyzetű járások, ahol 2005-ben és 2015-ben is az országos átlag alatt volt az

1. ábra Az akut miokardiális infarktus megbetegedési és ellátási jellemzői a megyékben, 2012–2015
 Figure 1 Morbidity data of acute myocardial infarction and its care characteristics in the counties (NUTS-3), 2012–2015

Forrás: saját szerkesztés

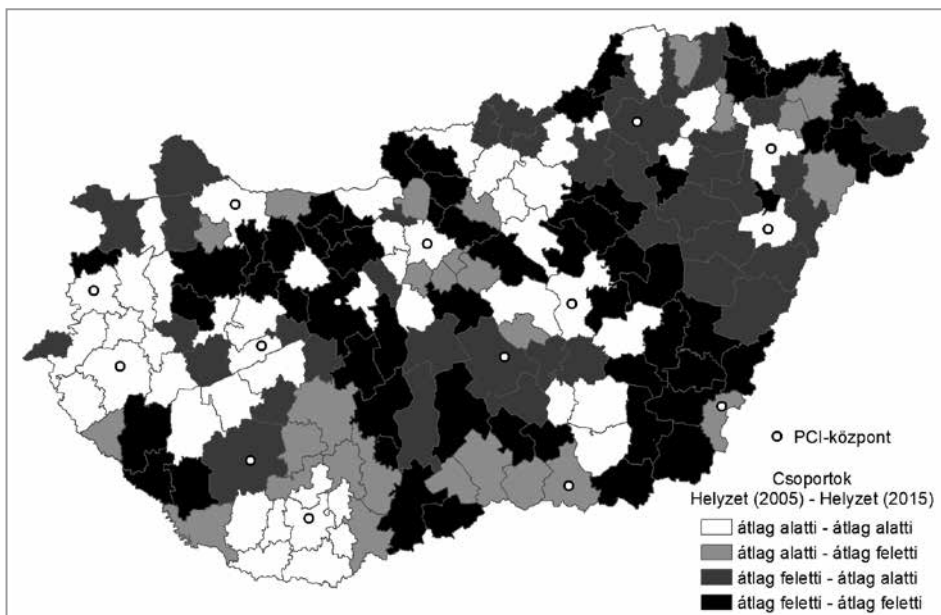
[Jelmagyarázat: PCI-ellátás, PCI-központ – szívkatéteres beavatkozás (perkután koronária intervenció, amelyet az erre alkalmas ún. haemodinamikai laboratóriumokban, PCI-központokban végeznek el.)

2. ábra Az akut miokardiális infarktus halálozási arányszáma a járásokban 2015-ben a 2005. évhez viszonyítva (2005=100%)

Figure 2 Mortality rate of acute myocardial infarction in 2015 in the proportion of 2005 at micro-regional level (LAU-1), (2005=100%)

Forrás: saját szerkesztés

3. ábra Az akut miokardiális infarktus halálzási arányszám a járásokban az országos átlaghoz viszonyítva, 2005, 2015
 Figure 3 Mortality rate of acute myocardial infarction in comparison to the national average at micro-regional level (LAU-1), 2005, 2015

Forrás: saját szerkesztés

AMI halálzási arányszám, főként a nyugati országrészben vannak. Különösen szembe-tűnő Baranya megye kedvező helyzete.

Az akut miokardiális infarktus morbiditási és mortalitási jellemzőinek statisztikai vizsgálata egyrészt bizonyította a paradox helyzet – javuló egészség, növekvő egyenlőtlenség – meglétét, másrészt feltárta a hazai egészségügyenlőtlenségek területi mintázatát, harmadrészt hasznos információkkal szolgált a hozzáférés hazai egyenlőtlenségeiről. Azonban a kvantitatív módszerrel szerzett eredmények nem alkalmasak számos egyéni és intézményi tényező megismerésére, amelyek viszont fontos szerepet töltenek be a hozzáférés körülményeiben. Ezek vizsgálata helyi esettanulmány során kvalitatív technikákkal történt meg.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés támogató és akadályozó tényezői – az interjútapasztalatok tükrében

Az ellátáshoz való hozzáférés esélyeinek/esélytelenségeinek meghatározása megköveteli a kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes használatát. A hozzáférés egyenlőtlenségeinek és akadályainak definiálásában statisztikai módszerekkel nehezen tanulmányozhatók az egyéni (például egészségmagatartás) és intézményi tényezők (például betegútszervezés) szerepe. Ez az oka annak, hogy a Békés megyei esettanulmány során interjúkészítéssel elemeztük a hozzáférés akadályozó és támogató tényezőit.

A helyi egészségügyi szereplőkkel (szakdolgozókkal, betegekkel) készült félig strukturált interjú felhívta a figyelmet Békés megye infarktusellátásában az elmúlt években bekövetkező kedvező változásokra, de a jelenleg létező egyes működési ellentmondásokra is. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés támogató és akadályozó tényezői különböz-

nek egyrészt az ellátási szintek alapján, másrészt az egészségügyi szakemberek és a betegek véleménye alapján. Az interjúk során szerzett számos tapasztalat közül jelen tanulmány keretei között azokat interpretáljuk, amelyeknek a térbeliségre vonatkozóan is van relevanciájuk. (Egyébként az interjúkérdések és az interjútapasztalatok feldolgozásának szempontjai között is kiemelt helyen volt a térbeli, földrajzi tényezők szerepének megismerése a hozzáférés befolyásoló tényezői kapcsán.)

A megkérdezett egészségügyi szakemberek és betegek egybehangzó véleménye alapján a hozzáférést leginkább támogató tényezők az elérhetőség javításával, az infrastruktúrális beruházásokkal és az egyközpontú egészségügyi ellátással függnek össze (4. ábra). Az infarktus kórházi kezelését megelőző prehospitalis ellátási szakaszban kiemelkedő a megyei mentőellátás színvonala mind a szakmai, mind a betegvélemények alapján. Egyrészt kisebb mentőállomások működnek, ezáltal jobb a területi lefedettség, másrészt hatékony kommunikáció alakult ki a mentőegységek és a kórházi sürgősségi ellátás között a transztelefonikus EKG (TTEKG) segítségével, harmadrészt az optimális területi ellátás megvalósítása érdekében a megye egyes részeiből nem Gyulára, hanem a közelebbi debreceni vagy szegedi szívkatéteres központba szállítják a betegeket. Az infarktusellátás kórházi szakaszában Békés megye nagy előrelépése, hogy 2013-ban létrehozták Gyulán a Pándy Kálmán Kórházban a szívkatéteres központot, ezzel egyértelművé téve a megyei betegutakat, javítva a korszerű ellátáshoz való hozzáférést, összehangolva az infarktusellátás lehetőségeit az orosházi és békéscsabai kórházzal, valamint a kórházon belül kialakítva az egymásra épülő csapatmunka szakmai feltételeit (sürgősségi, invazív és rehabilitációs kardiológiai ellátás között). A gyors és korszerű szívkatéteres beavatkozás helyben való megteremtése jelentősen növelte a túlélési esélyeket, rövidítette a felépülés idejét, és jobb életminőség feltételeket eredményezett a betegek későbbi életszakaszaiban. Emellett a gyulai kórház teljes körű rehabilitációs ellátást biztosít, valamint a járóbeteg-szakrendelésen szakambulanciát tart fenn. A modern gyógyszereknek és az új szakmai protokolloknak köszönhetően az alapellátásban megvalósítható a betegség fenntartó szakasza, tehát az évenkénti szakorvosi kontrollon kívül a háziorvos megfelelő kompetenciákkal rendelkezhet. Lényegében az infarktus után hosszú távon jól karbantartható a beteg állapota az alapellátásban, amely viszont minden településen elérhető és hozzáférhető.

A félig strukturált interjúkban résztvevő egészségügyi szakemberek és betegek a hozzáférést leginkább akadályozó tényezőket a távolság, a társadalmi-gazdasági és szociokulturális helyzet, valamint a kapacitáshiányok alapján nevezték meg (2. táblázat).

4. ábra Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés támogató tényezői az interjúk alapján, 2018 (szófelhő: magyarázat a szövegben)

Figure 4 Support factors in access to health care based on interviews, 2018 (word cloud: explanation in text)

Forrás: saját szerkesztés / Source: Authors' own

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés akadályozó tényezői
az interjúválaszok alapján, 2018 (magyarázat a szövegben)

Barrier factors in access to health care based on interviews, 2018 (explanation in text)

Betegek véleménye	Megnevezett fő akadályok	Egészségügyi szakemberek véleménye
<p>„Nem tudtam, hogy infarktusom van.” „Nem hívtam én senkit sem, lassan elmúlt minden. Nem tudtam, hogy mi ez. Nem is gondoltam ilyesmire.” „Éjszaka lettem rosszul. És utána másnap délelőtt jöttem be a sürgősségre.”</p>	Hosszú hezitálási idő	<p>„A beteg túl későn szól a mentőnek.” „Nálunk leginkább a hezitálási időt kellene csökkenteni.” „Az időfaktor a legfontosabb tényező.” „Elbátelligálják a tüneteket!”</p>
<p>„Mentővel elvittek Orosházára, ott átpakoltak egy másik mentőbe, és akkor úgy mentünk Szegedre.” „Én nem bírok elmenni, nagyon messze van a rendelő.” „Valamikor két hónap is eltelik, mert nem tudok elmenni hozzá (házi-orvoshoz).” „Az orvosok, nővérek mondták, hogy kérhetek betegszállítást. Néha azzal. Valamikor bejövök magamtól. Távol-sági busszal jöttem. Kb. két és fél óra az út.”</p>	Heterogén elérhetőség	<p>„Sokkal könnyebb azóta a betegeket szervezni. Közelebb vagyunk, jobb a kontaktus, könnyebb a hozzáférés. Sokkal gyorsabb a betegségmenedzsment, mint amikor Szeged felé kellett lépniük.” „A sürgősségi ellátás ilyen szempontból borzasztó heterogén. Heterogén hozzáférés van az akut ellátáshoz. Emiatt egészen érdekes betegutak alakulhatnak ki.” „... nyilván vannak olyan helyek, ahonnan nehezebben tudunk beérkezni (mentők). Egyértelműen rossz úthálózatú helyek, vagy nehezen megközelíthető helyek Békésben is vannak.” „... de a tartós, hosszan, akár évtizedeken keresztül rehabilitáció szempontjából lakóhelyhez közeli, két km távolságon belüli hozzáférést tekintve hasznosnak.”</p>
<p>„Hogy együttműködjünk velük, mert csak így várható a gyógyulás.” „Hát, nem tudom, mivel tudnék változtatni.” „Nagyon rossz az információ csere, hogy a körzeti orvosok sincsenek tisztában ezekkel a dolgokkal.” „Valahogy engem nem is érdekelt. Ez az igazság. Hogy mondjam? Nem érdekel. Majd lesz velem valami. Úgyhogy különösebben engem nem érdekel. Nem tudom, miért van ez. De úgy nem érdekel. Maga a betegségem nem érdekel.” „Aztán amikor már nagy a baj, akkor, de azonnal segítsen, de mindenki segítsen, szóval ezen nem elég úgy változtatni, szemléletet kellene váltani, e nélkül szerintem veszett fejsze nyele az egész, e nélkül ez nem megy.”</p>	Kevés egészségismeret, gyenge együttműködési hajlandóság	<p>„Az egyhónapos és az egyéves halálozásnál már nem a katéterezés jó vagy nem jó elvégzése a döntő, hanem az a gondozástól függ. Az pedig nem olyan jó.” „A betegek egy jó része nem fogadja el a rehabilitációs kezelést...” „Majd ő rehabilitálja magát otthon, tud ő mindent, majd a családorvossal megbeszéli, majd később elmegy, és hasonlók... na, azok sose mennek el rehabilitációra...” „Hát meg kell értetni a beteggel, hogy miért kell, ez alapvető, mert ha ezt nem tudjuk megtenni, akkor soha nem lehet érdekeltté tenni a beteget abban, hogy együttműködjön.” „Van egy csomó beteg, aki úgy dönt, hogy nem fog rehabilitációra járni, miután itt meggyógyították.”</p>

Betegek véleménye	Megnevezett fő akadályok	Egészségügyi szakemberek véleménye
<p>„Eléggé megterhelő a gyógyszerek kiváltása. Havonta 20 ezer forint. Mikor mennyit váltok ki.”</p> <p>„Nagyon nehéz, mert olyan drágaság van... szinte lehetetlenség a sok gyógyszert kiváltani.”</p>	Anyagi erőforrások szerepe	<p>„...de azért itt a gyógyszerek nem annyira drágák, amit egy infarktusos betegnek kell szednie. Az étkezés mindenképpen pénztárca függő, ez kétségtelen, a mozgás viszont nem.”</p> <p>„Én azt gondolom ... minden betegnél a legfőbb motiváció az lenne, ha anyagilag is felelősek lennének a saját egészségükért. Tehát amennyiben kimutathatóan ő nem tartja be az orvos utasításait, akkor több társadalombiztosítást kellene fizetni, vagy a gyógyszereket kisebb támogatással kapná meg. Amíg nincsenek anyagilag érdekeltté téve, nincsen a beteg részéről anyagi felelősség, addig azt gondolom, hogy ez falra hányt borsó.”</p> <p>„Én úgy tudnám érdekeltté tenni, hogy minden az anyagiakon múlik, tehát mind a járulékfizetés, mind a gyógyszeres terápia, mind a szabadidős tevékenységekhez való hozzáférés. Ez mind az egyén befektetett energiája mértékében kedvezményekként vagy hozzáférési lehetőségekként lehetne növelni.”</p>
<p>„Úgyhogy, már tényleg kellene vigyáznom, hogy mit eszem, mit csinálom.”</p> <p>„Hát, néhány szálát elszívok egy nap. Nem szabadna egyáltalán... de nem nagyon tudom letenni.”</p> <p>„De nekem ez az élethosszig tartó gyógyszereszedés nem jön be.”</p> <p>„És hát ugye nem volna szabad zsírosat enni, diétázni kellene. Egy darabig be is tartottam, másfél évig, de aztán abbahagytam. Őszintén megmondom.”</p>	Életmódváltás nehézségei	<p>„Hát azt (életmódváltást) a legnehezebb, sokkal könnyebb gyógyszert szedni, mint az embernek a szokásait megváltoztatni. Ez egyértelmű.”</p> <p>„Hogy tudatosodjon benne, hogy az az életvitel, amit eddig folytatott, az ide vezet és kapott egy infarktust. Örüljön, hogy itt vagyunk és túlélte. Utána pedig próbáljon változtatni... De szerintem ezt kevesen tudják megtenni, mert féltik a munkájukat, az egzisztenciájukat.”</p> <p>„...akaratgyengeségre hivatkoznak...”</p> <p>„Nyilván olyannal senkit nem küldünk el, hogy kérdése van és erre nincs idő és nem válaszolunk rá, de maga az edukáció kezdeményezését azt nem mindig tudom felvállalni.”</p>

Forrás: saját szerkesztés / Source: Authors' own

A prehospitalis ellátási szakasz legfőbb akadályai a hiányos egészségismeretekből és a rosszabb elérhetőségi viszonyokból erednek: egyrészről a betegek hosszú ideig hezitálnak az orvosi segítségkéréssel, ezzel csökkentve az eredményes beavatkozás időablakát, másfelől a határmenti, periférikus területeken a rosszabb útviszonyok lassítják a mentőérkezéseket, illetve rontják a TTEKG minőségét. Az infarktus hospitalis ellátásában a szívkatéteres beavatkozás feltételeinek megteremtése ugyan a hozzáférés javulásával járt, azonban az egyéni felelősségérzet gyengülését eredményezte. A gyors és hatékony revaszkularizáció (újraerősítés) miatt egyes betegeknél nem vagy csak kismértékben alakul ki betegségtudat, amely

pedig akadályozza az orvosi utasítások szigorú betartását, és az eredményes beteg-együttműködést (compliance). Sok beteg társadalmi-gazdasági (jövedelemszint) és/vagy szociokulturális (egészségmagatartás) helyzetéből fakadóan nem képes a tartós életmódváltásra, amely pedig hosszú távon a sikeres gyógyulás és az újabb infarktus elkerülésének követelménye. Az életmódváltás kapcsán főleg a dohányzásról való leszokás, a stresszmentes életkörülmények megteremtése, az étrend megváltoztatása és az aktív életforma kialakítása jelenti a legnagyobb nehézségeket a betegek számára. Mind a szakemberek, mind a betegek beszámoltak róla, hogy a falusias környezetben még több az akadályozó tényező az életmódváltásban, mert például nincsenek sportolásra alkalmas közterek és intézmények, a társas kapcsolataik többsége (rokonok, barátok, kollégák) szintén dohányzik, és csekély „külső” – dietetikus – és „belső” – családtagok – támogatást kapnak táplálkozási szokásaik átalakításában. Ugyan a rehabilitációs eljárás protokollja több változáson ment keresztül az elmúlt években (pl. újszerű életmódtanácsok bevezetése), mégis kevesen jutnak el ilyen kezelésre: sokan a mihamarabbi munkába állás miatt utasítják el, a gyulai rehabilitációs osztálytól távol élők kevésbé tudják vállalni a hosszabb utazásokat, míg mások számára pedig nem kerül felajánlásra a rehabilitáció. Ez utóbbi elsősorban ebben az ellátási szakaszban jelentkező munkaerőhiányra vezethető vissza (kevés a dietetikus, gyógytornász, pszichológus). A betegség fenntartó szakaszában elsődleges szerepe van a háziiorvosi ellátásnak, amit viszont a kapacitáshiányok – betöltetlen háziiorvosi praxisok, túlterhelt szakszemélyzet – miatt nem tud kiegészíteni a hazai egészségfejlesztés intézményrendszere (országosan kevés Egészségfejlesztési Iroda). Figyelemre méltó, hogy a kapacitáshiány mint a hozzáférést közvetlenül akadályozó tényező szerepe egyértelműen az egészségügyi szakdolgozókkal készített interjúkban került megnevezésre, míg a betegek véleményében erre közvetett utalások voltak.

Az egészségügyi szakemberek és a betegek véleménye az akadályozó tényezőkről leginkább az életmódváltás értékelésében különbözött. A megkérdezett szakdolgozók leginkább a betegdukáció hiányára vezetnek vissza a lakosok alacsony egészségismereti szintjét, amely elsődlegesen befolyásolja az egészségmagatartást és az életmódbeli szokásokat. Azonban ennek megoldását alapvetően nemzeti szintű felvilágosító és megelőző programok széleskörű társadalmi megvalósításában látják, amelyet helyi szinten lehet kiegészíteni életmód-tanácsadással. Ugyan a betegek is elismerik a tartós életmódváltás jelentőségét, és ebben saját felelősségüket, mégis legnagyobbbrészt az anyagi források és az egyénre szabott tanácsok hiányában látják a legfőbb akadályokat.

Az interjútapasztalatok összevetése a statisztikai elemzések eredményeivel felhívta a figyelmet a távolság, mint befolyásoló tényező ellentmondásos megítélésére. Míg a korrelációs számítások elvetették a távolság – elérhetőség – meghatározó szerepét, addig a személyes vélemények alapján az egészségügyi központoktól távol lévő településeken ez jelentős hatással van a hozzáférésre.

A Békés megyei esettanulmány kvalitatív úton szerzett tapasztalatai, valamint a kvantitatív elemzések eredményei együttesen alkalmasak olyan következtetések és javaslatok megfogalmazására, amelyek akár a helyi ellátórendszer számára is hasznosíthatóak, egyúttal általánosíthatóak az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés helyi akadályainak és befolyásoló tényezőinek azonosításában.

Összefoglalás – következtetések és javaslatok

Kutatási eredményeink alapján megállapítható, hogy a hazai akut miokardiális infarktus megbetegedési és halálozási viszonyaiban, illetve ellátásában több szempontból is ellentmondásos helyzet alakult ki az elmúlt években. Számos fejlesztés történt, számottevő

mértékben csökkent a halálozás, javult az elérhetőség és a hozzáférés, mégis nemzetközi viszonylatban sereghajtók vagyunk a halálozásban, még mindig sokan betegszenek meg, és növekedtek a járási különbségek. A hozzáférés egyenlőtlenségeit és akadályait jelentő tényezők és körülmények részben változnak az ellátás típusai szerint, részben pedig eltérő megítélésűek az egészségügy szereplőinek (szakemberek, betegek) véleménye alapján.

A paradox helyzet(ek) és a hozzáférés akadályainak magyarázatában tanulmányunk célkitűzésének megfelelően elsősorban azokat a következtetéseket hangsúlyozzuk, amelyek a térbeliség és a földrajzi tényezők szerepét emelik ki, illetve információhordozók a területi különbségekről. Megállapításainkat olyan javaslatok formájában fogalmazzuk meg, amelyek felhasználhatóak a szakpolitikai döntéshozatalban, például az ellátásszervezés területi szempontok szerinti optimalizálásában:

Integrált ellátás fejlesztésében horizontális szempontok érvényesítése: megyei szinten a különböző településeken található egészségügyi intézmények közötti eredményesebb együttműködés hozzájárulhat az ellátási szintek közötti progresszivitás erősödéséhez is. Ennek egyik lehetséges eszköze lehet a telemedicina (távellátás) fejlesztése (BÁN A. 2015).

Életmód-tanácsadás a városi és vidéki életmód különbségei alapján: város-vidék viszonylatban eltérőek a helyi adottságok és társadalmi normák a városokban és a falvakban az egészséges életmóddal kapcsolatban, amit szükséges figyelembe venni a rehabilitációban és az egészségfejlesztésben is.

Háziorvosi praxisközösség és csoportpraxis járási szintű szervezése: a modell lehetővé teszi a háziorvosok és szakorvosok munkájának összehangolását, több település alapellátásának integrálását, valamint az ún. non-doktori hálózat (pl. dietetikusok, gyógytornászok, pszichológusok stb.) horizontális bővítését.

Egészségfejlesztés „beteg közeli”, azaz lakóhely közeli fetételeinek megteremtése: a tartós életmódváltásban elengedhetetlen a folyamatos kontroll és tanácsadás, amelyet például az Egészségfejlesztési Irodák – kiegészülve a non-doktori hálózat települési szakmai közösségével, és együttműködve a járási háziorvosi praxisközösséggel – koordinálhatnak (BEKE SZ. et al. 2018).

A hazai egészségyenlőtlenségek és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés akadályainak empirikus vizsgálata a jövőben tovább folytatódik kutatási projektünkben, többek között az egészségügyi stratégiai tervezés tartalomelemzésén és szakértőkkel készített mélyinterjúkon keresztül.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K 119574 számú projekt támogatásával készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap finanszírozásában valósul meg.

UZZOLI ANNAMÁRIA
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest
uzzoli.annamaria@krtk.mta.hu

PÁL VIKTOR
SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
pal.viktor@geo.u-szeged.hu

BEKE SZILVIA
Gál Ferenc Főiskola Egészség- és Szociális Tudományi Kar, Gyula
beke.szilvia@gff-gyula.hu

IRODALOM

- ADAY, L. A.–ANDERSEN, R. A. 1974: A framework for the study of access to medical care. – *Health Services Research* 9. pp. 208–220.
- BÁN A. 2015: Telemedicina és földrajz: egy innovatív egészségügyi ellátási forma és a földrajzi egyenlőtlenségek. – *Földrajzi Közlemények* 139. 4. pp. 318–327.
- BEKE SZ.–UZZOLI A.–BÁN A.–PÁL V.–VITRAI J. 2018: Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei – Békés megyei esettanulmány tapasztalatai. – In: FAZEKAS I.–KISS E.–LÁZÁS I. (szerk.): *Földrajzi Tanulmányok 2018. MTA DTB Földtudományi Szakbizottság, Debrecen.* pp. 207–209.
- BELICZA É.–LÁM J.–KÓSA I. 2016: Az akut myocardialis infarctus főbb hazai ellátási jellemzői 2005–2009 között az EuroHOPE kutatás eredményei alapján. – *Orvosi Hetilap* 157. 41. pp. 1626–1634.
- BÍRÓ A.–ELEK P. 2018: Primary care availability affects antibiotic consumption – Evidence using unfilled positions in Hungary. – *Discussion Papers* 2018/10.
- BRAVEMAN, P. A. 2003: Monitoring Equity in Health and Healthcare: A Conceptual Framework. – *Journal of Health, Population and Nutrition* 21. 3. pp. 181–192.
- BREZZI, M.–P. LUONGO 2016: Regional Disparities In Access To Health Care: A Multilevel Analysis In Selected OECD Countries. – *OECD Regional Development Working Papers* 2016/04. OECD Publishing, Paris. 21 p.
- BUCHMUELLER, T. C.–JACOBSON, M.–C. WOLD, C. 2006: How far to the hospital? The effect of hospital closures on access to care. *Journal of Health Economics* 25. pp. 740–761.
- CROMLEY, E. K.–MCLAFFERTY, S. L. 2011: GIS and public health. – New York: Guilford Press. 503 p.
- DANIELS, N. 1982: Equity of Access to health care: some conceptual and ethical issues. – *Milbank Memorial Fund Quarterly* 60:51–81.
- DONABEDIAN, A. 1988: The quality of care: How can it be assessed? – *JAMA* 260. 12. pp. 1743–1748.
- EGEDY T. 2012: A gazdasági válság hatásai városokba innen és túl. – *Területi Statisztika* 52. 4. pp. 335–352.
- EGEDY T.–UZZOLI, A. 2016: Cities as the keys to survival? The impact of the economic crisis on health inequalities in Hungary in terms of unemployment and life expectancy. – *Urbani Izziv* 27. 2. pp. 97–111.
- EGRI Z.–KÓSZEGI R. 2016: Az egészségi állapot szerepe hazánk területi gazdasági fejlődésében. – *Területi Statisztika* 56. 5. pp. 520–548.
- GODDARD, M.–SMITH, P. 2001: Equity of access to health care services: theory and evidence from the UK. – *Social Science and Medicine* 53. 9. pp. 1149–1162.
- GULLIFORD, M.–FIGUEROA-MUNOZ, J.–MORGAN, M.–HUGHES, D.–GIBSON, B.–BEECH, R.–HUDSON, M. 2002: What does „access to health care” mean? – *Journal of Health Services Research and Policy* 7. 3. pp. 186–188.
- HARE, T. S.–BARCUS, H. R. 2007: Geographical accessibility and Kentucky’s heart-related hospital services. – *Applied Geography* 27. pp. 181–205.
- JÓZAN P. 1994a: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években I. – *Statisztikai Szemle* 72. 1–2. pp. 5–20.
- JÓZAN P. 1994b. Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években II. – *Statisztikai Szemle* 72. 3–4. pp. 101–113.
- KELLER J. 2018: Az esélykiegyenlítés egyenlőtlenség feltételei: a koragyerekkori szolgáltatások intézményi aszimmetriái. – *Esély* 2018/5. pp. 48–75.
- KEMKERS, R.–PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A. 2010: A mentőellátás területi jellemzői Magyarországon. – *Területi Statisztika* 50. 4. pp. 420–437.
- KISS É. 2016: Területi különbségek a hazai népesség egészségi állapotában, 1989 után. – *Területi Statisztika* 56. 5. pp. 483–519.
- KIRÁLY G.–DÉN-NAGY I.–GÉRING ZS.–NAGY B. 2014: Kevert módszertani megközelítések. Elméletek és módszertani alapok. – *Kultúra és Közösség* 5. 2. pp. 95–104.
- KOVÁCS K.–TÓTH G. 2015: Egészségi állapot. – In: MONOSTORI J.–ŐRI P.–SPÉDER ZS. (szerk.): *Demográfiai portré 2015. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest.* pp. 95–114.
- KOVÁCS P.–PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A. (2013): Az egészségügyi alapelátó és sürgősségi rendszer területi képe Magyarországon. – In: EMBER I.–PÁL V.–TÓTH J. (szerk.): *Egészségföldrajz. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.* pp. 378–392.
- LEVESQUE, J-F.–HARRIS, M. F.–RUSSELL, G. (2013): Patient-centred access to health care: conceptualising access at the interface of health systems and populations. – *International Journal for Equity in Health* 12. 18. pp. 1–9.
- MARMOT, M. 2015: *The Health Gap – The Challenge of an Unequal World.* – Bloomsbury Press, London. 400 p.

- MCINTYRE, D. – THIEDE, M. – BIRCH, S. 2009: Access as a policy-relevant concept in low-and middle-income countries. – *Health Economics, Policy and Law* 4. pp. 179–193.
- MÉRTÉK Jelentés 2017: Fókuszterület: Szívinfarktus-ellátás. – ÁEEK, Budapest. 49 p.
- PÁL V. – UZZOLI A. 2008: Az emberiség egészsége – a 21. század kihívásai. – *Földrajzi Közlemények* 132. 4. pp. 471–488.
- SHAH, T. I. – BELL, S. – WILSON, K. 2016: Spatial Accessibility to Health Care Services: Identifying under-Serviced Neighbourhoods in Canadian Urban Areas. – *PLOS ONE* 2016/December. 22 p.
- SKINNER, J. 2012: Causes and Consequences of Regional Variations in Health Care. – In: PAULY, M. – MCGUIRE, T. – BARROS, P. (eds.): *Handbook of Health Economics. Volume 2.* Elsevier, North Holland. 1152 p.
- TÓTH G. – BÁN A. – VITRAI J. – UZZOLI A. 2018: Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepe az egészségügyenlőtlenségekben – A szívizominfarktus-megbetegedések és -halálozások területi különbségei. – *Területi Statisztika* 58. 4. pp. 346–379.
- UZZOLI A. – VITRAI J. – TÓTH G. 2017: Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata az akut miokardiális infarktus okozta halálozás adatainak felhasználásával. – *Egészségfejlesztés* 58. 3. pp. 7–17.
- VITRAI J. – BAKACS M. – GÉMES K. – KISS N. – KÖVI R. – UZZOLI A. (2011): Egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségei Magyarországon – Javaslatok az ellátási kapacitások elérhetőségének javításához. – *EgészségMonitor Kutató és Tanácsadó Nonprofit Közhasznú Kft.*, Budapest. 95 p.
- WHITEHEAD, M. 1992: The concepts and principles of equity and health. – *International Journal of Health Service* 22. 3. pp. 429–445.
- YE, H. 2016: *Geography of Health Care Access: Measurement, Analyses and Integration.* – Dissertation. The University of Tennessee, Knoxville. 93 p.
- WILKINSON, R. 1996: *Unhealthy Societies— the Afflictions of Inequality.* – Routledge, London. 255 p.
- WISDOM, J. – CRESWELL, J. W. 2013: *Mixed Methods: Integrating Quantitative and Qualitative Data Collection and Analysis While Studying Patient-Centered Medical Home Models.* – *PCMH Research Method Series*, No: 13-0028-EF. 8 p.

Internetes források

- KISS A. – KISS N. – VÁRADI B. 2019: Do budget constraints limit access to health care? Evidence from PCI treatments in Hungary. http://www.budapestinstitute.eu/tvk_ami.pdf
- KISS J. P. – MATTÁNYI ZS. 2005: Stroke-ellátó központok és körzeteik optimalizálása a legrövidebb eljutási idő alapján. http://geogr.elte.hu/REF/REF_Cikkek/KJP_Kiss-Matt%C3%A1ny%20Sopron%20-%20STROKE.pdf
- Nemzeti Szívinfarktus Regiszter 2015. <https://ir.kardio.hu/ir/fooldal>
- NKFIA K 119574 sz. projekt hivatalos honlapja. <https://egeszseguyihozzaferhetoseg.wordpress.com/>

ELLÁTÁS ÉS ELLÁTATLANSÁG – KÖZ- ÉS PIACI SZOLGÁLTATÁSOK TERÜLETI-TELEPÜLÉSI EGYENLŐTLENSÉGEI A VIDÉKI MAGYARORSZÁGON

NAGY GÁBOR

ABUNDANCE OR SHORTAGE IN PUBLIC
AND MARKET-BASED SERVICES
– TERRITORIAL AND LOCAL INEQUALITIES IN HUNGARY

Abstract

Our basic research concentrated on how changing governmental policy could moderate or sharpen spatial inequalities. As a result of the global economic crisis, the former neoliberal approach to governance has been replaced by a new, neo-Weberian practice in several states. The conservative government in Hungary adopted a similar approach after 2010 as it reformed the administrative system and different sectors of public services. In parallel, the new government also tried to affect several actor groups within the market sphere through legislation, regulation, stimuli, and restraint. This study summarizes the spatial effects of the new policy. We assumed that the gradual implementation of new government policy reinforced emerging inequalities and strengthened the centre-periphery relation in space. As a result of our research, we can conclude that settlement structure appears to be the most influential dimension forming the new geometry of power (MASSEY D., 1984); however, demographic, social, economic, and location issues are also important to understanding spatial processes.

Keywords: good governance, public services, market-based services, spatial inequalities, equal opportunities

Bevezetés

A dolgozat alapkérdése *Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban* című OTKA-kutatás módszertani témájához kapcsolódik. Arra kerestük a választ, hogy az állam szerepvállalása, vagy éppen visszavonulása és az aktív állami politika feladása egy adott területen miként formálja a területi egyenlőtlenségeket, hogyan változtatja meg a hozzáférést egyes szolgáltatásokhoz – elsősorban a vidéki területeken? A korábbi évek tapasztalatai alapján megkockáztattuk azt a hipotézist, hogy ezek a lépések a területi egyenlőtlenségek növekedése irányába hatottak, részben a társadalmi szerkezet területiségére reflektálva, részben a településhálózati sajátosságokat erősítve, s részben a centrum-periféria (jelen tanulmányban a hatalom geometriája – MASSEY, D. 1984) által kirajzolt térstruktúrát erősítve.

A következő fejezetekben először megpróbáljuk nagy vonalakban felvázolni azokat a társadalmi csoportokat, településtípusokat, amelyeket az állami politikák átalakulása a leginkább sérülékeny helyzetben talált, majd részben az állami, részben a piaci szolgáltatások területéről vett példákon keresztül megpróbáljuk a változó politikák területi és társadalmi hatásait érzékelteni.

Jelen dolgozatnak nem célja a szakirodalmi áttekintés, ezért csak a legszükségesebb mértékben használunk a hivatkozásokat, sokkal fontosabbnak tekintjük a területi folyamatok áttekintését, s ha lehetséges azok időbeli lefutásának bemutatását.

Ellátás és ellátatlanság kérdésének fontossága a területi kutatásokban

Távolabbról indítva a címben jelzett kutatási kérdés megközelítését, szükségesnek lát-
szik néhány – a szerző számára alapvető fontosságú – kulcsfogalom és folyamat tisztázása.

„A jó kormányzás elvei éppen úgy vonatkoznak kormányzatokra, vállalatokra, mint nem kormányzati szervekre. Egy demokratikus jogrendben ezen szervezetek kivétel nélkül a fenntartható fejlődést hivatottak támogatni. A jó kormányzás alapelvei a következők: részvételen alapul, átlátható és számon kérhető. Ugyanakkor hatékony és igazságos, a törvényességet helyezi előtérbe.” (UNDP, 1997)

„A „jó” kormányzás nem új fogalom abban az értelemben, hogy mindig, minden kormányzat jól akar kormányozni... Az államról, kormányzásról való gondolkodás több ezer éves történetében azonban nyilvánvalóan más és más értékek és szempontok mentén ítélték meg a kormányzatok teljesítményét. A gazdaság és társadalom szervezésében a piaci, a redisztributív és a reciprocitásra épülő integrációs elemek folyamatosan változó arányban vannak jelen, különböző kormányzási modellciklusokat megalapozva. A kormányzatoknak sok szempontból egymásnak ellentmondó követelményeknek kell megfelelniük: ...a jóléti gondoskodás jegyében méltányosan, de egyben hatékonyan megszervezni a közszolgáltatásokat...” (PÁLNÉ K. I. 2014: 5. o.)

A kutatás keretében egy tágabb időbeli dimenzióban próbáltuk meg áttekinteni az állam változó szerepfelfogására adott lokális válaszokat öt eltérő területen. Jelen írásban a fókusz alapvetően a 2008-as globális (és a 2006 folyamán erősödő hazai) válságra adott, markánsan és következetesen a 2010-es kormányváltást követő periódusban megmutatózó új kormányzati politika köz- és piaci szolgáltatások területiségében lecsapódó hatásrendszerére helyezük.

Az új kormányzati rendszer „sine qua non”-ját a már idézett akadémiai székfoglalójában PÁLNÉ KOVÁCS ILONA (2014) fogalmazta meg a legrövidebb és leginkább letisztult formában, bemutatva nemcsak az új rezsim kormányzatfilozófiai háttérét, de a területi érzékenységet is.

„Az új alkotmányban és önkormányzati törvényben merőben új filozófiát tükröző területi kormányzás alapjait fektették le 2011–2012-ben. A megelőző két évtizedet jellemző ... decentralizációt erős centralizáció váltotta fel, rendkívül rövid idő alatt és szinte ellenállás nélkül. A reformok jelentős értékrendbeli változásokat tükröznek, amelyek a területi kormányzással kapcsolatos drasztikus szerkezeti megoldásokban is konzekvensen jelennek meg. A neoliberális, horizontális módszerekkel operáló, helyzetbe hozó kisállam „jó kormányzás” filozófiájával szemben a neoweberi hagyományos képviselői és bürokratikus elemeket pozíciójába visszahelyező erős, gondoskodó „jó állam” ideáljára épül. Az értékek, érvek közé beilleszkedik a válság kezelésének szükségessége, az elmúlt 20 év hibáival való szembenézés is, tehát egyszerre vannak jelen a pragmatikus és a paradigmátikus elemek a retorikában. Az utóbbi három évben végrehajtott reformok a kormányzás értékrendjét, kompetenciaviszonyait és térbeli szerkezetét egyaránt radikálisan átrendezték.” (PÁLNÉ K. I. 2014: 50)

„A jelenlegi kormányzati rendszer nem pusztán centralizált, hanem „térben vak” is, ... a hierarchikus államigazgatás dominanciájával elszakította magát a polgároktól, a közszolgáltatásokat uniformizált megahivatalokba szervezte. Ez a modell lehet, hogy költséghatékony, egységesebb szakmai színvonalat biztosít, de nyilvánvalóan rugalmatlan, nélkülözi a helyi tudást, információt, rontja a legitimitációt és az átláthatóságot és ezzel összességében a kormányzati teljesítményt is.” (PÁLNÉ K. I. 2014: 52)

A tanulmányban használt elméleti keret

A társadalmi igazságosság egy csoport (általában egy ország/nemzetállam) olyan ideálját jelenti, amelyben a javak elosztása a népesség többsége által vallott/elfogadott etikai alapelveinek megfelelően történik. Az alapelvek természetesen az idő előrehaladtával és a társadalommal együtt változnak. A társadalmi igazságosság fogalma a 19. század közepén alakult ki a különféle szociális kérdések felmerülése, valamint a társadalmi polarizáció erősödése kapcsán. Az 1990-es évektől a nyugat-európai politikában terjedt el az a nézet, hogy a társadalmi igazságosság minden demokratikus társadalom feltétele.

A Magyar Katolikus Lexikon szócikke úgy definiálja a társadalmi igazságosságot, mint „szociális igazságosság (lat. *iustitia socialis*): elsősorban a közhatalom birtokosainak erkölcsi erénye, mely készségessé tesz a közjó szolgálatára (lásd szociális erények). – A ~ teremti meg azokat a feltételeket, amelyek csoportoknak és személyeknek lehetővé teszik, hogy megszerezzék mindazt, amihez természetük és hivatásuk szerint joguk van. A ~ feltétele a személy méltóságának és a személyek közötti egyenlőség és különbözőség tiszteletben tartása.”

A területi kutatásokban a fogalom új értelmezése terjedt el:

„A „kritikai fordulatként” emlegetett fejlődés egyik első és legfontosabb munkája David Harvey: *Social Justice and the City* című műve (HARVEY, D. 1973) volt, amely a tér keletkezésének marxista megközelítésű magyarázatával tovább erősítette a földrajzi gondolkodás társadalomtudományi alapjait. Hasonló mérföldkőnek tekinthető Henri Lefebvre: *The Production of Space* című kötete (LEFEBVRE, H. 1991) is, amely – jórészt szintén marxista szemlélettel – értelmezi a geográfia által használt alafogalmakat (pl. tér, társadalmi tér), illetve bemutatja a tér társadalmi termelésének és átalakulásának folyamatát.” (MÓRICZ Á. 2012:108)

„Az igazságosság és – azon belül – a társadalmi igazságosság fogalmát sokan és sokféleképp magyarázzák. Rendszerint úgy elemzik térbeli vetületét, mint a társadalmi igazságosság térbeliségét vagy az igazságtalanság urbanizációját. A kiegyensúlyozatlan társadalmi viszonyok és az – elsősorban városi – terek közötti szoros kapcsolatot legkonkrétabban a térbeli igazságosság (*spatial justice*) fogalma fejezi ki. Ezen új fogalom értelmezéséhez és az igazságossági viszonyok széles körű földrajzi elemzéséhez járult hozzá Edward W. Soja: *Seeking Spatial Justice* című műve (SOJA, E.W. 2010).” (MÓRICZ Á., 2012(2):108)

„A Soja által adaptált igazságkonceptió messze túlmegegy a jogi értelemben vett igazságfelfogáson. Kiindulópontjai a John Rawls-tól átvett méltányosság alapú igazságosság (Az igazságosság elveiben való előzetes megegyezés, ami így hipotetikusán független a társadalmi pozícióból fakadó egyéni érdekektől – RAWLS J., 1997), valamint az igazságos társadalom felvilágosult ismérvei, mint például szabadság, függetlenség, egyenlőség, demokrácia, civil jogok.” (MÓRICZ Á. 2012:110)

A magunk számára úgy értelmezzük területi igazságosság fogalmát, mint egy folyamatosan változó tartalmú/jelentésű viszonyrendszer, mely a (hazai) területi politika egyik kulcsfontosságú eleme. (A 2014–2020-as EU finanszírozási periódusban a 11 tematikus cél között jelentős szerepet kap az inkluzív társadalom felé való elmozdulás, ami térre lefordítva a területi igazságosság kívánalmának hangsúlyos megjelenését mutatja.) Megvalósítása az Alaptörvényben rögzített állampolgári egyenlőség és a bárminemű hátrányos megkülönböztetés tilalmából következik. Ugyanakkor a méltányosság és igazságosság elvét korlátozzák a hatékonyság, a finanszírozhatóság által állított korlátok. Az utolsó évtizedek technikai-technológiai áttörései (elsősorban az informatika, a mobilitás és elérhetőség /

hozzáférhetőség kapcsán) azonban folyamatosan újraértelmezik a területi igazságosságot, azon keresztül, hogy bővül azon ellátási formák és szolgáltatási területek köre, ahol a személyes (face-to-face) ügyintézés kényszerre kiváltható IT-alapú megoldásokkal.

Az elmúlt évtized terepi kutatásai ugyanakkor láthatóvá tették, hogy – különösen az elmaradott terekben – a helyi társadalom jelentős szegmensei számára az új technikai platformok által kínált előnyök nem jelentenek alternatívát, miközben az 1990-et követő évtizedben kiépült alapszolgáltatások erodálódtak. A folyamatot erősítették (gazdasági oldalról) a globális válság lokális hatásai, illetve (részben a válságra adott kormányzati válaszként) egy erős recentralizációs folyamat 2010 után, mely számos közszolgáltatást magasabb területi szintre központosított. A hatékony kormányzás jegyében született számos átalakítás úgy is értelmezhető, mint a rendszerváltás óta felgyorsult társadalmi folyamatokra (demográfiai válság, előregedés, migráció tartós területi sémája) és a gazdaság térszerkezetének átalakulására adott válasz.

A hazai kutatásban e témához (részben) kapcsolódva számos tanulmány és konferencia előadás készült az utóbbi bő egy évtizedben, ezek jelentős része a jól-lét (well-being) (pl. BARANYAI, N. et al. 2015; NAGY, G. – KOÓS, B. 2014; KOVÁCS, K. – TIMÁR, J. – VÁRADI, M.M. 2015; KOVÁCS, K. – KOÓS, B. 2018), az életminőség és depriváció (BOROS, L. – SÁGI, M. 2015; PAPP, S. – NAGY, GY. – BOROS, L. 2017; KOÓS, B. 2015a, 2015b; BOCK, B. – KOVÁCS, K. – SHUCKSMITH, M. 2015; BERNARD, J. et al. 2018), vagy a közszolgáltatások szervezése (pl. KOÓS, B. 2007; VÁRADI, M. M. 2008; KOVÁCS, K. – SOMLYÓDINÉ PFEIL E. 2008; KOÓS, B. – VIRÁG, T. 2010; KOVÁCS, K. 2010; KOÓS, B. 2013; NOGUERA, J. et al. 2017) témákat ölelte fel. Több kutatás feszegeti a környezeti igazságosság kérdését, de terepi kutatásaink e témával nem foglalkoztak, így erre e tanulmány keretei között nem térünk ki (NAGY, GY. – BÁN, A. 2012; NAGY, GY. – JÁMBOR, V. E. 2014; NAGY, GY. – BOROS, L. 2015; BEKE, SZ. et al. 2018). A szakirodalomban viszont csak elvétve jelennek meg olyan írások, ahol a köz- és piaci ellátások együttes deficitjét próbálják bemutatni, illetve számszerűsíteni a hiányokból fakadó hátrányokat (Koós B., 2018).

Módszertani háttér

A bevezetőben jeleztük, nem cél az ellátottság-ellátatlanság kérdését erős matematikai-statisztikai apparátus felhasználásával (újból) részletesen elemezni, ezt több szempontból, egyes ágazatok kapcsán számos szerző elvégezte az elmúlt három évtized térfolyamatait bemutatva.

Ezzel együtt, az egyes köz- és magánszolgáltatásokhoz kapcsolódva magunk is támaszkodunk a nyers, nyilvános adatbázisokban elérhető adatforrásokra, elsősorban azért, hogy az érintett települési kör nagyságrendjét, illetve ezekben a probléma súlyosságát érzékelteni tudjuk.

A felhasznált adatok többsége a KSH megyei és területi évkönyveiből, a szakstatisztikai kiadványokból, a Tájékoztatósi Adatbázis területi adataiból, a Népszámlálási, valamint a TeIR települési adataiból került ki. Emellett használtunk ágazati adatforrásokat (pl. egészségügy), primer települési/területi adatokat tartalmazó elemzéseket, adatbázisokat valamint saját korábbi kutatások, projektek kapcsán készült egyedi háttérelmzések anyagait, interjúkból levonható következtetéseket.

Visszatekintés: a hatékonyság és méltányosság elvének ütközése

A magyar területi folyamatokban a rendszerváltást megelőző évtizedek egyértelműen a túlzott centralizációval voltak leírhatók. Egészen az 1980-as évek közepéig a területi

politikát az egyedi döntésekre épülő fejlesztések, a nagyméretű településeket preferáló szolgáltatási térszerkezet kiformalása jellemezte.

Az 1990-et követő évtized rövid, de erőteljes decentralizációt eredményezett, a kistépeleéseken számos helyen visszaépült, vagy részlegesen regenerálódott az alapszintű szolgáltatások köre, és megjelentek piaci alapú ellátások (pl. kiskereskedelmi egységek). A folyamatot előbb lassította, majd megállította a helyi források szűkítése, melyet csak részben lehetett indokolni az évtized közepi adósságválsággal. Már az ezredfordulót megelőzően elindult egy tudatos recentralizációs politika, mely az alacsonyabb területi szintek felől a funkciók egy részét magasabb szint felé próbálta központosítani. Ebben változást a 2002-es kormányváltás sem eredményezett, bár ekkor anyagi ösztönzőkkel próbálták orientálni (főleg) a kistépeleéseket a társulásban ellátott szolgáltatások körének bővítésére.

Látványos változás indult a konzervatív kormányzat időszakában. 2010-től egészen határozott ágazati reformok zajlottak/zajlanak a közszolgáltatások térszervezésében, melyek zöme egyértelműen a centralizáció felé mutat/mutatott. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mind az Alaptörvény (korábban az Alkotmány), mind a területi politikát legmagasabb szinten szabályozó törvény egyértelműen fogalmaz az esélyegyenlőség ügyében (lásd a kiragadott szemelvényeket alább).

Különösen utóbbi tartalmaz direkt megfogalmazásokat a társadalmi esélyegyenlőség eltérő területi dimenziók mentén történő biztosítására (lényegében a területi esélyegyenlőség fogalmát használva), míg az állam feladatai között direkt módon jeleníti meg a közszolgáltatásokban meglévő területi különbségek mérséklését.

Eközben az alkotmányos alapelvek között a méltányosság csak az egyik, s vele szemben áll a (pénzügyi és szervezeti) hatékonyság, mely a közpénzekkel való felelős gazdálkodás követelménye miatt legalább olyan erős meghatározója a politikai döntéseknek, mint a méltányosságból levezethető területi esélyegyenlőség. A két alapelv ütközése eltérő területeken eltérő eredményekre vezetett 1996 óta, ezek közül mi elsősorban azokra a területekre koncentrálnunk, ahol a reformok eredménye a közszolgáltatások centralizáltabb területi szerkezete felé mutat.

Magyarország Alaptörvénye

XV. cikk (4) * Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti.

XXII. cikk (1) * Az állam jogi védelemben részesíti az otthonot. Magyarország törekszik arra, hogy az emberhez méltó lakhatás feltételeit és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést mindenki számára biztosítsa.

XXVI. cikk Az állam – a működésének hatékonysága, a közszolgáltatások színvonalának emelése, a közügyek jobb átláthatósága és az esélyegyenlőség előmozdítása érdekében – törekszik az új műszaki megoldásoknak és a tudomány eredményeinek az alkalmazására.

1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről

A területfejlesztés és területrendezés célja és feladata

2. § A területfejlesztés és területrendezés célja:

- a) * az ország valamennyi térségében a területi kohézió erősítése...
- b) a főváros és a vidék, a városok és a községek, illetve a fejlett és az elmaradott térségek és települések közötti – az életkörülményekben, a gazdasági, a kulturális és az infrastrukturális feltételekben megnyilvánuló – jelentős

különbségek mérséklése és a további válságterületek kialakulásának megakadályozása, társadalmi esélyegyenlőség biztosítása érdekében; *

- c) az ország térszerkezete, településrendszere harmonikus fejlődésének elősegítése;*

3. § (1) A területfejlesztés és területrendezés feladata:

(2) A területfejlesztés feladata különösen:

- a) az ország különböző adottságú térségeiben a társadalom és a gazdaság megújulását elősegítő, a térségi erőforrásokat hasznosító fejlesztéspolitika kidolgozása, összehangolása és érvényesítése;

- b) az elmaradott térségek felzárkóztatásának és fejlődésének elősegítése;

(4) Az állam területfejlesztési feladata különösen:

- a) az elmaradott térségek felzárkóztatása,

- c) a közszolgáltatásokban meglévő területi különbségek mérséklése

Kutatási háttér és alapkérdés

Az eddig több mint 1800 település helyett a jövőben 700–800-zal kevesebb helyen tartanak fogadóórát a falugazdászok.

A Takarékszövetkezetek integrációja újabb lépéshez ért: a tavaly létrejött 12 regionális bankot egyetlen szervezetté vonják össze. Az eddig működtetett – nagyjából 2000 – fiók harmadát zárhatják be, zömmel a kistelepüléseken, ahol a nyitva tartás már eddig is veszteséges volt.

A 2018. december eleji állapothoz képest 2019 februárjára 30 háziorvosi és 8 fogorvosi praxis ürült meg, ezzel a tartósan betöltetlen praxisok száma 422-re, illetve 255-re emelkedett.

A növekvő munkaerőhiány eredményeként a kormányzat előzetes várakozásait meghaladóan csökkent országsszerte a közmunkások száma. Ez számos kistelepülés esetében azt eredményezte, hogy az eddig közmunkára alapozott lokális cselekvések és szolgáltatások köre beszűkült, ugyanakkor azok piaci alapú folytatásának nincsenek meg a pénzügyi és jogi keretei.

A Varga Mihály és Palkovics László nevével fémjelzett versenyképességi program a szétaprózott iskolai felső tagozatok 2022-től induló összevonásával számol.

A fenti hírcsokor 2019. január–márciusból – bár eltérő területekről – érkezett, mégis ugyanannak a problémának eltérő dimenzióiról szól, amit röviden társadalmi/területi igazságosság címszóval foglalhatunk össze. A szerző célja nem az alapellátás hiányosságainak számszerűsítése (e témával Koós Bálint recens írása mélyebben foglalkozik – Koós B., 2018), sokkal inkább a folyamat tágabb kontextusba helyezését, illetve a területi polarizáció és a területi kohézió egymás ellen ható folyamatainak érzékeltetését tekintettük feladatunknak.

Miközben a hazai területi politika alapdokumentumaiban az esélyegyenlőség biztosítása, a területi hátrányok oldása, az alapellátásban meglévő egyenlőtlenségek felszámolása kiemelt helyet kap, a valós térfolyamatok számos dimenzióban ezzel ellentétes irányt mutatnak. (Természetesen számos dimenzióban a területi különbségek számottevő csökkenését lehet mérni, ezt nem kívánjuk elhallgatni, vagy negligálni.) Az általunk felhozott területek zöme a közszolgáltatásokhoz kapcsolódik, ahol a közpolitiká(k)nak számottevő befolyása van az ellátottság aktív alakítására, de (jelzésszerűen) hozunk példát a piaci alapú tevékenységek köréből is, alátámasztva azt az állítást, hogy a két szféra folyamatai egymást erősítve termelik újjá a területi esélyegyenlőtlenséget.

A fentiekből egyenesen következik a kérdés, hogy az állam mennyiben látta el a törvényi kötelezettségét, azaz, mennyiben volt képes az elmúlt bő két évtized során ...

- a) mérsékelni a közszolgáltatásokban meglévő területi különbségeket? illetve,
- b) mérsékelni az életkörülmények egyes elemeiben megnyilvánuló jelentős különbségeket?

Jelen tanulmány alapkérdése tehát: Miként vonható meg a térfolyamatok mérlege, elsősorban a területi igazságosság nézőpontjából?

A tanulmány alapproblémája mellett fel lehetett tenni további megválaszolandó kérdéseket:

1. Egy adott terület/szektor/szolgáltatás esetében megmutatókozó területi egyenlőtlenségek mennyiben eredményei/következményei valamely területi vagy ágazati politikának?
2. A helyben nem elérhető szolgáltatások esetében létezik-e lehetőség a helyi igények kielégítésére más (alternatív) módon?
3. Ha van más lehetőség, az a helyi társadalom mely rétegei számára jelent valós alternatívát?
4. A piacvezérelt térfolyamatok (negatív) hatásait lehet-e ellensúlyozni egy, a területi politika kohéziós feladatát (is) szem előtt tartó központilag irányított fejlesztéspolitikával?

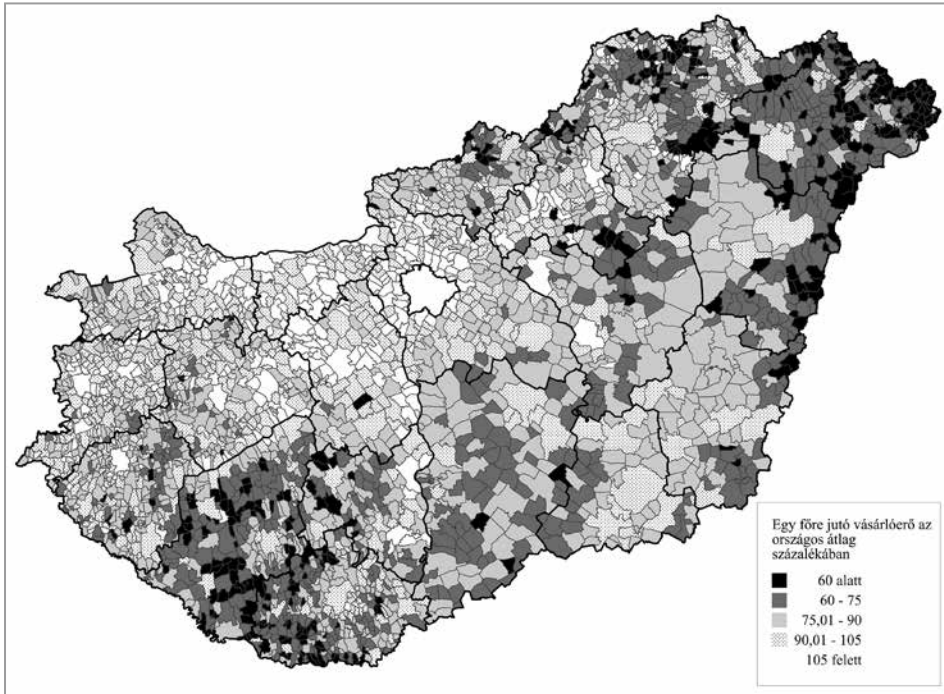
Kiket érinthet érzékenyen az állami és piaci szolgáltatások újraszervezése?

Az első kapaszkodót a kérdés megválaszolásához a „magyar körte”, azaz, a magyar társadalom hipotetikus szerkezetének áttekintése nyújthatja (Osztálylétszám, 2014). Az ún. „leszakadtak” (prekariátus?) 25%-ra becsült tömege olyan társadalmi csoportnak/osztálynak tekinthető, melynek életminőségére az alapvető állami szolgáltatások elérhetősége, vagy annak hiánya drasztikus hatással lehet.

A KSH szegénység kutatása szintén ad fogódzókát a lehatároláshoz: a jövedelmi szegénység, a súlyos anyagi depriváció, illetve a munkaszegénységgel érintett csoportok együttes nagyságrendje nagyjából egyezik az előző becslés leszakadóival, nagyságrendileg 2,5–2,7 milliós népesség érintett legalább egy problémával (KSH, 2016). Ezen belül kiemelt figyelmet érdemelnek a lakhatási szegénységgel érintett felnőttek, illetve gyermekkorúak (utóbbiak közül közel harmaduk lakik vizes, penészes lakásban, közel tizedük megfelelő világítás nélkül, 8,4% nélkülözi a WC-t, 6,7% a fürdőszobát). Az állami lakástámogatási rendszerben elosztott forrásoknak azonban csak mintegy 40%-a kerül a szegényekhez, nagyobb részét a középosztály fölözi le, több jogcímen. A szegénységkutatás egyik fontos eredménye, hogy a válság alatt jelentősen nőtt a munkaszegénységgel érintett keresők aránya – ez a közfoglalkoztatás tömegessé válása miatt vált ekkora problémává. A két folyamat közötti kapcsolatot valószínűsíti, hogy a legmagasabb járási arányok (akár 30–40% az összes aktív keresőből!) térben ott koncentrálódnak, ahol a közmunkában foglalkoztatottak aránya a legmagasabb.

A GfK Hungária lokális vásárlóerő értékei a járási/kistérségi, még erősebben a települési szinten bő évtizede (az első térségi szintet bemutató térképük 2006-ból datálódik) jelzik a szakadéknyi különbségeket kedvező és kedvezőtlen, fejlett és fejletlen terek között, valamint az időben-térben meglehetősen kevésbé változó térszerkezetet (PÉNZAS J. 2014; PÉNZES J.–HEGEDŰS L. 2016) (*I. ábra*). A LAU2 egységek (járások) szintjén erősödik fel igazán a kistépelülések és az alacsony vásárlóerő közötti szignifikáns összefüggés (GfK, 2016). A vásárlóerő függ az elérhető munkajövedelmektől, de magában foglalja a társadalmi

juttatásokat, a nyugdíjakat és az ehhez kötődő járandóságok szintjét is, ilyen módon pontosabb képet ad a jövedelmekről, mint az egy főre jutó SZJA-alap, vagy éppen az SZJA fajlagos értéke. 2015 óta a segélyek összege a helyi önkormányzat teherbíró képességének függvénye, ezért a segélyezetttek száma és aránya, valamint az egy főre jutó segély összege egyre tisztábban egy fordított arányossággal írható le.

1. ábra Egy főre jutó vásárlóerő az országos átlag százalékában települési szinten (2015)
 Figure 1 Purchasing power per capita in percent of national average by settlements (2015)

Forrás: GfK Hungária adatai alapján, rajzolta: DUDÁS G. / Source: GfK Hungary, designed by DUDÁS, G.

Összességében is elmondható, hogy a magyar kormány a válság alatt a szociális kiadások erőteljes visszafogásával szabadított fel átcsoportosítható jövedelmeket (2008 és 2013 között -12%), miközben – a csődbe jutott Görögország kivételével – minden más uniós tagállam az éleződő társadalmi feszültségek oldására növelte a szociális kiadásokat. A szociális kiadások és társadalmi juttatások az alsó öt decilisben a válság alatt alacsony szinten stagnáltak, a 6–8. decilisekben magas szintről mérsékelten csökkentek, míg a 9. decilisben magas szintről némileg emelkedtek, a 10. decilisben pedig átmeneti visszaesés után látványosan növekedésnek indultak. Ez a jelenség rávilágít, hogy a szociális segélyezésen kívüli egyéb társadalmi juttatásokkal a kormányzat célja nem a leginkább szegény sorsú társadalmi rétegek életkörülményeinek javítása, hanem sokkal inkább a felső- és felső-középosztály (azon belül a többgyermekes családok) helyzetbe hozása.

A jövedelmek megoszlása terén a legfontosabb vízválasztónak az éves szinten 1 millió Ft alatti jövedelemből élő családok magas, vagy éppen alacsony aránya tűnik. E mutató járási szinten nagyon pontosan térképezi az ország sikeres, a globális gazdaságba integrálódó, illetve a mérsékelten sikeres térségeit. Utóbbi terek jelentős részben egybeesnek a szegregáció, a szociális vándorlás célterületeivel, a látványosan és végletesen elöregedő és/vagy

fogyó, valamint a polarizált lokális társadalommal jellemezhető vidéki problématerületekkel (Koós B. et al., 2006; Koós B., 2017).

Az elérhető jövedelmek eltérő fogyasztási mintákat is indukálnak. Az alsó decilis(ek) számottevően magasabb arányban fordítják jövedelmeiket élelmiszerre, illetve a háztartás működtetésére, mint a felső decilis. A kormányzati politika egyik erős üzenetét hordozó „rezsicsökkentés” viszont – úgy tűnik – éppen a legszegényebb háztartásokat éri el a legrosszabb hatékonysággal. Miközben a gázfűtés vagy a távhő ára látványosan csökkent, a szén, a tűzifa, a kocsz vagy a brikett ára gyorsan növekedett, így a háztartások számottevő hányadában a fűtési költségek reálértékben jelentősen növekedtek. A másik oldalon állnak pl. az egészségügyi kiadások, ahol a szegényebb településeken/térségekben a fajlagos költség számottevően az országos átlag alatt marad.

A kimutatott jövedelmek nagyságrendje számos családnál nem fedi le a kiadásokat, ezt a rést (véltetően) valamilyen nem adózott jövedelemből fedezik. A BKIK GVI (BUBLIK B.–TÓTH I. J. 2013) becslése az eltitkolt jövedelmek arányát járási szinten akár 30–40%-ra teszi, ez egyes települések esetében magasabb is lehet. Ez a jövedelemforrás általában a túléléshez elegendő a munkanélküli, inaktív, eltartott családok esetében. Az általuk elvégzett korrekció a jövedelmeken – és annak térképezése – ugyanakkor jelezte, hogy ez a háztartási szinten megjelenő többletjövedelem az országos jövedelmi térszerkezetet nem rajzolja át, csak némileg tompítja a meglévő különbségeket.

A lakhatási szegénységgel kapcsolatba hozható a komfort nélküli és szükséglakások aránya. Ez a legrosszabb minőségű lakásállománnyal rendelkező járáásokban a lakásállomány hetedét-negyedét teszi ki, s viszonylag jelentős átfedést mutat azon települések körével, ahol a lakásépítések legaktívabb korszaka az 1945-öt megelőző időszakra tehető. Itt a lakások abszolút vagy relatív többsége 70 évnél idősebb, és az akkori kor higiénés és komfortossági követelményeinek megfelelően épültek.

Területi deficitek a közszolgáltatásban

Közigazgatás – önkormányzatiság újraértelmezése

A közelmúlt centralizációs törekvéseinek – önkormányzati hatáskörök egy részének magasabb területi szintre delegálása, járási kormányhivatalok és kormányablakok felállítása – vannak történelmi előzményei. Távlatos kitekintés nélkül is adódik az 1971-es OTK, mint összehasonlítási alap. Akkor az intézményi koncentrációs folyamatok (pl. közös tanácsok, iskola-összevonások, körzetesítések) a kistelepülések funkcionális kiüresedését erősítették, a helyi társadalom erőzóját kiváltva.

Ennek – bizonyos értelemben – ellenhatásaként az 1990-ben felálló (széttagolt) önkormányzati rendszer nagyon széleskörű jogosítványokat telepített a települési szintre, s kezdetben jelentős működési és fejlesztési forrásokat is decentralizált hozzá. Az 1990-es és 2000-es években az anyagi mozgástér folyamatosan szűkült, sok település esetében illuzórikussá téve az önállóságot. Jelentős fejlesztési források csak ott képződtek, ahol a helyi adókból érdemi többletbevételt lehetett realizálni. A 2011–13. évi reformok a jogkörök egy részének magasabb szintre koncentrálása mellett jelentős forráselvonást is megvalósítottak, s szoros ellenőrzés alá vonta a helyi önkormányzatok gazdálkodását (MÁK), illetve megpróbálta megszüntetni az újbóli (elsősorban 2006–2010 között felgyorsuló) eladósodás lehetőségét. A reform részeként megvalósított adósság-átvállalás ugyanakkor „tisztá lapot” nyitott az önkormányzatok gazdálkodásában, számos esetben a működést akadályozó fizetési kényszerektől mentesítve a gazdálkodást.

Az önkormányzatok autonómiája akkor működik jól, ha képződnek helyi bevételek (ilyen volt korábban pl. a helyben hagyott SZJA-hányad). Látható, hogy számos kistéle-
pülésen nincsenek érdemi helyi bevételek, mert nincs olyan társadalmi csoport, vállalko-
zó réteg, mely adózóként szóba jöhetne. Az önkormányzatok jó felében egyáltalán nem
keletkeznek fejlesztési források (még a pályázati önrész erejéig sem), így érdemi fejlesz-
tésekre sem nyílik esély.

Közoktatás – centralizáció és KLIK-esedés

Az állam által fenntartott általános iskolai hálózat területileg egyre hiányosabb. Az
egyházaknak átadott intézmények száma nő, ami logikus lépés a helyi közösségek részé-
ről, hiszen azok fenntartására adott fejkvóta jelentősen magasabb az állami iskoláknál.
A kistélepuszásokon erősödik a szaktanár hiány (becslések szerint Somogy megye aprófal-
vas iskoláinak felét akár azonnal be lehetne zárni ilyen indoklással), a helyettesítések és
a tanári többletmunka-vállalás anyagi ellentételezése nem megoldott. Az egyházi iskolák
egy része szegregál, különösen, ahol a településen működik másik, államilag finanszíro-
zott intézmény (VELKEY G. 2017).

A középfokú oktatásban csökken a helyben, vagy térségben elérhető kínálat. 31 járásból
lényegében eltűnt az általános műveltséget nyújtó egyetlen gimnáziumi intézmény. Gondot
jelent, hogy magas a bejárók aránya, illetve nő(ne) a kollégisták aránya is, ha lennének
férőhelyek (ez részben kompenzálhatná a területi esélyegyenlőtlenséget). Az egyenlőtlen
esélyeket az iskolarendszer nem tudja kezelni, a magas HH-HHH-SNI arányokkal jelle-
mezhető járásokban a helyben elérhető középiskolai kínálat általában szegényes, onnan
továblépni a felsőoktatásba nagyon nehéz. Pedig Magyarországon a magasabb iskolai
végzettség jobb elhelyezkedési esélyeket és hosszabb távon magasabb fizetést garantál.
Az iskolák „államosítása” ugyanakkor nem hozta meg azokat a pozitív hatásokat (növekvő
esélyegyenlőség) melyek az átalakítás indokául szolgáltak.

Az állami politikák mind az általános iskolák, mind a középfokú oktatás területi szerkeze-
tére jelentős hatással voltak/vannak (lásd pl. a köznevelési és a szakképzési tv.-eket). A 2019
elején nyilvánosságra került oktatási reform-kezdemenyvezések sajátos módon nem a szak-
tárca felől érkeztek, hanem az MNB (330 pontos program), az ITM (Szakképzés 4.0), vala-
mint a Nemzeti Versenyképességi Tanács (Program a Versenyképesebb Magyarorszáért)
fejtette ki az ágazat jövőbeli működésével kapcsolatos ideáit. Területi szempontból ez
további centralizációt (felsőtagozatok) vetít előre.

Egészségügyi és szociális ellátás

Az önálló háziiorvosi szolgálat a települések egy részében nem áll rendelkezésre, emel-
lett magas a betöltetlen praxisok száma (2019. februárban 534 gyermekorvosi, felnőtt
és vegyes háziiorvosi körzet számított tartósan betöltetlennek), 45-tel több, mint egy évvel
korábban (489) és mintegy 90-nel magasabb a 2015-ös állapotnál (446). Összehasonlítás-
ként a válság előtt 162 (2008), a válság mélypontján 175 (2013) volt az ellátatlan körzetek
száma (www.neak.gov.hu oldal adatai alapján). A nagyjából 6400 területi ellátási köte-
lezettségű körzetnek ez már bő 8%-a. Az országban legalább 20 olyan települést talál-
hatunk, ahol 2005 (vagy még korábbi időpont) óta nem sikerült pótolni szakemberrel
a hiányt. Emellett, egy 2018. októberi felmérés szerint 900 praxist olyan orvosok töltenek
be, akiknek (még) hiányzik a szakvizsgájuk (14%), miközben a praktizáló körzeti orvosok
40%-a 60 évnél idősebb (Medical Online, 2019). Azt sem szabad elhallgatni, hogy csak
a 2018-as évben 100 felett volt a kormányzati támogatással betöltött – valamely okból

megürült – praxisok száma is. 2014–2017 között pályázati úton 177 háziorvosi és 70 fogorvosi praxist töltöttek be.

A helyzet látványos romlása időben egyértelműen a felfutó orvoselváncorláshoz köthető, éveken keresztül nagyjából annyi orvos távozott – elsősorban nyugat-európai kórházakba, klinikákba, amekkora a hazai orvosképzés teljes éves kibocsátása volt. (Az orvosok mellett tömegesen tekinthető az ápolók munkavállalási célú kiáramlása is, utóbbi a szakrendelők és kórházak szakdolgozói állományában okozott szűk keresztmetszeteket.)

Az orvos és ápolóhiány, illetve az előregedés nem kizárólag a háziorvosi szintet érinti, a szakrendelők és kórházak egy része is csökkentett kapacitásokkal tud csak működni. A TVK (teljesítmény-volumen korlát) miatt az állami rendszerből számos páciens mozog át a magánpraxisokba. Az éves becsült költség ebben a szegmensben már eléri az ezermilliárdos nagyságrendet. Ahol a családi kiadások szerkezetében az egészségügyi kiadások szintje eleve alacsony, ott a magánpraxis nem jelent valós alternatívát a háztartások számára.

Ebben az értelmezési keretben a magyar társadalom hármasszintűnek értékelhető: I) akik hozzáférnek az állami ellátáshoz, de annak deficitje esetén van lehetőségük a magánellátás igénybevételére, II) akik döntően az állami ellátást érik el, annak minden előnyével és hátrányával, illetve III) akik egyre inkább az állami ellátásból is kizorulnak (leszámítva a sürgősségi ellátást).

A mentők kiérkezésének térképe alapján az ország területének legalább 40%-a lefedetlennek számít, oda még optimális esetben sem érkezik ki egy rohamkocsi az ágazati szabályozásban lefektetett idő alatt. Ám tudható, hogy pl. a fővárosi, vagy nagyvárosi látszólag teljes lefedettség a gyakorlatban aligha érvényesül, hiszen a számított és a valós kiérkezési sebesség között a különbség jelentős.

Postai szolgáltatás

A települések legalább harmadában nincs elérhető postai szolgáltatás. Ezek nagyobb részében a mobilposta elérhető a helyi népesség napközben otthon tartózkodó lakosai számára, de a napközben máshol tartózkodók számára ez nem alternatíva. Elvben az IT-hálózatok fejlesztése kínál(hat) helyettesítő lehetőséget, elsősorban a „klasszikus” postai szolgáltatások esetében (csékkbefizetés, levelek feladása stb.), de az IT-eszközöket aktívan használók köre éppen e településeken alacsony.

Az alap-infrastruktúrák kiépítettségének hiányosságai

Vonalas infrastruktúrák elérhetősége

E területen erős öröklött problémacsomagot kellett/kell megoldani. A hálózatok kiépítése zajlik, de még nem teljes! Az ide koncentrált források hatására pl. 1990–2016 között látványos volt közüzemi csatorna hálózatok terjeszkedése: 1990-ben a csatornázott lakások alig fele, 2011-ben már közel 80%-a a közüzemi hálózatra kapcsolódott, és nem házi derítőbe gyűjtötte a keletkezett szennyvizet.

Hatékonyági szempontból gondot jelent a külterületek ellátása (csak szociális alapon lehetséges, piaci alapon soha nem megtérülő beruházás!), illetve a belterületi szegény háztartások bekötése (visszakötése) a hálózatokba, hiszen utóbbiakban erős a nem fizetés kockázata. Ennek kivédésére több szolgáltató alkalmazza a kártyás rendszert. A külterületeken azonban még a villamos hálózatok kiépítettsége sem teljes, a vezetékes vízzel való ellátottság már alig 30%-os, a burkolt utak hálózatához való kapcsolódás hasonlóan problémás (NAGY G. et al., 2016).

Egy kistelepülési felmérés szerint a segélyezett háztartások körében az apró- és törpefalvak 17%-ában, a kistelepülések 27%-ában, a középfalvak 26%-ában, a nagyfalvak 52%-ában a családok legalább tizedében nincs vezetékes víz a lakásokon belül. A villamos hálózati kapcsolatok esetében a gondozott családok viszonylag kisebb csoportja problémás az 5000 lakos alatti településeken, de a nagyfalvakban és kisvárosokban az érintett települések harmadában az érintett családok lakásainak 10–30%-ában nincs áramellátás (Kis T., 2013).

Mobilitási deficitek, elérhetőség

Az EU által a területi politika egyik fókuszába állított elérhetőség (accessibility) hazai értelmezésében első közelítésben a megyeszékhelyek tömegközlekedési elérhetőségét érdemes vizsgálni. Bár a gyorsforgalmi úthálózatok fejlesztése, egyes vasútvonalak (szakaszok) rekonstrukciója, az alsóbbrendű útvonalak felújítási programja valamelyest javított a helyzeten, a megyei szintű intézmények elérhetősége továbbra is nehézkes legalább 400 település számára. Ezek egy része nemcsak, hogy időben távol van a legközelebbi nagyobb várostól (60 percnél több), de közvetlen tömegközlekedési kapcsolat sincs a megyeszékhely irányába (Kiss J. P. – Szalkai G. 2018).

Jobb, de nem kielégítő a helyzet, ha a 20 ezer főnél népesebb városok elérhetőségét vizsgáljuk. Elsősorban az északkeleti-keleti határtérségben, kisebb településszámmal a délnyugati határterületen jelennek meg 60 perc feletti elérési idők. Ha a határértéket 30 percre csökkentjük, az érintett települések az ország területének kb. 40%-át fedik le! Utóbbi kategóriában tömörülnek a zsáktelepülések (mintegy 460), melyek elérése elsősorban a téli hónapokban problémás.

Az elérhetőség elsősorban azért okoz gondot, mert az ingázás a 2011-es népszámlálás, illetve a 2016-os mikrocenzus adatai szerint a keresők kb. harmadát érinti. A munkavégzés helye 1,2–1,3 millió kereső számára nem a saját településén van (jelentős hányaduk számára változó településen), ahol hatványozottan fontos az elérhetőség biztosítása. A munkavállalók mellett a bejáró tanulók magas száma, illetve a hivatásforgalom is indokolja a mobilitás kiemelt vizsgálatát (Kiss J. P. – Szalkai G. 2018).

A közösségi közlekedés megléte, illetve a járatsűrűség fontos mutatója a bekapcsolt-ságnak. A már hivatkozott kistelepülési felmérés rávilágít a buszközlekedés alapvető fontosságára, hiszen a felmért települések kétharmada esetében nincs a település 2 km-es körzetében vasútállomás. Ha van is állomás, a járatok sűrűsége és az átszállási nehézségek miatt a munkába járás szempontjából a maradék települések 40%-a nem tartja hatékonynak a vasúti kapcsolatot. Ennek tükrében különösen fontos a napi autóbusz-járatszám és azok napon belüli megoszlása. Napi 5 járatnál kevesebb kell beérnie minden hetedik vizsgált településnek. Napi 5–10 járat (ami a napi ingázás szempontjából a minimálisan szükséges járatszámnak tekinthető) további 37%-nak jelenti „a” tömegközlekedést (Kis T. 2013).

Elvben a fizikai mobilitást kiválthatja a gyors, magas üzembiztonságú internet hálózat megléte. Erre az EU 2020 programja ad pontos határidőt az egyes tagállamok számára: 2018 végéig a háztartások 100%-ában minimum 30 Mbps garantált letöltési sebesség, illetve a háztartások 50%-ában minimum 100 Mbps sebességű hálózatok üzembe helyezése a cél, míg 2020-ra minden háztartásba a gyorsabb hálózati sebességet kell eljuttatni. Jelen állás szerint a hazai előfizetők 68%-a kapcsolódik 30 Mbps, vagy gyorsabb hálózaton a nethez (2018. június), de ez még messze nem garantálja minden háztartás hozzáférését a fejlett információs technológiák nyújtotta előnyökhöz. Ugyanakkor az internet előfizetések fajlagos száma járási vagy települési szinten arra utal, hogy éppen a fejlesztésbe később bekapcsolódó településeken a legalacsonyabb a vezetékes előfizetők aktivitása, s itt nagy átlagban szerényebb a netes napi gyakorisággal, változatos céllal használók aránya is.

Munkaerőpiaci esélyteremtés

A 2010-et követő évek egyik leglátványosabb és számos vitát kiváltó eleme a közmunkaprogram felfuttatása volt. A 2011-es népszámlálás még csupán néhány tízezer fő közmunkást talált, a 2016-os mikrocenzus viszont már 195 ezret – utóbbi már valamivel kisebb szám, mint a program csúcsán mért 230 ezret meghaladó tömeg. A program területezése figyelemreméltó, hiszen ennek révén a korábban jelentős alulfoglalkoztatottsággal küzdő megyékben (településeken) hirtelen és látványosan sikerült a foglalkoztatási aktivitás emelése (CZIRFUSZ M. 2015).

A 2014-től induló gazdasági élénkülés és a külföldi munkavállalás növekedése (még a KSH becslése alapján is legalább 350 ezer, zömmel fiatal, átlagnál képzetesebb, döntően munkát vállaló csoportról van szó) előbb látványosan csökkentette a munkanélküliek arányát, majd 2016-tól folyamatosan növekvő mértékben – ágazattól és tértől függően – strukturális munkaerőhiányt eredményezett. Erre időben megkésett reakcióként elindult a közfoglalkoztatási program fokozatos kivezetése (a KSH adatai az utolsó hónapokban 130 ezer körüli érintettől beszélnek, az önbevallás során 160 ezres közfoglalkoztatási adatokat lehetett regisztrálni), ami a munkaerőhiányt nem oldotta meg, sőt a bérfeszültséget sem csökkentette az ágazatok zömében.

A program felfutó és érett szakaszában az ország megyéinek többségében a havonta meghirdetett új álláshelyek legalább kétharmadát a közmunka keretében töltötték be, a megyék harmadában ez az arány felülmúlta a 80%-ot is! 2017-től a piaci szféra fokozatosan emelkedő arányait regisztrálhatjuk, mára a közmunka szerepe a munkapiac stabilizációjában 4-5 megyében maradt csupán kardinális (Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok és időszakosan Hajdú-Bihar). Alacsonyabb területi szinten a kép mozaikosabb, a lokális gazdaság állapota nagyban befolyásolja a piaci szférában elérhető üres álláshelyek számát, a gazdaság szerkezete pedig a kínálat periodicitását (turisztikai főszezon vs. holtszezon) és ágazati megoszlását is.

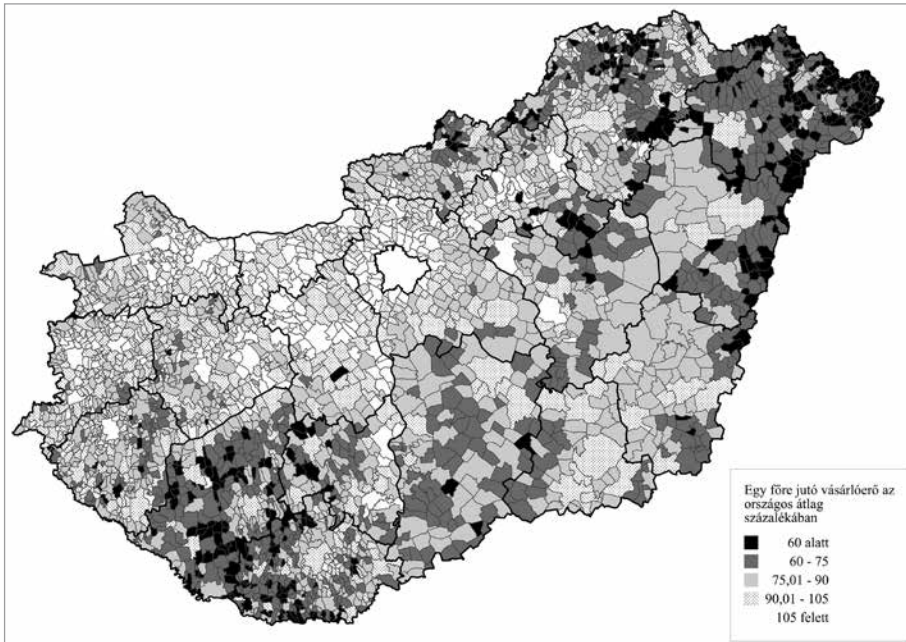
Egyes piaci szolgáltatások területi egyenlőtlenségei

Kiskereskedelem – ellátatlan és monopolisztikus piacok

Az ellátatlan települések száma emelkedik – ezek zömmel aprófalvak. Itt a mozgóboltos ellátás megoldást jelent a munkaidőben otthon tartózkodók számára, de vannak a szolgáltatásból kizáródó csoportok is (lásd a postai szolgáltatás példáját)!

Ennél súlyosabb probléma, hogy az 1000 (több megyében a 2000) lakos alatti településeken a kiskereskedelem kínálata rendkívüli módon leegyszerűsödött, egy-egy kereskedelmi területen monopol vagy oligopol piacok jöttek létre (2. ábra), ami a városinál lényegesen magasabb lokális árszínvonalat eredményezhet. A még működő boltok árukínálata is egyszerűsödik, utóbbi jelenséget még a kisvárosok nem városközponti elhelyezkedésű boltjaiban is megtapasztalhatjuk, miközben a kereskedelemben általánosan elterjedt innovációk (EPOS, kártyás fizetés stb.) nem elérhetők helyben. Visszalépés mutatkozik a szabadpolcos rendszerhez képest is, a kistelepüléseken újra uralkodóvá válik a személyes kiszolgálás (NAGY E. et al., 2016).

A kistelepüléseken a helyben termelt élelmiszerek lokális piacokon való értékesítése általában nem jellemző, az árualap nem kerül a helyi piacokra (ha egyáltalán létezik), jobb esetben a háztól történő árusítás segíti az ellátást (ellenőrizetlen jövedelem-áramlás).

2. ábra Kiskereskedelmi szempontból sérülékeny vagy ellátatlan települések, 2016

Forrás: KSH adatok alapján szerkesztette NAGY G., rajzolta DUDÁS G.

Figure 2 Vulnerable local markets or unprovided settlements in retail sector, 2016

Source: CSO Hungary, edited by NAGY, G., designed by DUDÁS, G.

A kisvárosi piacok nem a helyi, környékbeli termelők áruit forgalmazzák, inkább a tartós fogyasztási cikkek egy részében hoznak plusz kínálatot (ruha, cipő, bőrárúk, szerszámok stb.), vagy a jövedéki termékeknél olcsóbb, ám ellenőrizetlen forrásból származó árut (dohányáru, szeszes italok) kínálnak.

A magas árszint számos településen gazdasági szempontból racionálissá teszi a bevásárlási célú vagy kombinált célú mobilitást (TESCO-túrák), melynek célpontjai az országos láncok egységeit tömörítő közép- és nagyvárosok.

Pénzügyi szektor – centralizáció és hálózatrögzítés

A legfontosabb átalakulást a takarékszövetkezeti hálózat centralizációja jelenti. 165 pénzügyi szolgáltatóból több lépésben 12 regionális kisbankot hoztak létre az SZHISZ (Szövetkezeti Hitelintézetek Integrációs Szervezete) tagszervezetei. Ennek nem kívánt következménye a pár éve még létező helyi beágyazottság gyengülése, a lokális igényekre kifejlesztett pénzügyi termékek eltűnése (pl. speciális törlesztésű agrárhitelek). Előnye lehet a hálózati párhuzamosságok mérséklődése, ugyanakkor fennáll a veszélye, hogy az új regionális kisbankok városi túlsúlya tovább erősödik és csökken a „vidék bankja” szerep (GÁL Z.–BURGER CS. 2013).

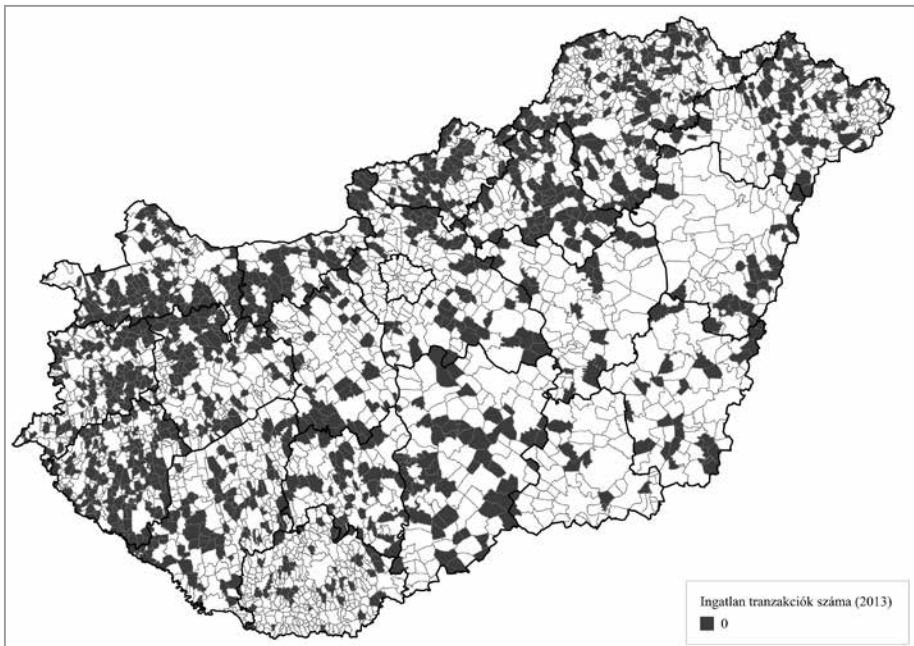
Az elmúlt évek takarékszövetkezeti csődjei rávilágítottak arra, hogy a vidéki lakosság – ahol a helyi „takszöv” az egyetlen pénzügyi szolgáltató – számára egy ilyen helyzet azt eredményezi, hogy 4-7 hónapig nem tud hozzáférni az ott vezetett (általában egyetlen) számlájához, nem tudja használni a megtakarításait, nem tudja fedezni a kiadásait. A hasonló helyzetek megoldására hatékony állami szabályozás nem készült.

A kereskedelmi banki szférában a hálózatok folyamatos racionalizálása zajlik. 2010 körül a lépéseket még lehetett a válság számlájára írni, a későbbi években pedig a kormányzati politika bankokat negatívan érintő lépéseivel indokolni. A trend azonban 2016-2018 folyamán is töretlen, miközben a kormányzati politika inkább támogatóvá vált a szektor felé, másrészt a szektor jövedelmezősége is látványosan emelkedik. A fiókhálózat csökkenése, valamint az e-ügyintézés felé történő határozott fordulat ismét a szegényebb, IT-analfabéta népesség számára jelent problémát.

A háttérben ugyanakkor zajlik egy területi forráskoncentrációs folyamat. Egyedi banki adatok alapján állíthatjuk, hogy a megyei szinten gyűjtött források hosszabb távon is folyamatosan áramlanak a főváros felé, és ott kerülnek kihelyezésre. Ez – miközben Budapesten támogatja a gazdaság és a lakosság beruházásait – egyértelműen fékezi a periférikus lokális szereplők kitorési lehetőségeit.

Ingatlanszektor – marginális és periférikus piacok

A kutatások (NAGY G. 2017) alapján a hazai ingatlanpiac két – eltérő módon – hátrányos helyzetű szegmensét tudtuk elkülöníteni. *Marginálisnak* azokat a települési piacokat neveztük, ahol 2007 óta (az első településsoros adatok az adásvételekről ebből az évből állnak rendelkezésre) az évek zömében nem volt látható aktivitás (3. ábra). Ezek a települések a lakáspiaci szereplők számára érdektelenek, fejlesztési potenciállal nem rendelkeznek. Zömmel apró- és kistelepülésekről van szó, de egy adott évben (pl. 2013) akár a településhálózat bő fele is ide volt sorolható. Tartósan mintegy 6-700 települést tekinthetünk lakáspiaci szempontból marginálisnak.

3. ábra Marginális ingatlanpiacok a válság mélypontján (2013)

Forrás: KSH Ingatlanadattár alapján szerkesztette NAGY G., rajzolta: DUDÁS G.

Figure 3 Marginal housing markets in the deepest phase of economic crisis in Hungary (2013)

Source: CSO Hungary, edited by NAGY, G., designed by DUDÁS, G.

Periférikusnak az olyan települési piacokat neveztük, ahol a vizsgált periódusban ugyan volt érzékelhető adásvételi aktivitás, ám a tranzakciók nyomott áron történtek, ami a lokális ingatlankínálat alacsony minőségi paramétereire, a település rossz megítélésére utal. E piacon belül létezik egy szegmens, melyben tartós magas aktivitást láttunk (alacsony árak mellett), ami intenzív népességcsere enged következteteni. Az árak tartós alacsony szintje valószínűsíti, hogy nagyobb arányban alacsony státuszú népesség beköltözése történhet, ami hosszabb távon nem kedvező a helyi társadalom átalakulására. A Délnyugat-Dunántúlon, valamint Északkelet-Magyarország egyes térségeiben ilyen falvakat tömörszerűen is azonosítottunk, s ezek a korábban említett (KOÓS B. et al., 2006) gettósodó térségekben vagy azok közvetlen közelében helyezkednek el (NAGY G. 2017).

A periférikus piacok fejlesztői szemmel szintén nem perspektivikusak. E piacok a hazai településállomány bő felét lefedik, és nem kizárólag a községi jogállásukat, de számos – az utóbbi két-három évtized során várossá nyilvánított – mikrotérségi centrum is ide sorolható a lakáspiaci jellemzői alapján. A periférikus és marginális piacok térben összefogazódnak, s a megyehatárok mentén összefüggő zónákat alkotnak, melyeket lényegében nem érintett az elmúlt évek (2014-2018) lakáspiaci felfutása (PÓSFAL ZS. – NAGY G. 2017).

A nem lakott lakások számának növekedése több forrásból táplálkozik. A fővárosban és kisebb léptékben a megyeszékhelyeken a bérlakásként történő hasznosítás (hosszútávú, ill. AirBnB) a meghatározó, míg a kisvárosokban, de különösen a falvakban a külföldre költözés, illetve az idősek kihalása miatti megürülés a domináns. Az elhagyott, pusztuló lakóingatlanok – mind a községek belterületén, mind a határukban – rontják a településképet, csökkentik a még lakott ingatlanok értékét. Az életveszélyes épületek kényszerbontása, a felszabadult porták pl. kertészeti célú hasznosítása tompíthatja a negatív folyamatok kedvezőtlen hatásait. Terepi felméréseink riasztó kiürülési folyamatokat jeleznek az egyes községek szintjén. Az *állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni válaszok különböző földrajzi kontextusokban* (K109269) NKFIH által támogatott kutatás keretében 2018 nyarán végeztük el hallgatókkal egy agrár-karakterű középfalu (Békés megye, Mezőkovácsházi járás) lakásállományának felmérését. A felvett adatok alapján a telkek ötöd része üres, ha volt is rajta korábban ház/épület, annak legfeljebb a bontási maradványait lehet fellelni. A házzal rendelkező telkek harmada nem lakott, s csak töredékén áll olyan épület, ami kis felújítással beköltözhető volna. A ma lakott házak harmada rossz állapotú, vagy egyenesen romos, s ezek egy része köthető a településen élő roma családokhoz. Ami riasztó a folyamatban, hogy míg 15-20 éve a rossz állapotú lakások, üres telkek a falu peremén, a szegények által lakott utcákban koncentráálódtak, mára a község teljes területén tömeges a megjelenésük.

A lakáspiac állami politikai társadalmi értelemben szelektívek (családi adókedvezmény, CSOK, falusi CSOK, Családvédelmi Akcióterv), elsősorban a sokgyermekes, házas, megfelelő jövedelmi (vagyoni) háttérrel rendelkező rétegek számára nyit lehetőségeket a lakáspiacra való belépésre vagy az előremozdulásra. A térbeli anomáliák kezelésére a Nemzeti Eszközkezelő tevékenységét hozhatjuk fel pozitív példának (2012-2018), ahol, bár a működés alapszabálya kifejezetten tiltotta a területi szemlélet érvényesítését az egyes kérelmek elbírálása kapcsán, a valós folyamatok mégis a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági állapotú megyék felülreprezentációjához vezettek.

Összefoglalás

A fenti példákkal azt próbáltuk illusztrálni, hogy a hazai szolgáltatási szféra folyamatos átalakulása sem a piaci, sem az állam által befolyásolt, ellenőrzött szektorokban nem a területi kiegyenlítődés, az esélyek kiegyenlítése irányába mozdult az elmúlt évtizedek során.

A piaci alapú fejlesztések és hálózatépítések, -racionalizálások esetében ez természetes folyamatnak értékelhető (KOÓS B., 2007), hiszen annak alapvető logikája a profitorientált működés. Látható, hogy e logika mentén a vásárlóerő (jövedelmek) és a településméret (piacnagyság) a két legfontosabb differenciáló elem, ami megosztja az ország térszerkezetét.

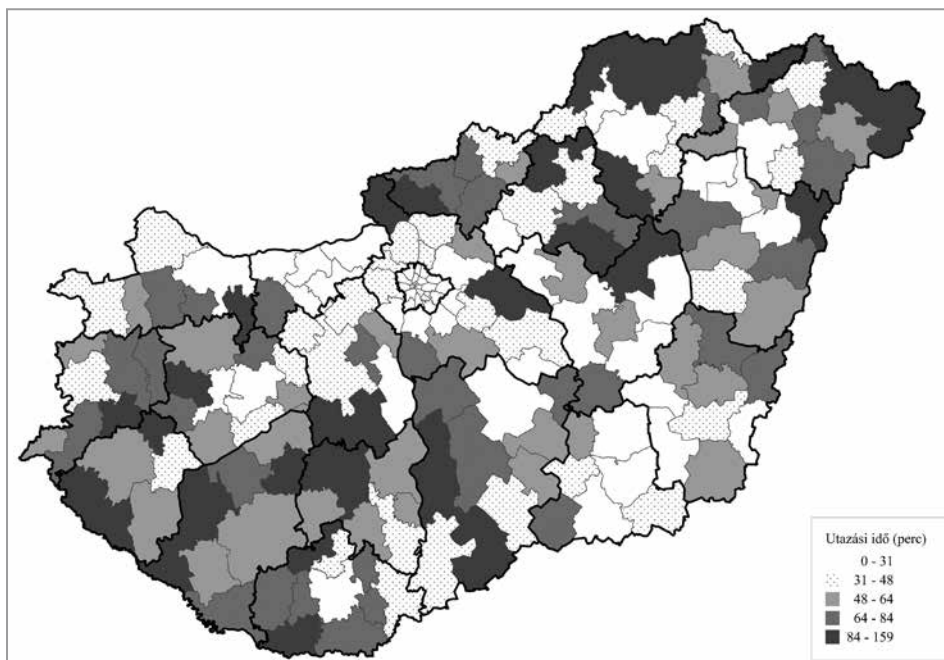
Az állam által működtetett vagy erős állami kontroll alatt működő szolgáltatások esetében – elvben – más logikának kellene rendező elvként működnie. Az esélyegyenlőség és a méltányosság alapelve azonban ez esetben ütközik a ráfordítható (működési) források korlátosságával. E két eltérő logika konfliktusa az ellátórendszerek kiépítésében szintén a területi centralizáció irányába hat, de ezt jelentősen módosíthatja a mindenkori kormányzat szerepfelfogása, értékrendje, valamint a redisztribúciós mechanizmuson keresztül központosítható és újraelosztható források nagyságrendje. A kormányzat az 1990-et követő évtizedek során decentralizációs és centralizációs szerepeket is felvett/betöltött, nem függetlenül a magyar gazdaság mindenkori állapotától. A 2010 utáni kormányzati politika világosan deklarálta az erős recentralizációs szándékot és az erős kontroll szerepet betöltő központi állam felfogást. Értékrendje – melyet a társadalompolitikáján keresztül lehet érzékelni – azonban nem a területi kiegyenlítés és a társadalmi esélyegyenlőség irányába hat, hanem a középosztály megerősítése, a leszakadt rétegek problémáinak lokális szintre visszazsúrolása felé. Ez a kormányzati politika – számos gazdaságpolitikai lépéssel kiegészülve – egyértelműen belesimul az európai neoliberális politikák sorába (VARRÓ K., 2010; NAGY E., 2012; 2017).

A fenntartók szempontjából a közszolgáltatások fenntartása/fenntarthatósága egyre inkább finanszírozhatósági kérdéssé egyszerűsödik, ami természetes módon összefügg a települések lakosságszámával, valamint a demográfiai, aktivitási, jövedelmi stb. jellemzőkkel. Ezek felértékelődése egyértelműen kielezi a fogyasztó és a szolgáltató közötti – hagyományosan fennálló – konfliktust.

1990 óta az alapvető szolgáltatások elérhetősége alig javult, ami elsősorban a minden más szempontból is elmaradott kistéleplések lakói számára jelent halmozódó és tartós hátrányt (4. ábra). A periférikus helyzet – a hatalom geometriája szempontjából – és a térségi marginalizáció folyamata elsődlegesen a szelvény érdekvérvényesítő képességgel bíró kistéleplési kört sújtja, de az ország belső perifériáin, a kedvezőtlen gazdasági és társadalmi folyamatokkal jellemezhető terekben e folyamatok szintén tetten érhetők. A településméret, a településszerkezet, valamint az elérhetőség alapvető feltétele a kedvezőbb ellátottságnak.

Az látható, hogy a területi különbségeket elsősorban a településszerkezet sajátosságaival lehet magyarázni, ez nemcsak a közszolgáltatások, de a piaci alapú alapellátási dimenziók esetében is szoros együttmozgást mutat. A különböző szolgáltatási területek esetében eltérő a kritikus településméret, ami alatt a hozzáférhetőség esélye romlik. Azt is figyelembe kell venni, hogy – elsősorban a közszolgáltatások területén – az alternatív fenntartású intézmények jelentősen javíthatják a hozzáférést (egyházak, alapítványok, civil szervezetek). A területi fejlettségi mutatók és az ellátottság ugyanakkor nem korrelálnak. A földrajzi fekvés – elsődlegesen egy közép-, vagy nagyváros közelsége – viszont jelentősen javítja, vagy – az azoktól való elzártság, periférikus helyzet – rontja az ellátottsági szintet.

A magasabb szintű szolgáltatások térségi csomósodása egyértelműen erősíti – a vidéki terekben – a centrum-periféria viszonyrendszert. Az új közigazgatási struktúra felállása 2010 után látványosan differenciál a hasonló méretű, de eltérő jogállású kisvárosi centrumok között. A nem járasszékhely városok településhatáron túlnyúló térszervező szerepkörük általában gyengülnek, – kivételt csak az erős lokális gazdasági bázissal rendelkező kisvárosi csoport jelent – miközben a járásközponti szerepet betöltő városok a kormányhivatalok megjelenése és működése következtében általában erősödő településközi kapcsolatokkal jellemezhetők.

4. ábra Alapvető szolgáltatások átlagos elérhetőségének alakulása járasonként, perc (2016)

Figure 4 Median accessibility of basic services by LAU 1 units in minutes (2016)

Forrás: KOÓS BALINT szerkesztése, 2016. évi TeIR adatokból / Source: TeIR database 2016, edited by Koós, B.

A fenti folyamatok különösen annak tükrében riasztóak, hogy a 2012 óta eltelt években kormányzati szinten már a harmadik nagyléptékű vidékfejlesztési programot (Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020; Vidékfejlesztési Program, 2014-2020; Magyar Falvak Program 2018-tól) fogalmazzák meg és próbálják gyakorlatba átültetni a fejlesztési prioritásokat és programokat. A megvalósítás eredményei azonban szerények, a médiában és a vidék-kutatásban emlegetett pozitív példák kevéssé az állami politika hatására, sokkal inkább a belső, még meglévő erőforrások mobilizálása és ezzel párhuzamosan a külső profesz-szionális segítők szervezetek egymásra találása révén értek el számottevő eredményeket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „Az állam strukturális átalakulásaira adott intézményi és egyéni vála-szok különböző földrajzi kontextusokban” című K 109269 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült. Köszönjük Ványai Zoltán és Lukács Zoltán SZTE terület- és településfejlesztő geográfus BSc hallgatónak a terepi felmérésben és a vizualizációban nyújtott segítséget.

NAGY GÁBOR
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba
nagyg@rkk.hu

- „Helyi közszolgáltatások versenyképességet szolgáló modernizálása” ÁROP-1.1.22, kutatás, MTA KRTK RKI, Projektvezető: Pálné Kovács Ilona – Projekt partnerek: AAM Vezetői Informatikai Tanácsadó Zrt., HumanSwot Tanácsadó Kft. + 13 egyéni külső szakértő.
- A háztartások életszínvonala.* 2015. KSH, 2016. november, 46 p.
- A vásárlóerő területi különbségei Magyarországon.* – Sajtóközlemény, 2016. november 9. GfK Piackutató Kft. – (Tisza Andrea) 5 p.
- BARANYAI N.–BERKI M.–HALÁSZ L.–KOÓS B.–SCHUCHMANN J. 2015: A nagyváros-térségi „társadalmi jólét” (?) és a vidéki „jól-lét deficit” (?) – In: SZIRMAI V. (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé. – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, pp. 375–397.
- BEKE SZ.–UZZOLI A.–BÁN A.–PÁL V.–VITRAI J. 2018: Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei – Békés megyei esettanulmány tapasztalatai. – In: FAZEKAS I.–KISS E.–LÁZÁR, I. (szerk.): Földrajzi tanulmányok. – MTA DAB Földtudományi Szakbizottság, Debrecen, pp. 207–209.
- BERNARD J.–SIMON M.–TAGAI G.–KOÓS B. 2018: Two faces of peripherality: Labour markets, poverty and population dynamics in Hungary and Czechia. – *Regional Statistics* 8. 2. (Megjelenés előtt, 22. p.)
- BOCK, B.–KOVÁCS, K.–SHUCKSMITH, M. 2015: Changing social characteristics, patterns of inequality and exclusion. – In: COPUS, A.K.–DE LIMA, PH. (szerk.): Territorial cohesion in rural Europe: the relational turn in rural development. – Routledge, New York, London, pp. 193–211.
- BOROS L.–SÁGI M. 2015: Az életminőség területi különbségeinek néhány mérési lehetősége. – In: RAKONCZAI, J.–BLANKA, V.–LADANYI, ZS. (szerk.) Tovább egy zöldebb úton: A Szegei Tudományegyetem Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport részvétele a ZENFE programban (2013–2015). – SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, pp. 135–141.
- BUBLIK B.–TÓTH I. J. 2013: Rejtett lakossági jövedelmek kistérségi szintű elemzése. – MKIK GVI, Kutatási Füzetek, 2013/2. Budapest, 2013. április, 36 p.
- CZIRFUSZ M. 2015: A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. – In: FAZEKAS K.–VARGA J. (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör. – MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, pp. 126–138.
- GÁL Z.–BURGER CS. 2013: A vidék bankjai?: A magyar takarékszövetkezeti szektor hitelezési aktivitása. *Közigazdasági Szemle* 60. 4. pp. 373–401.
- HARVEY, D. 1973: *Social Justice and the City.* – Edward Arnold, London.
- KIS T. (szerk.) 2013: A leghátrányosabb helyzetű településeken mélyszegénységben élők problémái. Beszámoló a TÁMOP-5.4.1-12 „Szociális szolgáltatások modernizációja” című projekt keretében megvalósult „Mélyszegénységben élők célzott segítségére irányuló kutatás” eredményeiről. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, TÁMOP-5.4.1-12/1-2012-0001 számú kiemelt projekt Szociális Szolgáltatások Modernizációja, Módszertani kiadványok, 54 p.
- KISS J. P.–SZALKAI G. 2018: Az ingázás mobilitási jellemzői a legutóbbi népszámlálási adatok alapján. – *Területi Statisztika* 58. 2. pp. 177–199.
- KOÓS B. 2007: Köz- és magán szolgáltatások elérhetősége a rurális Magyarországon. – In: KOVÁCS, T. (szerk.): Vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után, VII. Falukonferencia. – MTA RKK, Pécs, pp. 201–208.
- KOÓS B.–RÁCZ K.–NEUMARK T. 2006: Hátrányos helyzetű térségek társadalmi-gazdasági viszonyai. – *Tér és Társadalom* 20. 2. pp. 115–141.
- KOÓS B. 2007: Köz- és magán szolgáltatások elérhetősége a rurális Magyarországon. – In: KOVÁCS, T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után: VII. Falukonferencia. – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 201–207.
- KOÓS B. 2013: A közszolgáltatás-szervezés és költség-hatékonysági kényszer a kistelepülések körében. – In: KOVÁCS, K.–VÁRADI, M.M. (szerk.): Hátrányban vidéken. – Argumentum Kiadó, Budapest, pp. 248–271.
- KOÓS B. 2015: A deprivációs folyamatok területi képe Magyarországon. – In: CZIRFUSZ, M.–HOYK, E.–SUVÁK, A. (szerk.): Klímaváltozás – társadalom – gazdaság: Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon. – Publiikon Kiadó, Pécs, pp. 179–191.
- KOÓS B. 2015: A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. – *Tér és Társadalom* 29. 1. pp. 53–68.
- KOÓS B.–VIRÁG T. 2010: Fel is út, le is út: közsegeink sorsa a rendszerváltás után. – In: BARTA, GY.–BELUSZKY, P.–FÖLDI, ZS.–KOVÁCS, K. (szerk.) A területi kutatások csomópontjai. – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 32–54.
- KOVÁCS K. 2010: Social and administrative crises interlocking: the misery of rural peripheries in Hungary. – *Eastern European Countryside* 16. pp. 89–113.
- KOVÁCS K. (szerk.) (2016): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. – Argumentum Kiadó, Budapest, 532 p.
- KOVÁCS K.–KOÓS B. 2018: A település-állomány jóléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. – *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 15. 3. pp. 13–30.

- KOVÁCS K.–SOMLYÓDINÉ PFEIL E. (szerk.) 2008: Függőben: Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában. – Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ, ROP 3.1.1 Programigazgatóság, Budapest.
- KOVÁCS K.–TIMÁR J.–VÁRADI M.M. 2015: Well-being deficits in disadvantaged regions. – In: SZIRMAI V. (szerk.): From Spatial Inequalities to Social Well-being. – Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár, pp. 129–144.
- LEFEBVRE, H. 1991: The Production of Space. – Wiley–Blackwell, Oxford.
- MASSEY, D. B. 1984: Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production. – Methuen, New York.
- Medical Online 2019: Kellenek-e egyáltalán házi gyermekorvosok? (2019.03.08.)
- MÓRICZ Á. 2012: A térbeli igazságosság nyomában. – Tér és Társadalom 26. 2. pp. 108–114.
- NAGY E.–NAGY G.–DUDÁS G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. – Regional Statistics 6. 2. pp. 149–172.
- NAGY E. 2012: Verseny vagy kiegyenlítés? Az európai várospolitika neoliberalis fordulata és a helyi tervezési-fejlesztési gyakorlatok „projektesítése”. – In: PÁL V. (szerk.): A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései. Tiszteletkötet Dr. Mészáros Rezső professzor 70. születésnapja alkalmából. – SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, pp. 54–67.
- NAGY E. 2017: Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 226–234.
- NAGY G. 2017: Az állami beavatkozások lakáspiaci és területi hatásai a lakásszektorban. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 235–245.
- NAGY G.–DUDÁS G.–BODNÁR G. 2016: „Mefogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében. – Tér és Társadalom 30. 1. pp. 93–111.
- NAGY, G.–KOÓS, B. 2014: First results in modelling objective well-being in Hungary at lower territorial level. – Regional Statistics 4. 2. pp. 71–86.
- NAGY GY.–BOROS L. 2015: A környezeti igazságtalanságok feltárásának térinformatikai módszerei. – In: BODA J. (szerk.): Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában. Térinformatikai Konferencia és Szakkiallítás VI. – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 293–306.
- NAGY GY.–BÁN A. 2012: A környezeti igazságtalanság egészségügyi kockázatai Boldván, különös tekintettel az allergiás légúti megbetegedésekre. – In: BERGHAEUER, S.–DNISTRANS'KIJ, M.–FODOR, GY.–GÖNCZY, S.–IZSÁK, T.–MOLNÁR, J.–MOLNÁR, D. I. (szerk.): Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. Nemzetközi földrajzi konferencia, Beregszász, 2012. március 29-30. 1-2. kötet. – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, PoliPrint Kiadó, Beregszász, pp. 332–339.
- NAGY GY.–JÁMBOR V. E. 2014: A környezeti igazságosság vizsgálata a vörösiszap-katasztrófa példáján. – In: CSISZÁR I.–KÖMÍVES P.M. (szerk.): Tavasz Szél. III. kötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Debrecen, pp. 141–152.
- NOGUERA, J.–ORTEGA-REIG, M.–del, ALCÁZAR H.–COPUS, A.–BERLINGA, A.–LINDBERG, G.–MOODIEAS, J.–MANTINO, F.–FORCINA, B.–WECK, S. et al. 2017: PROFECY – Inner Peripheries: National territories facing challenges of access to basic services of general interest (Draft Final Report) Luxembourg, Luxembourg: (ESPON) 67 p.
- Osztálylétszám 2014 – A magyar társadalom szerkezete. – GfK Piackutató Intézet – MTA Társadalomtudomány Kutatóközpont. (Rövid rezümé: GfK Piaci Trend Hírlévlé 2014/2. – 2014.08.06.)
- PÁLNÉ KOVÁCS I. 2014: Jó kormányzás és decentralizáció. (elhangzott: 2013. október 15-én) Székfoglalók az Akadémián. (Sorozatszerk.: BERTÓK K.) 60. p.
- PAPP S.–NAGY GY.–BOROS L. 2017: A kedvezményezett települések objektív életminőség alapján történő lehatárolási lehetőségei. – Területi Statisztika 57. 6. pp. 639–664.
- PÉNZES J. 2014: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. – Didakt Kiadó, Debrecen, 139 p.
- PÉNZES J.–HEGEDŰS L. 2016: A területfejlesztés kedvezményezett településeinek vizsgálata térinformatikai eszközökkel. – In: BALÁZS, B. (szerk.) Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában VII. – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, pp. 381–386.
- PÓSFAL ZS.–NAGY G. 2017: Crisis and the reproduction of core-periphery relations on the Hungarian housing market. – European Spatial Research and Policy 24. 2. pp. 17–38.
- RAWLS J. 1997: Az igazságosság elmélete. – Osiris, Budapest.
- SOJA, E. W. 1997: Seeking spatial justice. – University of Minnesota Press, Minneapolis, USA, 256. p.
- UNDP (ENSZ Fejlesztési Programja) 1997: A jó kormányzás és a fenntartható emberi fejlődésről szóló elvi állásfoglalása. <http://mirror.undp.org/magnet/policy/chapter1.htm>
- VÁRADI M.M. (szerk.) (2008): Kistelepülések lépésényszerben. – Új Mandátum Kiadó (ÚMK), Budapest, 661 p.
- VARRÓ K. 2010: Re-Politicising the Analysis of “New State Spaces” in Hungary and Beyond: Towards an Effective Engagement with “Actually Existing Neoliberalism”. – Antipode 42. 5. pp. 1253–1278.
- VELKEY G. 2017: Központi állam és önkormányzatok. – In: FERGE ZS. (szerk.): Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015). – Osiris Kiadó, Budapest, pp. 125–160. (A mai Magyarország).

SZIMBOLIKUS POLITIKAI FORDULATOK ÉS TÉRBELI MINTÁZATAIK: KÖZTERÜLETEK ÁTNEVEZÉSE BUDAPEST I. ÉS V. KERÜLETÉBEN

BAROCH CSABA

SYMBOLIC POLITICAL TURNS AND THEIR SPATIAL PATTERNS:
RENAMING PUBLIC SPACES IN THE 1ST AND 5TH DISTRICTS OF BUDAPEST

Abstract

The (re)naming of public spaces has become a central feature of one of the most known spatial references in everyday urban life. These names help in spatial orientation and administration. In addition, they are accumulations of collective memory and part of a “propaganda machine” of current (political) power. In this study I show that the network of public places and spaces are not only flow-zones, but also social products and, ultimately, a collection of symbolic space-elements which influence and shape society. In my opinion, this article’s case studies, which are the 1st and 5th districts of Budapest, are perfect examples of a certain political phenomenon that occurs when a series of political acts and countermeasures are manifested as spatial patterns and legible city-texts. Adopting a critical view, this paper analyses the thematic spatial patterns, texts, and changes of street names in Budapest’s two core neighbourhoods by exploring the underlying political-power relationships and by questioning and contesting their appropriateness and oppression.

Keywords: public space, critical urban geography, place name, power, politics of memory

Bevezetés

Az utcák, terek nevei jól látható feliratként mindennapjaink részévé váltak. Segítik a tájékozódást, térbeli hivatkozási pontot nyújtanak, de egyúttal a *kollektív emlékezetet tároló fogalmak és politikai eszközök* is (AUGÉ, M. 1995 [1992]). Elsődleges funkciójuk a városon belüli eligazítás, emellett kulturális, politikai és történeti reprezentációk. Tanulmányomban Budapest I. és V. kerületének köztérnév-hálózatán keresztül arra szeretnék rámutatni, hogy a közterületek nem pusztá áramlási csatornák. Rögzített helyek is a térben, kölcsönkapcsolatban állva a térhasználókkal és a *városszöveggel*, valamint *transzgresszív, dinamikus társadalmi képződmények*, melyeknek nem csak fizikai paramétereik, hanem szimbolikus tulajdonságaik is változnak.

Legfőképpen arra szeretnék választ találni, hogy a közterületnevek összefüggéseiből keletkezhetnek-e térbeli mintázatok, illetve hogy egy adott átnevezési hullám esetében ezek milyen mértékig változnak. Fő vizsgálati területnek számom az egymást magyarázó utcanévsoportok megjelenéseit, felszíni kibukkanásukat. Vizsgálódási szempontom továbbá, hogy egy adott átnevezési hullámhoz kapcsolódó kurzusváltás miképp bánik a város múltjával, jelenével.

Tanulmányom szemlélete el kíván rugaszkodni a lexikonszerű, tipizáló kutatásoktól és a helytörténeti monográfiáktól. Az említett leíró munkák rendkívül fontos források, melyek jelen szöveg kiindulópontját is képezik, ahogy az a későbbi névadástörténeti és módszertani bemutatásban is olvasható (Budapestről lásd SCHMALL L. 1906; RÁDAY M. 2013; külföldről például KAUPS, M. 1966). Azonban a két kerületi esettanulmány és az ezeket követő komparatív fejezet ki kíván lépni a városi szimbolikus térelemek szerepének passzív meghatározásából. A nemzetközi *kritikai toponímia* (elsősorban AZARYAHU, M. 1996, 2011), valamint ERŐSS Á. (2018) a köztér szimbolikus (el)birtoklásáról szóló mun-

kassága segítségével a mindenkori hatalom térbeli megnyilvánulásait szeretném bemutatni, egy olyan szimbolikus köztéri platformon keresztül, melynek narrációja régóta a politikai elit kiváltsága, ugyanakkor társadalmi térben való kiterjedtsége és megfoghatósága miatt a mindennapi élet és az ellenállás közege is lehetne.

Elméleti kontextualizálás térben és időben

A köztérnevek alapvetően tükrözhetik jelen vagy múlt társadalmi sajátosságait, például a lakosok etnikai hovatartozását, családok vagy felekezetek birtokát. Reflektálhatnak környezetük gazdasági folyamataira, idomulhatnak a természet vagy az ember formálta tájhoz, segítve a földrajzi térben való tájékozódást a településen belül, és hozzávetőlegesen annak határain túl (STOREY, D. 2011). A 19. század vége óta azonban a tér, a hely, a név és annak *denotatív* vagy *konnotatív jelentése eltávolodhat egymástól, a jelek, jelentések és olvasatok a különböző tértermelési síkok mentén széttarthatnak* (BARTHES, R. 1967; LEFEBVRE, H. 1991 [1974]; BHABHA, H. K. 1994). A *spontán* vagy *motivált névadás* jellemző, a látottakat egyszerű szöveggé formáló gyakorlatát követően a köztterek sok esetben történelmi személyeknek, eseményeknek állítanak emléket (AUGÉ, M. 1995 [1992]; BIRK Z. 1996; T. SOMOGYI M. 2005; N. KOVÁCS T. 2007). A város egészéhez vagy akár az államhoz kötődő kulturális vagy politikai indíttatásból adott köztérnév pedig már nem feltétlen lesz helyhez vagy helyi cselekvőhöz kötött. A közös emlékezet felülről legitimált elemei inkább az adott földrajzi tér központiségével, láthatóságával, szerkezeti helyének minőségével veszik fel a kapcsolatot. Ez pedig eltávolítja egymástól a teret-helyet, a hivatkozó nevet és a térhasználókat, akik ezt a hivatkozást alkalmazzák (AZARYAHU, M. 1996; FOUCAULT, M. 2000 [1967]). A helynevek így már nem leképződések, hanem teret és használóit alakító tényezők, amik mentén megfigyelhető akár a lokalitások és a nemzeti narratíva oppozíciója is (GYÁNI G. 2016).

A névadás eredendően kategorizáló gondolkodásmód, mely helyek vagy dolgok különbözőségükben való létét hangsúlyozza. Ennek értelmében a névadás hatalmi diszpozíció, a meghódítás szimbóluma (DERRIDA, J. 1997 [1967]; AZARYAHU, M. 1996). A városkép vagy a *városszövet* szimbolikus elemeinek megváltoztatása mindig függött a hatalom módszerétől, hogy közvetett (*diffúz*) vagy közvetlen irányítás magasodik feléjük. Változó mértékben, de a központi hatalom mindkét esetben presszionálta a helyieket a köztérnevek kialakítására vagy megváltoztatására. Ennek oka a nyugati politikai rendszerek legfőbb célja: adminisztráció és kontroll (FOUCAULT, M. 1990 [1975]).

A különböző *dekolonizációs* időszakokban (NORA, P. 2007), a felszabaduló gyarmatoknál és a kurzus- és rendszerváltásokat megelőző centrumoknál, félperifériáknál három átnevezési stratégiát lehet megfigyelni. Sok ország eltörli az előző rendszer köztéri emlékezetét és úgynevezett *patrióta toponímiával* helyettesíti, de számos esetben megmaradhatnak az előző politikai rendszert képviselő utcanevek (KADMON, N. 2004). A meghagyás egyfajta taktikája jelezheti az exgyarmatok kulturális elidegenedését: az adott társadalom elszakad ősi kultúrájától, pontosabban a köztérekben megjelenő új (kolonialista) szereplők felülírják azt. A politikai (rendszer)váltás esetén a részleges meghagyás/átírás adhatja a város szimbolikus szövetének kontinuitását, szinkronicitását és a történelmi sokféleség a szimbolikus térben vett rizomatikus szerkezetét (JUNG, C. G. 1972; NORA, P. 1999; DELEUZE, G.–GUATTARI, F. 2005 [1987]). A korábbi fennhatóság szelektív törlése mellett praktikai jelentőséggel *kétnyelvű nomenklatúra* is létrejöhet (AZARYAHU, M. 2011). Ez a (volt) gyarmati sorsú területeken a helyi dialektus és a gyarmatosító, közvetítőként funkcionáló nyelv együttes megjelenését mutatja (YEOH, B. 1992). Egyes etnokulturálisan összetett, több domináns nyelvű csoportot tartalmazó régióban és városban szintén kettő, ám kevésbé

eltérő funkciójú nyelvek szerepelhetnek az utcatáblákon (BAUKO J. 2015; ERŐSS Á. 2016). Bizonyos latintól eltérő írásképeknél pedig egyazon nyelvnek két formája is megjelenhet, főleg a turisták által látogatott negyedekben (BAROCH C. – BERKI M. 2019). A kettős utcanevek átmeneti megjelenése pedig tanulmányom fő témájául is szolgáló köztér-átnevezések gyakorlatánál is előfordul. Jogszabályi kerettől függően a tájékozódást és adminisztrációt elősegítve az átnevezés közvetlen időbeli (*liminális*) környezetében egyszerre jelen lehet a közterület régi és új neve. Hivatalos formában a régebbi név áthúzásával, informálisan pedig a két megnevezés eltérő stílusú megjelenítésével. Ezen sokféleség jól mutatja, hogy a *de- és rekolonizáció a városi társadalom és politika különböző rétegeiben eltérő mértékben és időpontban jelenhet meg* (NORA, P. 2007).

Nyugat-Európában kétfajta átnevezési trend figyelhető meg. A párizsi gyökerű *politikai szimbolizmus városszövege folyamatosan, organikusán változik*. Ez időről időre megbontja a *városszövetet*, de több narratíva megjelenítésére is képes (AUGÉ, M. 1995 [1992]; AZARYAHU, M. 1996). London példája pedig a névismétlődésekkel járó köztérnévi kontinuitást helyezi előtérbe, így az utcanevek alaki változása helyett konnotációik formálódnak (BARTHES, R. 1967; PÓTÓ J. 2012). A posztszocialista országokban jellemzőbb bizonyos történelmi időszakok teljes törlése (PALONEN, E. 2008). Legtöbb esetben az átkeresztelések már komolyabb válságjelenségek idején megkezdődnek: például a sztálinizmus szimbolikus hazai leépülése a hatvanas években (PALONEN, E. 2008). Így Köztes-Európában felvethető tény, hogy a nagyobb toponimikus változások egy grandiózus politikai fordulathoz, forradalmi szituációhoz köthetők. A közelmúltból és a jelenből is ismert *átkeresztelési hullám viszont a történelem egy elhúzódnó, liminális szakaszát jelzi* (AZARYAHU, M. 1996).

A Duna két oldalának városmagjaiban csoportosul kulturális és politikai központi elemek sokasága, melyek a nevezéktan legdinamikusabb alakítói. A várost használók kortól, nemtől, osztálytól, identitástól függetlenül részt vesznek ezen központi kerületek alakításában és ezek rájuk is visszahatnak. Igaz, a kiszolgáltatottabb rétegek inkább elszenvedői a centrum közegének, míg a mindenkori hatalmi elit és szövetségesei közvetlen, erőteljes ráhatással bírnak. A Várkerület és Belváros-Lipótváros (részletezve lásd: *1. ábra*) tehát

1. ábra Budapest I. és V. kerületének történelmi városrészei
Figure 1 Historic neighbourhoods of the 1st and 5th districts of Budapest
Forrás: Saját szerkesztés; *Source:* Author's own

Budapest tipikus kulturális küzdőterei, ahol a köztérelnevezések össztársadalmi produktnak tűnnek, miközben teljesen áthatja őket az aktuális hatalmi kontroll, többnyire elhallgatva vagy névlegessé téve a helyi társadalom a köztérelnevezési diskurzusban való részvételét (ROSE-REDWOOD, R. – ALDERMAN, D. – AZARYAHU, M. 2009).

Törések, korszakok, szokások: utcanévadás Budapesten

A városszövetet egy palimpszeszthez hasonlítva: a helynevek textúrája több idősíki maradványát őrzi (ROSE-REDWOOD, R. – ALDERMAN, D. – AZARYAHU, M. 2009). Budapest történelmi, hatalmi kereteihez ragaszkodva ezen városi palimpszeszten belül T. SOMOGYI M. (2005) hét, PÓTÓ J. (2012) öt, RÁDAY M. (2013) hat korszakban állapodik meg.

Az utcaelnevezéseink hajnalát a török hódoltság előtti és alatti történelmi időszakokra lehet osztani. Egységesen hivatkozhatunk mindkettőre a középkori címkével (PÓTÓ J. 2012). Kortörténetileg ugyan hibás megfogalmazás, de a névadási szokásokat tekintve homógen időszak. Technikailag ekkoriban az alapvető, köznévi megkülönböztetéshez szükséges spontán, motivált elnevezések domináltak, közvetett-ideiglenes hatalmuk okán észrevehetetlen török lenyomattal (BIRK Z. 1996; T. SOMOGYI M. 2005).

A következő időszakot mindhárom szerző a török kiűzésétől Budapest megszületéséig veszi. Ekkoriban a hivatalos nyelv a német volt, így a magyar lakosság a német nevek magyarrá lefordított verzióját alkalmazta (T. SOMOGYI M. 2005), de az 1696-os telekkönyv-rendezéssel csak a német elnevezések kerültek nyilvántartásba (RÁDAY M. 2013).

Az I. és V. kerület első névváltozási fordulata a németről való átfordítás időszaka, illetve a városegysítéssel az utcanévjegyzék rendezése volt. Ez sok esetben szemantikai fordítással járt, kiváltképp a német családnevek esetén (Unger-Magyar vagy Spiegel-Tüköry). *Az elnevezések-átnevezések feladatköre az 1870-ben alapított Fővárosi Közmunkák Tanácsának feladata lett.* Fő rendezőelvkük a névisméltések mellőzése volt. A szokványos utca neveket (Iskola, Templom vagy Kaszárnya) rokon kifejezésekre cserélték (Tanoda, Torony, Laktanya) (RÁDAY M. 2013). Összességében a magyar nyelv bekerült a városi tájékozódás hivatalos koordináta-rendszerébe, a Fővárosi Közmunkák Tanácsával pedig általánossá vált a köztérek névadásának intézményesült, a mindenkori államhatalom által szabályozott jogi akta.

A világháborúk közeledtével számos reprezentatív köztér a szövetséges hatalmak propagandafelületévé vált. Így kapott utcát vagy teret Mehmed szultán, Ferdinánd bolgár cár, Mussolini, Rothermere, Hitler, akik szövetséges hatalmak vezetői voltak és/vagy támogatták a hazai irredentizmust (PÓTÓ J. 2012). A nacionalizmus stratégiai erősítésével az irredenta utca nevek az első bécsi döntést követően határainkon túlra terjedtek (ERŐSS Á. 2016), és ekkoriban keletkeznek fővárosunkban az *elszakított országrészeket idéző utcanévbokrok.*

1948-ra az államszocialista rendszer begyűrűzésével a köztérelnevezések feleadatköre a Fővárosi Tanács kezébe kerül. Az extenzív szocialista szimbolizmus és propaganda mellett hasonló munkát folytatott, mint elődje, csak más ideológiai síkon. Betiltották az élő személyekről való utcaelnevezést, viszont a potenciális jelöltekről rögtön haláluk után kiállíthatnak utcatáblát. Ezen kívül a névegyezés kérdését a kerületre korlátozták, megteremtve ezzel a lehetőséget, hogy összes városrész központi területén kialakítsák a hazai és internacionális munkásmozgalom ihlette városszövetet (PÓTÓ J. 2012; PALONEN, E. 2008).

A nyolcvanas években induló poszt-szocialista átalakulás (PALONEN, E. 2008; RÁDAY M. 2013) a Fővárosi Tanács 1990-es megszűnésével átadta a köztérek elnevezésével kapcsolatos döntéshozatalt az önkormányzatoknak. A recens állapothoz célszerű a hatályban lévő a közterület- és városrésznevek megállapításáról, azok jelöléséről, valamint a házszám-meg-

állapítás szabályáról szóló 94/2012. (XII. 27.) Fővárosi Közgyűlés rendeletet áttekinteni (utolsó módosítása 2018. november 14.). Közterületről akkor beszélünk, ha az közszhasználtnak van, birtokosa az állam vagy adott önkormányzat. Hivatkozásukra érvényes, hogy egyetlen közterület sem maradhat névtelenül, a nevek előtagból és utótagokból állhatnak, a dátumok, számnevek, ismétlődések az új elnevezéseknél kerülendők. Élő személy nevét továbbra sem viselheti közterület. A Közgyűlés által díszpolgárrá kinevezettekről viszont automatikusan lehet közterületet átnevezni, pedig ezt nem előzi meg semmilyen társadalmi igény – így a cím előnyt élvez mind a korábbi elnevezésekkel, mind a sokféleséggel, tradícióval, közígéssel szemben. Az átnevezések alól kivétel csupán egy tizenöt évnél nem régebbi név és a helytörténeti értékkel bíró védett (nem személyi kötődésű) köztérnév lehet.

Adatbázisépítés, forráshasználat

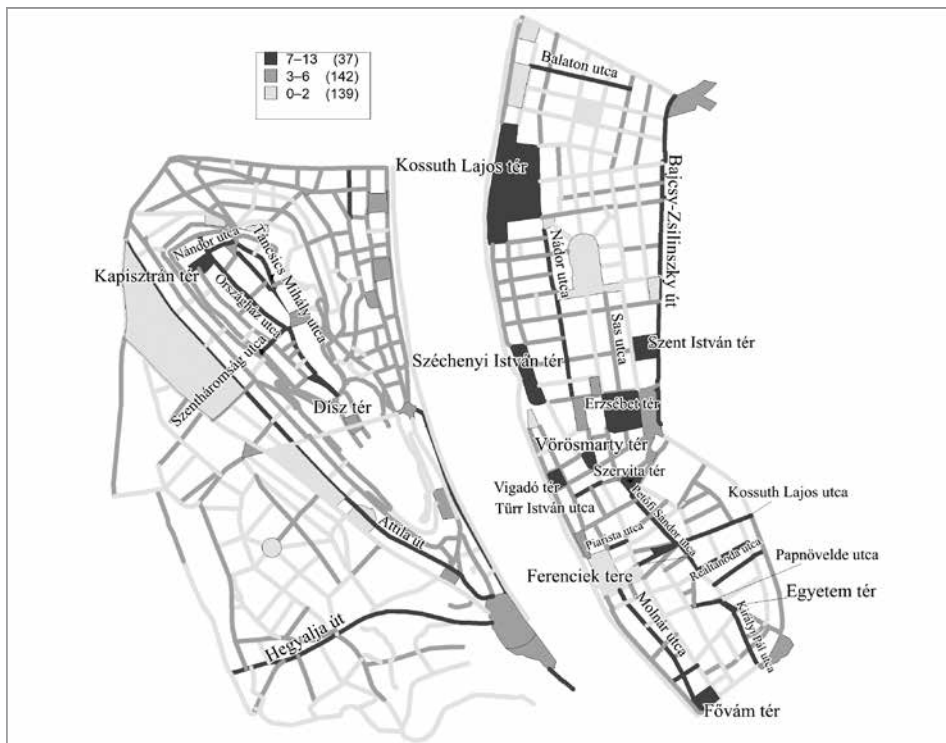
A mindenkori utcaneveket és a hozzájuk kapcsolható dátumokat, történelmi tényeket a RÁDAY M. (2013) szerkesztette *Budapesti utcanevek A-Z* című lexikon alapján használtam. A feldolgozott adattár pedig RÁDAY M. (2013) és Mészáros György érdeme. A lexikont felhasználva kiírtam a kerületek számát, a történelmi városrészek nevét, a jelenleg használatos megnevezést, utóbbi beiktatásának dátumát. Melléjük rögzítettem az egyes utcák és terek korábbi részleges vagy teljes elnevezését. Ezek hatályosságának időintervallumát is jeleztem. A hatodik tényező a különböző időpontban érvényes nevek rövid jelentésmagyarázata volt. A kerületi elemzések az említett perspektívák mentén lettek kialakítva, valamint a tematikus térképek attribútumtábláit is a fenti adatok alapján állítottam össze. Az adattáblák rendezőelvénél kiinduló feltételezésem volt, hogy a történelmi városrész kategória *autonóm* egységként nyilvánulhat meg (elhelyezkedésüket lásd: *1. ábra*). A városrészekben belül próbáltam a jelenlegi és a valaha volt nevek alapján különböző térbeli-tematikus mintázatokat felfedni, így számos példája akadt, hogy összefüggéseket több idősként egy-egy kezelésre miatt lehetett feltárni (ROSE-REDWOOD, R. – ALDERMAN D. – AZARYAHU, M. 2009). Az egyes nevekénél a jelentésükön túl fontosnak tekintettem korábbi elnevezésekkel való kapcsolatukat, környezetükre való reflektálásukat és a szemiotikai hálóban elfoglalt szerepüket, illetve hogy a különböző rendszerek mennyire érezték fontosnak, hogy saját képükre formálják őket (AZARYAHU, M. 1996; ERŐSS Á. 2016, 2018).

A Várkerület szimbolikájának visszaszorulása

Az I. kerület neveinek történetét nagyban befolyásolták a közterületek lefutásainak változásai, illetve a tabáni és krisztinavárosi területrendezési projektek. Ennek eredményeként számos középkori és újkori utcanév eltűnt, néhány pedig tabáni környezetéből kiemelve, egy közeli régióba került át. Az 1930-as években a Tabán rendezetlenségére hivatkozva lebontották a szerb telepesek által alapított sűrű beépítésű városrész nagyobb hányadát, azonban az új városépítészeti terv a világháború következtében sosem valósult meg. A Ráday-féle Budapesti utcanevek A-Z lexikon alapján feldolgozott hetvenkettő helyi köztérnévből hozzávetőlegesen tíz maradt meg, köztük a ma már csak névleges Hadnagy utcával (RÁDAY M. 2013). A Gellérthegyén családi névbokrok mellett a természeti környezetre utaló utcaneveket találunk, melyek a mintát folytatva a XI. kerületben is jellemzőek (Alsóhegy, Kelenhegyi, Szirtes). Mivel ez sosem számított tömegek által használt, reprezentatív köztérnek, a hatalmi változások és érdekek csak kevés esetben bolygatták (*2. ábra*). Hasonlóan konkrét helyzetéhez kötődő Belső-Krisztinaváros nevezéktana. Igazán

jellegetes minták ugyan nem alakultak ki, de jól kivehető a szoros kapcsolat a Várral (Lovas út, Lovarda utca). A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által adományozott Logodi utca név pedig egy térben és időben is navigáló, egyedülálló emlék lett (NORA, P. 1999). Logod még Krisztinaváros születése, sőt a török kor előtti falu volt a Rókus-hegyen. Ennek irányába és a múltba terel a mai utca futása. Továbbá Krisztinavárosban is megfigyelhető, hogy kisebb utcának minősülő közterületek megmaradtak „út-i” rangban (Lovas út, Palota út). Ennek oka történeti jelentőségükben keresendő, de jól reflektál a német névadás emlékére, ahogy az sok budai utcánál észlelhető (MCDAVID, R. I. 1958).

A Vár és környékének tematikájáról általában elmondható, hogy a világháborús vagy szocialista propaganda kis mértékben volt rá hatással (2. ábra). A falakon belül, ha nem is egyenesen középkori eredetű, de annak hangulatát idéző kis köznévi csoportot találhatunk (Balta, Kard, Dárda, Lant). A környék korábban is egységesen viselkedett: ott élő nemzetiségeket, szerzeteseket, mesterségeket, fogadókat jelzett. A legérdekesebb változások azonban mégis a szocialista éra alatt történtek. A Várnegyed Budapestnek egy olyan hatványozottan szimbolikus területe, amivel a létező szocializmus sehogy nem tudott azonosulni. Már csak épített környezetete miatt képtelenség egy „year zero” típusú utcanevi tisztogatást véghezvinni (CZEPZYŃSKI, M. 2008). Így a legfőbb cél nem a pártemberek és élmunkások láthatóvá tétele volt – hiszen azok összeférhetetlenek lettek volna a nemesi-úri világ szimbólumaival – hanem az egyházi jelképek eltüntetése. A Várban ennek eredménye a Hess András tér, a Petermann bíró utca, a Móra Ferenc utca; Vízivárosban pedig az

2. ábra Az I. és az V. kerület köztérátnevezési intenzitásának összehasonlítása az átnevezések száma alapján
 Figure 2 Renaming intensity of public spaces: comparison of the 1st and 5th districts' cases

Forrás: Saját szerkesztés RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013 alapján;
 Source: Author's own based on RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013

Aranyhal utca, a Hunyadi László lépcső, a Halász lépcső vagy a Farkas bíró utca. Korábbi neveik minden tekintetben a keresztény egyházhoz kötődtek (kivételek a Móra Ferenc utca elődjeként jegyzett Casinó utcát, ami inkább a „darutollas” burzsoázia szimbóluma, illetve Petermann előtt a Nándor név elsősorban a monarchia és másodsorban a kereszténység jelképe). *Am új neveik nem a tisztogatást, hanem a magyar történelem egy másik – antiklerikális – szálát képviselik, illetve képviselték.* A rendszerváltás után történt változások ugyanis némelyiküket visszaalakítják a katolicizmushoz kapcsolódó névre. A 2011-es Nándor utcává való visszakeresztelés több szempontból is problémás. Egyrészt a név jelentése kicsúszott a szemiotikai keretből, ugyanis a Ferdinánd laktanya vagy Nándor bátya eltűnése megmagyarázhatatlanná teszi a honosított keresztnevet. Továbbá könnyen keverhető az utcanevezéktanban használatos „nádor” kifejezéssel (PÓTÓ J. 2012). Ráadásul az utca párhuzamosan fut az Anjou bátyával, így egy érdekes történelmi oppozíció, küzdőtér szerepelhetett a városzövetben, a népakartért kiálló Petermann és a külföldi uralkodóház között (ROSE-REDWOOD, R. – ALDERMAN D. – AZARYAHU, M. 2009). Ebből is látszik, hogy az aktuális hatalom mindig történelemszemléletet egységesít (AZARYAHU, M. 1996). Bár a vallásosság mára talán kevésbé szempont az I. kerület mindennapjaiban vagy megélt terében, a rendszerváltás utáni jobboldali politikai erők előszeretettel nyúltak a nyugati kereszténység bátyájának retorikai fogásához. A várvédő harcokkal és katolikus hegemoniával szemben a vízvárosi rakpart egy későbbi megszállás és háború témakörében a pacifizmust és a civil vagy egyházi segítséget képviseli (Angelo Rotta, Sztehlo Gábor, Friedrich Born).

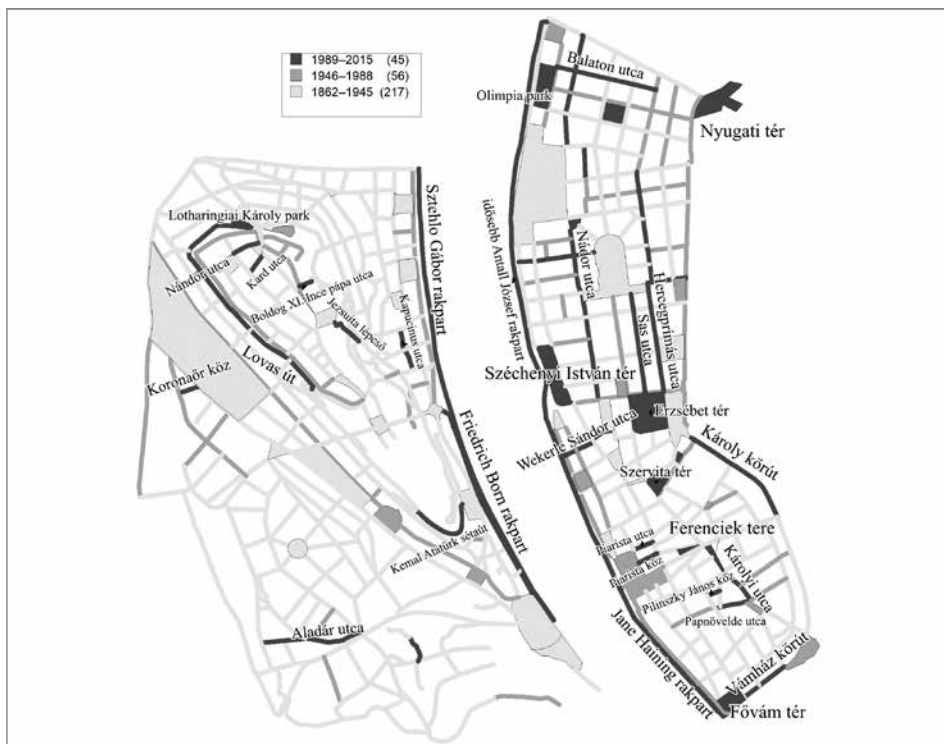
Belváros–Lipótváros köztérnév-hálózata mint térbeli hatalmi allegória

Belváros-Lipótváros utcanevei még a mai napig is intenzíven változhatnak (3. ábra). Az I. kerülethez képest az V. sokkal inkább Budapest politikai erőterének gócpontja, így az átnevezési hullámok is még nagyobb elánal érintették/érintik. Amellett, hogy már a közterületek kiválogatásakor megfigyelhető volt sok egyértelműen egybefüggő mintázat, a névtörténetek felfejtésével újabbakra akadtam. Ezek létűnt korok és környezetek tematikái, melyekből a mai felszínen csak egy-egy hírmondó maradt. Egészen a kezdeteket képviselheti néhány kisebb közterület. A Bátya utca és a Kecskeméti utca jelentéstartalma korábban az egész környék utcaneveinek meghatározó eleme volt, mára azonban csak ezekben sejtethetjük a déli városfal emlékét, ahogy a meghatározó kereskedelmi-adózási funkciók is mindössze a Só, Harmincad és Mérleg utca apró köztereinél jelentkeznek.

A korán betelepülő vallási közösségekből is csak egy-egy köztérnév jelzi a korábbi szerzesi birtokokat. A pálosok esetében a Papnövelde utca, a ferenceseknél a Ferenciek tere, a szervitákért pedig egyértelműen a Szervita tér szól. Ezekre számos új réteg rakódott rá, melyek köthetők családok beköltözéséhez (például a Károlyi-család), környéki funkcióváltáshoz (mint az ispotályból lett Károly-kaszárnya) vagy forradalmakhoz (leginkább 1848 emlékezetére).

A Belvárosban vannak bizonyos „őstucák”, melyek az idő haladtával feldarabolódtak vagy kibővültek. Gyakran vallási tartalommal rendelkeztek: Pauliner Gasse, Seminarium Gasse, Mönchen Platz, Serviten Gasse, Franziskaner Gasse. Viszont akadtak világi archetípusok is: Hayducken Gasse, Ketschkemeter Gasse, Herrn Gasse, Zwerch Gasse, Pastien Gasse. Futásuk sokszor nem egyezett meg mai lenyomataikkal, illetve több esetben egymástól már akkor is elkülönülő köztereket hívtak azonos néven.

Az említett kezdeti mintákat akár három-négy réteg is fedheti. A névtörténeti vizsgálatok alapján pedig látható, hogy a korai és jelen állapotok közti tematikákból is mindössze pár darab maradt folyamatosan látható, vagy lett az államszocialista réteg maradványából visszakoptatva. Míg a Belvárosban a 19. századi üzletnevek többé-kevésbé töretlenül

3. ábra Az I. és az V. kerület utcanév-szövetének stabilitása az utolsó névváltozás időszakának feltüntetésével és a legfrissebb elemek kiemelésével
 Figure 3 Stability of the street name texture in 1st and 5th districts with representing the last period of name changes and highlighting the latest elements

Forrás: Saját szerkesztés RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013 alapján;
 Source: Author's own based on RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013

szerepelnek (Galamb, Aranykéz, Kígyó), Lipótvárosban a kereskedelmi központra való reflektálás helyett (a Sas utcát leszámítva) inkább személynevek, történelmi események vannak kírva (Október 6., József Attila). A több saját névátírási korszakot megélt Városházakörnyék a katonai múltból mindössze a kaszárnyához kapcsolható Sütő utcát és a Károly körutat tudta megtartani. Ferenc József Lánchídhoz közeli családi névbokrát pedig mára csak az Erzsébet tér mutatja. Összességében tehát *az első ránézésre tájidegennek tűnő közterületnevek inkább és elmúlt korszakok domináns rétegein keresztül vissza tekintő „(archi)tektonikus ablakok”* (LEFEBVRE, H. 1991 [1974]; BAROCH C.–BERKI M. 2019). Továbbá megállapítható, hogy egy új réteg kialakulásáért nem feltétlen egy egész társadalmi-politikai fordulat megelőző, liminális szakasz felel (CZEPZYŃSKI, M. 2008). Az invalidus ház, Károly-kaszárnya, Városháza transzformáció ugyan politikai kötődésű, de a környéki utcanevek felülírása nem az ateizmus, a militarizmus vagy a bürokrácia teret megerősökölő intézkedése, hanem egy valamelyest organikus, a tájékozódást és a jelentésmagyarázatot is segítő fokozatos idomulás.

Az egypártrendszeri propaganda az V. kerületben többféleképpen hatott. A reprezentatív, forgalmas terek a korszak elején gyakran kaptak sztálinista nevet: Sztálin tér, Molotov tér, Dimitrov tér, Tolbuhin körút. Utóbbi kettő kihúzta a rendszerváltásig, de Sztálinból Engels, Molotovból Vigadó tér lett, már az ötvenes években mutatva a távolságtartást

(PALONEN, E. 2008). Szerepet kaptak a magyar baloldal több generáción és ideológián átívelő képviselői, például Károlyi Mihály, Lengyel Gyula, Pálffy György vagy Münnich Ferenc. De találhatunk, találhattunk itt olyan antifasiszta, baloldali neveket, akik az előző rendszer kultuszépítése miatt tévesen lettek azonosítva a létező szocializmus bűneivel: Somogyi Béla, Szende Pál, Pesti Barnabás, Stollár Béla, Ságvári Endre. A negyedik harmaz az ideológiailag nem terhelte, vallásmentes vagy Habsburg-ellenes közterekre törekedő csoport: Október 6., Egyetem, Eötvös Loránd, Apáczai Csere János. Az egyértelműen önkényuralmi rendszert kiszolgáló neveket már rögtön a rendszerváltás után lecserélték. A szimplán baloldali kötődésű nevek tisztogatása azonban még a közelmúltban is esedékes volt (CZEP CZYŃSKI, M. 2008).

Az V. kerület két városrésze a jelenleg használatos köztérneveken keresztül jól kimutathatóan elkülönül (2. és 3. ábra). Néhány ősi, fennmaradt utcanev csak a Belváros korai történetét tárja fel. Lipótvárosban a korábbi kikötők nyomait (a mai Széchenyi István és Kossuth Lajos tér), a régi sóhivatal helyét (József nádor tér és Széchenyi István tér) vagy a régi üzletek, műhelyek nevét viszont több réteg más típusú névhalmaz fed. Ezek a rétegek pedig már egyértelműen a 19. század végére és a 20. századra jellemző személyi névadási gyakorlatot őrzik (PÓTÓ J. 2012). Ezt alátámasztja az az aránypár, miszerint a jelen közterületneveken belül Lipótvárosban a személynevek közel háromnegyedes túlsúlyban vannak, míg a Belváros utcatábláit csak kicsit több mint egyharmad részben foglalják el (4. ábra).

4. ábra A köz- és személynevek területi eloszlása az I. és V. kerületben
 Figure 4 Territorial distribution of common and personal names within the street names of 1st and 5th districts
 Forrás: Saját szerkesztés RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013 alapján;
 Source: Author's own based on RÁDAY M.–MÉSZÁROS G. 2013

Térbeli hatalomváltás: a két kerület összehasonlítása

A végső következtetések levonásában az elemzett két térség összehasonlítása szükség-szerű (a komparativitás fontosságának kihangsúlyozását lásd AZARYAHU, M. 2011) (2., 3. és 4. ábra). A két központi kerületet elhelyezkedésük, funkciójuk és szimbolikus tereik miatt is kulturális küzdőtérként vezettem be (ROSE-REDWOOD, R. – ALDERMAN, D. – AZARYAHU, M. 2009). Az I. kerületet már a múlt arénájának tekinthetjük. Ahogy a létező szocializmus sem tudta igazán megvetni lábát, a rendszerváltást követő átnevezések is inkább vissza-keresztelések vagy szükségtelen próbálkozások. *Ez a látszólagos befejezettség az öncé-lú múltidézéssel valójában a liminalitás megmerevítését okozza.* Nem csak eltüntet egy alternatív, antiklerikális történelmi szílat, de mesterségesen hoz létre történelmi kapcsokat (Kemal Atatürk sétaut, Lotharingiai Károly park) és ír felül köznévként interpretálható, lokálisan kifejlődött utcaneveket (lásd Ibolya utcából lett Boldog XI. Ince pápa utca). A Vár és vonzáskörzete történelmi gyökereinél fogva komoly jelképes tartalommal bír, de a 20. század folyamán végleg elvesztette valódi hatalmi súlyát, melyet napjainkban erőltetett politikai gesztusokkal próbálnak visszaadni. Utcaneveiben a török kortól a dualizmus hanyatlásáig tartó Budát konzerválja, számottevő középkori visszautalással (például Hunyadi-féle köztérnevek, Szent György tér és utca), valamint néhány elemben felvillantva a 20. század eseményeit (rakpartok, Szabó Ilonka utca). Az V. kerület azonban a jelen küzdőtere, a környező kerületekkel való folyamatos formálódása pedig a továbbra is tartó, elhúzódni látszó explicit liminális szakaszt jelzi (CZEPCZYŃSKI, M. 2008). Az utcanevek itt fokozottabban reagálnak a 19–20. századi hatalmi fordulatokra. Abból, hogy a szocia-lista vezetés is forró pontként tekintett a két városrész utcáinak szimbolikájára, egyenesen következik, hogy *a rendszerváltást követő liminális kormányok is a saját képiükre akarták és akarják formálni a városrészek szövegét.*

Az I. kerületre jellemző a szakadozott vagy alig fellelhető utcanév-mintázatok elterjedése. A Tabán hosszanti völgyében az egykori utcanévhálózatban kirajzolódik a spontán vagy motivált névadás korát idéző tematika néhány tipikus válfaja: birtokosok, vendég-lők, műhelyek, természeti formák (BIRK Z. 1996; T. SOMOGYI M. 2005). Ezzel szemben az V. kerület több idősíki és réteg mentén felosztott mintái sokszor első ránézésre is felfedez-hetők. A városrészi megosztottság egyszerű időbeli eltéréseken alapul: Belváros a várfallal körülvett mag, Lipótváros a később hozzáépült, modernebb településképű gyárnegyedből lett hivatali-politikai központ (1. ábra). A kerületen belüli megosztottság így csak a törté-neti gyökereken múlik, a szocialista és a rendszerváltás utáni intézkedések már egységesen kezelik őket. Nem mellékesen a pesti belváros dinamizálását fokozta, hogy itt hamarabb indult meg a német nevek magyarosítása, míg a budai oldal tovább maradt a németajkúak hatása alatt. Ez a mai napig fellelhető számos budai kerület út-utca rangbéli képzavarában. Így az V. kerület személynévi szimbolizmusának előretörése egyben az I. kerületi alkony is (3. ábra). Alátámasztásként megállapítható, hogy jelenleg az egész I. kerületben kevesebb személy nevet viselő közterület van, mint Lipótvárosban (4. ábra), mutatva a lassanként áthelyeződő, centralizált városképet (AZARYAHU, M. 1996).

Érdekes vizsgálati pont a magánbirtokok feldarabolása. Az I. kerület beépítetlenebb, fallal nem határolt részén (Gellérthegy, Naphegy, Tabán) olyan családok birtokainak nevei őrződ-nek, melyekről lényegi információnk kevés van. Ezzel szemben a Belváros várfali keretek közé szorított birtokait felőrölte az V. kerület központivá válása. A pálosok, ferencesek, szerviták területeit központi funkciók váltották le, így egy-egy köztérnévbe szorultak vissza.

A nemzetiségi nevek közt is találunk különbséget, bár csoportjaik jelentősen megfogyat-koztak. A Várnál minden utcanévből kikerültek (Sváb, Zsidó, Francia, Olasz), de a Tabán

lebontásával a Görög utca is megszűnt. Ezzel szemben a szerb kisebbség a Belvárosban képviselteti magát (Vitkovics Mihály utca, Szerb utca), holott történelmi központjuk a Ráczváros, vagyis a Tabán volt (SCHMALL L. 1906). Lipótváros pedig Bihari János személyével a cigányságot is felteszi a térképre.

Mindkét kerület esetén beigazolódik, hogy a történelmi városrészek jelenkori létezése nem véletlen, és hogy a különböző egységeknek vannak történelmi főszereplőik, akik akár az utcatáblákról köszönnek vissza. A Gellérthegy és Krisztinaváros egyes részei időtlen-ségükbe burkolódva fenntartják az ismeretlen földbirtokosokat, míg a Tabán maradványa Döbrentei Gábor nevével jelzi a hajdani pezsgő kultúra hült helyét. A Vár szűkös terei a török ellen harcoló hősök és a nyugati kereszténység hű szolgáloinak szimbolikus vidéke, itt-ott kiegészülve a dicső középkorral és néhány koramodern magyar ikonnal. A Víziváros pedig történelmi funkciójához illően, amolyan pufferezőként viselkedik.

A Belváros a régi és a modern kulturális életet is megtestesíti, akár a Képipró (Schöffl-család) utcán, akár a Pilinszky János közön keresztül vizsgáljuk. Politikai szereplőiben a márciusi forradalmárokat (Petőfi, Kossuth, Irányi, Nyáry) és az első városvezetőket (Gerlóczy, Bárczy, Kamer Mayer) tisztelhetjük. Lipótváros palettája azonban mindig is a hatalmi kérdésekben volt széles: a Monarchia emlékeitől, a jobb- és baloldali törekvésekig, József nádortól Bajcsy-Zsilinszky Endrén át Stollár Béláig. Azonban rendkívül szembe-tűnő a baloldali hagyományok elnyomása, felülírása és eltüntetése, mely felfogható egy a liminális szakaszt erőlködve lezárni kívánó jobboldali narratívának.

Az utcanevek helyzete a közelmúlt és napjaink politikai kontextusában

NORA, P. (1999) emlékezhelyein elindulva az utcanevek hagyatékok, melyek segítenek pozicionálni a helyi társadalmat a városon belül, vagyis identitásképző erejük van (NORA, P. 1999). Ugyan a posztzocialista országokban kevésbé tudunk régre visszanyúlni (PÓTÓ J. 2012; RÁDAY M. 2013), de a helynév pótolhatatlansága nemcsak annak korában rejlik. Amennyiben az épített környezet, a társadalmi dimenziók és a környező közterek nevei is megváltoznak, a tárgyalt jelentéstartalom kicsúszik a szemiotikai hálóból: értelme és megérthetősége megszűnik eredeti kontextusa nélkül (RÁDAY M. 2013). A kommemorativitás tehát nem a legősibb archívum visszaállítása lenne, hanem egy olyan verzió, aminek a jelen társadalmával is kapcsolata van (NORA, P. 1999). A nomenklatura mindig is a rezsimnek következménye volt, így az utcanevek axiomatikus tulajdonságai, hogy az innen nézve hitelüket veszített rendszerek, miliók nem jelennek meg közvetlenül a város textúrájában (AZARYAHU, M. 1996, PALONEN, E. 2008). Azonban felmerül a regnáló politikai elit elnyomó tevékenysége, akár pártállástól függetlenül maradandót alkotó személyekről (Szende Pál, Petermann bíró) vagy egyéb semleges megnevezésekről (Köztársaság tér, Moszkva tér) van szó. Egyrészt megpróbálják saját ízlésük szerint szelektálni a történelmi-kulturális memóriát, ezzel valamelyest presszionálva a mindenkori ellenállást. Másrészt elfedik a múlt mai napig vitát generáló vagy éppen elnémított korszakait is, legyen az a magyar jakobinus mozgalom vagy az őszirózsás forradalom és 1918–1919 történései (PALONEN, E. 2008).

A hovatartozás keresése és az európai reintegráció ellenére közttereink nevei kevésbé mutatnak a kontinens felé. A 2003-ban kialakított Európa utca Soroksár egy igencsak marginális részén kapott lehetőséget, távol a főváros reprezentatív helyeitől (RÁDAY M. 2013). A MOORE, C. (2013) által megidézett Enyedi Zsolt és Bojan Todosijević vélekedése szerint Magyarország politikai elitje nem megfelelő módon változott a rendszerváltást követően. Egyrészt a piacgazdasági átállás a maga hirtelen következményeivel nosztalgikus képet fest az elmúlt korszakról, áteresztővé téve így a két politikai rendszer határát.

Másik lehetőség, hogy a begyűrűző kapitalizmus kedvezőtlen hatásai negatív érzelmeket generálnak a Nyugat felé. A létező szocializmus bukásával sokan a politikai baloldal reprezentációit sem értik, amire rásegít a közelmúlt parlamentjének jobboldali hegemoniája és a mindenkori ellenzék korlátoltsága. Mások az Európai Unióhoz való csatlakozásban egy újabb elnyomó hatalmat vélnek felfedezni. Az így kialakuló „*morális deficit*” (MOORE, C. 2013) szemüvegén keresztül pedig a nyugati integráció a beáramló tőke új uralmával egy kolonizáló erő fényében mutatkozik. A posztmodern, töredezett jeleket mutató, egyszerre szélsőségesen jobbra tolódó és neoliberalizálódó hazai politikai klíma ingoványos talapzata, jobb- és baloldal képzavara, valamint a pártpolitikai intézmények és a képviselői demokrácia válságjelenségei pedig sem a múlttal megbékélni, sem az értékrendi válságon túllépve Európa rész-egészeként létezni nem engednek. Így a jelenlegi átnevezések az önigazolást, a szuverenitást, a látszólagos egyértelműséget, a *nemzetállam fetisizálását* igyekeznek közvetíteni (MOORE, 2013).

Összefoglalás

Az elméleti keretrendszer sokban hozzájárult a névadási szándékok és a mögöttes politikai folyamatok összefüggéseinek feltárásához. Mindezek alapján a *mindenkori budapesti köztérelnevezések nem önmagukban álló, elszigetelt elemei a városszövetnek*. Kulturális és történeti jelentőségű ok-okozati kötelékek mentén szerveződnek tematikus egységekké, melyek egymást magyarázva próbálnak irányt és helyet mutatni a fizikai térben, jelentést és identitást biztosítani a társadalmi térben, és mindezt teszik az aktuális hatalom kivételéseként, ezáltal a helyek/közterek maguk válnak a hatalom narratíváinak mesélőivé (BODÓ J.–BIRÓ A. Z. 2017). Élettartamuk nem abszolút és gyakran nem folytonos. Az egyes nevek hosszú évszázadok múltán válhatnak korszakuk utolsó hírnökévé, de az eltűntek idővel egy más fizikai és szemiotikai kontextusban újra előkerülhetnek, bonyolítva ezzel a tér- és időbeli mintázatok szövedékét.

A hatalmi szemszöveget tekintve kirajzolódott, hogy a szimbolikus terek mozgása nemcsak egy-egy közterület esetén érhető tetten, hanem városrészi vagy kerületi térszervezési szinten is (ERŐSS Á. 2016). Az I. kerület jelentős része megragadt egy jóval korábbi döntéshozó szemlélet elgondolásában. Az V. kerület viszont hosszú idő óta az átnevezések forró pontjává vált, átveve a Várnegyed allegorikus szerepkörét. Az utcanévhálózat mintázatai megmerevedhettek vagy újabb réteggel fedték le őket, illetve nem egyszer egy korábbi állapotig erodálódtak vissza. Az ehhez szükséges eszköz pedig a *kulturális amnézia* és a *tájképi tisztogatás* gyakorlatában nyilvánul(t) meg (ROSE-REDWOOD, R.–ALDERMAN, D.–AZARYAHU, M. 2009; CZEPCZYŃSKI, M. 2008). A módszer két legnagyobb felhasználójává az államszocialista egypártrendszer és a rendszerváltást követő kormányok váltak. A több korszakon átvélő, erős jelképiséggel bíró közterületeknek hasonló volumenű neveket adtak a saját eszmerendszerük értelmezési tartományában. Ahogy korábban a legmagasabb hatalmi tisztséget betöltő, leggazdagabb emberek a közterületek fókuszpontjaiban laktak, úgy a köztéri hatalmi szimbolizmus ma ugyanilyen forgalmú szerkezeti helyeket szemel ki a névadás céljából (VÖRÖS K. 1979; FOUCAULT, M. 2000 [1967]). A tapasztalat azt mutatja, hogy sok tekintetben a máig elhúzódó, a rendszerváltáskor kezdődő átnevezések sokkal erőteljesebben tisztogatnak, mint a korábbi önkényuralom, így továbbra is a múlt szubjektív legitimálása folyik (NORA, P. 1999).

Úgy gondolom, az utca át- és elnevezések kérdésköre, esetleges autonóm mintázatok kutatása csupán a közproblémák felszínét jelentik. Akik azonban kritikával szemlélik a fizikai, földrajzi és társadalmi valóságot és a hatalom által folyamatosan és szorosan

mellé teremtett illúziót, fontos előrejelzésekre, rendszerhibákra és intó jelekre lelhetnek az utcanévtáblák alakulásában vagy az utcanevek tematikus términtázataiban. Így észlelhetik vagy éppen ezek ellenében művelhetik a posztliminális Budapest szükségszerűen alternatív, rizomatikus kezdeményeit (DELEUZE, G.–GUATTARI, F. 2005 [1987]; CZEPCZYŃSKI, M. 2008), ha már a hivatalos városszöveghez továbbra is rendkívül korlátoltan szólhatnak hozzá. Ugyanis *a városzöveg narratívájának írói még mindig a történelem erőltetett, prezentista feltámasztásán dolgoznak, ami „... a jövőre irányított jelen szemszögéből szabályozza a múlt perspektíváinak fényét és árnyait.”* (NORA, P. 1999, p. 123.).

BAROCH CSABA

ELTE TTK Társadalom és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest

baroch.08@gmail.com

IRODALOM

- AUGÉ, M. 1995 (1992): *Non-Palces. Introduction to an Anthropology of Supermodernity.* – Verso, London–New York. 130 p.
- AZARYAHU, M. 1996: *The Power of Commemorative Street Names.* – *Environment and Planning D: Society and Space* 14. pp. 311–330.
- AZARYAHU, M. 2011: *The Critical Turn and Beyond: The Case of Commemorative Street Naming.* – *ACME* 10. 1. pp. 28–33.
- BAROCH C.–BERKI M. 2019: *Lwów, Lemberg, Lvov, Lviv – Az „oroszlánok városa” mint palimpszeszt.* – In: KÓSZEGI et al. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások a posztszovjet térségben. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest.* pp. 191–210.
- BARTHES, R. 1967: *Denotation and Connotation.* – In: BARTHES, R.: *Elements of Semiology.* Hill & Wang, New York. pp. 89–98.
- BAUKO J. 2015: *Kétnyelvűség és névszemiotikai tájkép. Kisebbségi névtörvények és vizuális tulajdonnév-használat Szlovákiában.* – *Névtani Értesítő* 37. pp. 179–194.
- BHABHA, H. K. 1994: *The Location of Culture.* – Routledge, London–New York. 285 p.
- BIRK Z. 1996: *Az utcanevek és változásai társadalmi jelentése.* – *Jel-Kép* 4. pp. 55–68.
- BODÓ J.–BIRÓ A. Z. 2017: *Szimbolikus térhasználat változó szerepben.* – *Replika* 105. 5. pp. 147–161.
- CZEPCZYŃSKI, M. 2008: *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs.* – Ashgate, Aldershot. 224 p.
- DELEUZE, G.–GUATTARI, F. 2005 (1987): *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia.* – University of Minnesota Press, Minneapolis. 610 p.
- DERRIDA J. 1997 (1967): *Of Grammatology.* – John Hopkins University Press, Baltimore. 456 p.
- ERŐSS Á. 2016: *Holidays and Sapces: Episodes from the Life of Symbolic Spaces of Beregszász.* – In: BERGHAUER S. et al. (eds.): *Social Geographical Challenges, and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st century. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.* pp. 97–103.
- ERŐSS Á. 2018: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája. Doktori disszertáció.* – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. 158 p.
- FOUCAULT, M. 1990 (1975): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* – Gondolat, Budapest. 424 p.
- FOUCAULT, M. 2000 (1967): *Eltérő terekről.* – In: FOUCAULT, M.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Latin Betűk, Debrecen. pp. 147–155.
- GYÁNI G. 2016: *A történelem mint emlék(mű).* – Kalligram, Budapest. 153 p.
- JUNG, C. G. 1972: *Synchronicity: An Acausal Connecting Principle.* – In: JUNG, C. G.: *Collected Works of C. G. Jung, Vol. 8. (2nd Edition).* Princeton University Press, Princeton. pp. 417–420.
- KADMON, N. 2004: *Toponymy and Geopolitics: The Political Use – and Misuse – of Geographical Names.* – *The Cartographic Journal* 41. 2. pp. 85–87.
- KAUPS, M. 1966: *Finnish Place Names in Minnesota: A Study in Culrural Transfer.* – *Geographical Review* 56. 3. pp. 377–397.
- LEFEBVRE, H. 1991 (1974): *The Production of Space.* – Blackwell, Oxford. 454 p.
- MCDONALD, R. I. 1958: *Linguistic Geographic and Toponymic Research.* – *Names: A Journal of Onomastics* 6. 2. pp. 65–73.

- MOORE, C. 2013: The Renaming of Public Space in Budapest: The Divided Politics of Contemporary Hungarian Identity. – *Portal on Central Eastern and Balkan Europe* 36.
- N. KOVÁCS T. 2007: Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról. – Csokonai, Debrecen. 172 p.
- NORA, P. 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. – *AETAS – Történettudományi folyóirat* 3. pp. 116–128.
- NORA, P. 2007: Emlékezetdömping (Az emlékezés hasznáról és káráról és hasznáról). – *Magyar Lettre International* 66. pp. 35–37.
- PALONEN, E. 2008: The City-Text in Post-Communist Budapest: Street Names, Memorials, and the Politics of Commemoration. – *GeoJournal* 73. pp. 219–230.
- PÓTÓ J. 2012: Terek és nevek. Köztérelnevezések a szimbolikus politika tévútjain – *Történelmi Szemle* 2. 1. pp. 161–173.
- RÁDAY M. (szerk.) 2013: Budapesti utcanevek A-Z. – Corvina Kiadó, Budapest. 755 p.
- ROSE-REDWOOD, R.–ALDERMAN, D.–AZARYAHU, M. 2009: Geographies of Toponymic Inscription: New Directions in Critical Place-Name Studies. – *Progress in Human Geography* 34. 4. pp. 453–470.
- SCHMALL L. 1906: Buda-Pest utczái és terei. Adatok a buda-pesti utczák és terek elnevezéséhez és történetéhez. – *Budapest Székesfőváros Házinyomdája*, Budapest. 193 p.
- STOREY, D. 2011: Critical Toponymies. The Contested Politics of Place Naming. – *European Planning Studies* 19. 6. pp. 1131–1132.
- T. SOMOGYI M. 2005: Budapesti utcanévváltozások 1989 után. Kézirat.
- VÖRÖS K. 1979: Budapest legnagyobb adófizetői: 1873–1917. – *Akadémiai Kiadó*, Budapest. 186 p.
- YEOH B. 1992: Street Names in Colonial Singapore. – *Geographical Review* 82. 3. pp. 313–322.

A PERCEPCIÓ JELENTŐSÉGE A KÖRNYEZET- ÉS TÁJKUTATÁSBAN

KONKOLY-GYURÓ ÉVA

THE IMPORTANCE OF PERCEPTION IN ENVIRONMENTAL
AND LANDSCAPE RESEARCH

Abstract

Landscapes evolve as a result of material and mental/intellectual exchanges between human beings and nature. Landscape is the real spatial human environment providing the basis for our life through the potentialities it provides. Environmental quality manifests in the landscape. People living and acting in the given places perceive the landscape and react to it according to their culture and needs. Perception—which is determined by several factors—plays a crucial role in making judgements about our environment. Perception is the bridge between material reality and mental construction, a bridge amongst the various aspects of the landscape as it exists from a biophysical, socio-cultural, virtual, and cognitive point of view. The present paper provides an overview of the different concepts of landscape perception as this is understood in a variety of disciplines that include philosophical, cultural and ecological anthropology, environmental psychology, aesthetics, and cultural geography. The paper examines how these theories and concepts explain the relation of humans to their biophysical environment. It also discusses how perception is connected to aesthetics and to preferences, and how the environment is assessed according to an objectivist or subjectivist paradigm.

Keywords: landscape perception, preferences, aesthetics, human ecology, anthropology

Bevezetés

Környezetünkhöz való viszonyunk minden korban az adott természeti és társadalmi közegben elfogadott kollektív normákon és világértelmezésen alapul. A környezettel való bánásmód a környezetkultúra, amely létünk biofizikai közegéről alkotott képünk és az ahhoz való szellemi viszonyunk eredménye. Ember és környezete kapcsolata pusztán másodlagosan függ a technika, technológia szintjétől, mert alapvetőbben gyökeredzik a gondolkodásmódunkban, amely a tudomány paradigmáit, kutatási irányait és a természethasználát módját is meghatározza. Ezért nem lehet kizárólag technikai, technológiai eszközökkel átformálni, megjavítani a környezet állapotát, és nem lehet pusztán természet-, illetve műszaki tudománynak tekinteni a környezettudományt. A környezet, ahogy a szó jelentéséből egyértelműen következik, mindig valamely entitással együtt, annak létfeltételeként értelmezhető. Enélkül lényegileg okafogyott. A növény- és állatpopulációk létének biofizikai feltételeit és kölcsönhatásukat az ökológia vizsgálja. Az emberi társadalom környezetének vizsgálata *humánökológia*. Az emberi környezet embertől független értelmezése és kutatása éppúgy meddő, mint ahogy az élőhely vizsgálata az élőlény nélkül, amely abban él.

Az ember-természet viszonyt, amely a humán környezeti rendszereket létrehozza, mindig térben és időben, konkrét létezőkhöz kötve tudjuk feltárni. A konkrét létezők több hierarchiaszinten szerveződnek egységekké mind a természetben, mind a társadalomban, így előbbiben az energiakvantumoktól a világmindenség egészéig, utóbbiban az egyéntől a teljes emberiségig. Amikor *a természeti terek és az emberi társadalom működésének interferenciája* szükségszerűen létrejön, lévén a társadalom léte adott természeti térhez

kötött, akkor létrejönnek a tájak. Amint Arnold BERLEANT (1997) fogalmaz „*a táj a megélt környezet*”. A táj a természeti térnek azon része, amely az emberrel kapcsolatban áll, és amelyet az ember észlel, majd alakít, illetve átalakít. A táj a létezők szerveződésének azon hierarchiaszintje, amely a leginkább alkalmas az ember-természet kapcsolat komplex rendszerének feltárására. A kapcsolat kettős: szellemi és anyagi. A mezőgazdasági kultúrák vagy a bányászat esetében például az anyagi kapcsolat tűnik a legnyilvánvalóbbnak, hiszen a szó szoros értelmében megtermelünk vagy kitermelünk valamely anyagot a természet által, illetve abból. Igaz e tevékenységeknél is egyre inkább előtérbe kerül a szellemi oldal, a tudás, ami a folyamatot irányítja. A településépítés szellemi – mérnöki tervezési – tartalma már a kezdetektől egyértelmű, a rekreáció, mint fizikai és pszichés feltöltődés esetén pedig nyilvánvalóan a mentális kapcsolat is meghatározó ember és természet viszonyában. A kapcsolat kettőssége minden természeti folyamatban és emberi tevékenységben jelen van és nem egyirányú, hanem kölcsönhatás. Jelen írás arról ad áttekintést, hogy miként képezi le paradigmáiban és alkalmazza kutatásaiban a tudományos gondolkodás ez a tényt.

A környezet- és táj kutatás mai paradigmája és gondolkodásunk dualitása

Az ember a természetben objektumokat, településeket, hálózatokat és mind nagyobb átalakított élőhelyrendszereket, mesterséges térségeket hoz létre. Ma már a mérsékelt övezetben bizonyosan a mesterséges felszínnek alkotnak szigeteket a természet „tengerében”, így a természet eredeti, emberi átalakítástól mentes formája alig alig fordul elő. Az ember léte egy átalakított természeti térbe beágyazott, így éppúgy szélsőséges absztrakció a természetet elgondolni az ember nélkül, mint az embert elgondolni a természet nélkül.

Az alapkérdés az ember és a világ/természet kapcsolatának értelmezése. A darwini teória szerint az élőlényeknek az evolúció során kialakuló genotípusai a környezeti feltételekre adott válasznak tekinthetők, azaz az élővilág fejlődése reaktív folyamat. Tim INGOLD (2002) megfogalmazásában a szerves élet a kapcsolatok kreatív kibontakozása, a másikhoz való viszony által jön létre. Az élet tehát nem előre meghatározott formák megvalósulása, hanem folyamat, amiben a különböző létformák megjelennek és elfoglalják helyüket. Az „élet ökológiája” a konvencionális ökológia szerint az élőlény + környezete vizsgálata, amely Ingold szerint mélyen ökológiaellenes, mert különállónak tekinti ezeket. A tényleges ökológiai megközelítés kiindulópontja az élőlény környezetében történő értelmezése, amely szerint ezek elválaszthatatlan egységet, teljességet alkotnak (INGOLD, T. 2002). Amíg a növény-, illetve állatfajok populációinál az élőhelyek alkalmas térbeli referenciakeretet adnak az entitás és létközege együttes vizsgálatához, az ember esetében sem az élőhelyi, sem a települési gondolkodás nem elégséges ehhez, hiszen a társadalom létét sem térben, sem funkcionálisan nem redukálhatjuk pusztán a településekre, mint emberi élőhelyre. Az ember létközegét nem kizárólagosan élőhelytípusokban, hanem azok aggregátumai által, tájként tudjuk megragadni. Ez lenne a humánökológia lényege, ami az embert az általa belakott és formált hellyel/térrel együtt értelmezi. A táj lényege az ember és hely kapcsolata, a közöttük fennálló és zajló folyamatos kölcsönhatás hozza létre a tájat a természetből (SWANWICK, C. 2002). A tájban együtt, de nem mindenhol szimmetrikusan egyenlő arányban van jelen az ember és a természet hatása. Az ember nem reaktív tényező, hanem a tájnak, mint teljességnek a része, abban aktív, létrehozó szerepet tölt be.

Az élőlény és környezete, ember és élettere kapcsolatának teljessége lényegében „fejlődési rendszer” (OYAMA, S. 1985). Erre építve INGOLD az élet ökológiáját ezen teljes rendszerek dinamikája vizsgálatának tekinti. Párhuzamot vonva az ingoldi élet ökológiája és

a humánökológia között, s így módon az élőlény és környezete kapcsolatában konstituálódó teljes, organikus természeti térrendszer és a táj között, azt mondhatjuk, hogy a humánökológia és az ökológiai antropológia az embert létközegében vizsgálva elválaszthatatlan a tájökológiától, és szétválasztásuk erőteljesen dualisztikus gondolkodást mutat. Másképpen fogalmazva az anyagvilágot elméletileg objektíven vizsgáló természettudományok és a szellemi hátteret elemző társadalom- és szellemtudományok szétválasztása az az alapvető dualizmus, ami a tudományosságot a modernitásban, Descartes nyomán jellemzi. Eszerint a szellem az anyagtól különböző, a fölött álló szubsztancia és az emberi gondolkodás által vezérelt tevékenységek a természetre, mint alapanyagra rakódnak rá, ahogy ma gyakran fogalmazunk a kultúra a természetre. Ezzel szembenálló nézet, miszerint a tudatosság, a szellemi tartalom – nevezhetjük az információ működésének és működtetésének – az életfolyamatok része, a folyamat meghatározó vezérelve, ami nem kívülről hat, hanem belső kezdeményezőként irányítja és határozza meg azokat. Amint Alfred North WHITEHEAD (1929) nevezte az „újdonság kreatív előmozdítója”.

A hazai tudományosság miként a környezettudományt, úgy a táj kutatását is a természettudományos diszciplínákhoz sorolta. Főként ennek tudható be, hogy egyrészt erőteljes absztrakcióval függetlenítette a környezetet és a tájat az embertől, a táj földrajzot, majd a tájökológiát a természettudományokhoz sorolta, lényegileg arra predesztinálva ezeket, hogy a tájak természeti vonásainak elemzése kerüljön előtérbe. A térségi társadalmi-gazdasági folyamatokat pedig ettől elkülönítetten a regionális tudományok hatáskörébe utalta. Másrészt amennyiben a kutatás az ember-természet viszonyt vette górcső alá, ott a kölcsönkapcsolat materiális, illetve lenyomat oldala került előtérbe, azaz annak feltárása, hogy milyen biofizikai következményekkel járt az emberi tevékenység a természetben. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a kulturális földrajz (COSGROVE, D. 1985, SCHAMA, S. 1995, WHYLIE, J. 2007), a kulturális és az ökológiai antropológia (BOHANNAN, P. – GLAZER, M. 1997), valamint a környezet-pszichológia (BECHTEL, R.B. – CHURCHMAN, A. 2002, DÜLL A. 2009) tudományterületei a 20. század utolsó harmadában az ember-természet kapcsolat szellemi vonatkozásai felé fordultak. E szellemi kapcsolatnak pedig a *percepció*, azaz az észlelés a letéteményese.

A percepcióról alkotott elméletek

Az ember érzékeli az életterében lévő objektumokat, jelenségeket, értelmezi azokat és választ ad rájuk. A folyamatban négy momentum követi egymást. Első az érzékszerveinkkel történő érzékelés, amelyben a látás, a hallás, a szaglás és a tapintás ingerei, avagy érzületei folyamatosan érnek minket. A második ezeknek az érzületeknek a szellemi felfogása, a kognitív szakasz, amikor leválogatjuk az ingerekből azokat, amelyek számunkra jelentőséggel bírnak. A harmadik momentum az értelmezés és a megnevezés. Ezt az értelemdadást követi negyedikként a reakció, amely fiziológiai és pszichés téren, tudatalatti szinten is végbemeleg. Az első kettő az érzékelés és a második kettő az értelmezés, vagy felfogás együtt jelenti a percepciót, azaz az észlelést, amikor mentálisan megeléjük, megragadjuk az érzékelésből származó információt. E folyamat szakaszairól, mikéntjéről és működési elvéről több elmélet látott napvilágot. INGOLD (2002) az érzékelés és a felfogás elméletei között abban látja az alapvető különbözőséget, ami a kognitív tudomány, és az ökológiai pszichológia, valamint a fenomenológiai megközelítés közötti eltérő látásmódban rejlik.

A *kognitív antropológia* értelmezésében az érzékelés nyersanyagot szolgáltat az agynak, amely feldolgozza azt és a reprezentáció által koherens világképpé formálja. Az érzékelés és a felfogás első kognitív tudományos értelmezését Emile DURKHEIM, a szo-

ciológia atya adta, amikor megfogalmazta a különbséget az egyén és a társadalom tudata között, elkülönítve az egyént elemző pszichológiát a társadalmat vizsgáló szociológiától. A közösség tudatossága szerinte magasabb szintű, mint az egyéné. Elkülöníti az érzületeket, amelyek efemerálisak, egyéniék és a reprezentációt, amely tartós és publikus, azaz közösségi. Az első reprezentáció a nyelv, ami koncepciókat formál az érzületekből, ami által a humán intelligenciák kommunikálnak (DURKHEIM, E.1976). Durkheim elméletét viszi tovább Edmund LEACH és Mary DOUGLAS, aki szerint a nyelv a formátlan érzületfolyamot értelmes fragmentumokra vágja szét, keretbe foglalja és szavakká, koncepciókká alakítja (LEACH, E 1964). Véleményük szerint a világ felfogása, értelmezése kulturálisan meghatározott minták alapján történik, azaz az érzékelés káoszából az ember konstruálja a világot azáltal, hogy formákat, rendet, mintázatot ismer fel benne. Utóbbi a reprezentáció révén válik publikussá (DOUGLAS, M. 1966). A kognitív antropológia az agyműködést lényegében számítógéphez hasonlítja, amelyben az érzékelés információinak feldolgozása az agyban programként működő kulturális sémák szerint történik. Ebben a felfogásban a kulturális különbségek feltárása a kutatás fő célja (INGOLD, T 2002).

Az *ökológiai pszichológia* értelmezésében az észlelés a létező intencionális mozgáshoz kötött, amely annak környezetében zajlik. GIBSON elméletében a percepció során az érzékelés folyamatos változásában az állandóságot keressük. Az észlelés akció, ami pedig meghatározza azt, amit észlelünk. Az így nyert gyakorlati információ azt célozza, amit adott tevékenység során az objektum, vagy esemény nyújt az észlelő számára. Végül megállapítja, hogy az információ kimeríthetetlen, mert mindig új és új aspektusok merülnek fel a kreatív felfedezés során. Az ember azt tanulja meg felfedezni, ami a kultúrájának megfelelő. Ez a figyelem tanulása, annak a képességnek az elsajátítása, amit a környezet fontos jelenségeire adandó gyakorlati válaszokhoz szükséges (GIBSON, J.J. 1979). A környezet itt a létezőkhöz fűződő kapcsolatban realizálódik. A gibsoni perspektívában a világ azáltal válik értelmes helyé, hogy az ember benne él és a dolgok jelentőséget nyernek, mintegy adják magukat a mindennapi tevékenységek során és nem kívülről, önkényesen akasztjuk rájuk a jelentéseket. „Azaz a dolgok jelentése nem a fizikai világra, mint alapközetre rakódik rá, hanem immanensen jelen van az ember és az általa belakott környezet gyakorlati tevékenységeinek kapcsolati kontextusában” (INGOLD, T. 2002).

Az ökológiai pszichológia lényegében kapcsolódik a filozófiai fenomenológia azon irányához, amelyet elsősorban Martin HEIDEGGER (2007) ember és a világ kapcsolatára, valamint Maurice MERLEAU-PONTY (2012) az észlelésre vonatkozó elméletei írtak le. Ezekben a világ nem egy mozdulatlan, stabil létező, amit az észlelő felfedez, hanem az észlelő és a világ/környezete együtt, egymás által konstituálódnak, az észlelő a világ része. Ez a „világban lét” (being in the world) az alapmeghatározottságunk, amelynek része mind a természeti, mind a kulturális közegbe való beágyazottság. „Különböző kulturális identitások és társadalmi helyzetek befolyásolják annak módját, ahogy az emberek megtapasztalják környezetüket.” (KNOX, P.L. – MARSTON, S.A. 2003). A minket körülvevő környezet észlelése tanult, szelektív, dinamikus, interaktív és egyéni (LEE, S.A. 1973).

INGOLD nem látja a pszichológia és az antropológia, illetve a szociológia – az individuális és a társadalmi szint – elkülönítésének létjogosultságát. Egyrészt mert véleménye szerint a gondolkodás, az észlelés, az emlékezés és a tanulás az emberek és környezetük összekapcsoltságának adott ökológiai kontextusában vizsgálendő. Másrészt mert az emberi agy nem azelőtt létezik, hogy kapcsolatba lépne a társadalom többi tagjával, hanem egy életen át a velük való kapcsolatban formálódik. A pszichológiai és a szociális folyamatok tehát azonosak. Az emberi észlelés, a gondolkodás, az emlékezet és a tevékenységek a heidegeri „világban lét” részeként, a kölcsönkapcsolatok által a gyakorlati életbe ágyazódva valósulnak meg. Ez a gondolatmenet jó példája a tudományterületek konvergenciájának

és tovább is fűzhető a táj-, illetve humánökológia irányába. Ha ugyanis a pszichológia és az antropológia (filozófiai, kulturális, és ökológiai) nem szétválasztható, akkor a környezetpszichológiához – elméleti háttere a fenomenológia alapján – a „világban lét” alapvető meghatározottsága által szervesen hozzátartozik az ember által megtapasztalt, belakott és megélt környezet, a táj vizsgálata, a humán(táj)ökológia. A híd a diszciplínák között, miként anyag és szellemvilág között is a percepció, az észlelés.

A percepció, az esztétika és a környezeti preferenciák

Az észlelés, latinul percepció, görögül *aesthetis*. Az esztétika, mint filozófiai diszciplína szépre irányultsága a 18. században BAUMGARTEN, A.G. (1999) nyomán jelent meg. A szép filozófiai értelmezése azonban a görög metafizikai gondolkodásban gyökeredzik. PLATÓN számára az érosz törekvés, a szép és a jó iránti vágy megnyilvánulása. A percepció, jóllehet nyelvi gyökerei azonosak az esztétikáéval, tágabb értelmű. A percepció eredendően nem pusztán a szép megragadására irányul, hanem annál tágabb, magában foglalja az érzékelés (látás, hallás stb.) alapján a világ jelenségeiről alkotott ítéleteinket, amelyek jellemzően értékduólok alkotta értékskálán helyeződnek el (szép-rút, sötét-világos). Az ilyen minősítés során pozitív és negatív ítéleteket fogalmazunk meg, amelyek (esztétikai) *preferenciáinkat* mutatják. A táj esetében alapvető szerepe van a vizualitásnak, hiszen a tájról mindenek előtt a látvány alapján szerzünk információkat. A tájkép megítélését nem elhanyagolhatóan, de mégis másodlagosan befolyásolják a hangok és az illatok. A percepciónak nem pusztán a kellemes, illetve kellemetlen érzetek keltésében van szerepük, de meghatározzák azon döntéseinket, tevékenységeinket, amellyel létfeltételeinket alakítjuk, amely révén gazdagítjuk, vagy degradáljuk a tájakat.

Az ezredforduló után több szerző, köztük TVEIT, M. et al (2006) és KAYMAZ, I.C. (2012) széles körű irodalmi áttekintésre alapozottan összefoglalta azokat a teóriákat, amelyek a táj vizuális érzékelés alapján történő megítélésére, az ún. esztétikai preferenciákra vonatkoznak. Alapvetően két megközelítés létezik, az egyik a biológiai modell, amely az evolúciót tekinti a tájpreferencia meghatározójának, a másik a kulturális hatások elsődleges szerepét hangsúlyozza. Az *evolúciós elméletek* (APPLETON, J. 1975; ZUBE, E.H. 1984) szerint az ember azokat a tényezőket részesíti előnyben ma is, amelyek egykoron a túlélését segítették, azaz kielégítették a biológiai igényeit és hozzájárultak a faj megmaradásához és gyarapodásához. Van tehát egy közös tájélem készlet, amit minden ember pozitívan ítél meg. Ha tájtípusra vetítjük ezeket a tulajdonságokat, akkor ORIANS, G. H. (1980) szerint az evolúció szempontjából leginkább a savanna jellegű, ligetes táj nyújtja a legkedvezőbb feltételeket. A savannának az emberi faj kialakulásának legvalószínűbb élőhelytípusai, amelyeket a „*kilátóhely-menedékhely*” (prospect-refuge) teória alapján tekintenek a legkedveltebbnek, mivel az ember, mint ragadozó és áldozat is, ebben a tájtípusban képes úgy látni, hogy ő maga ne látszódjon (see without being seen) (APPLETON, J. 1975). A korai vadász életmódban az ember számára leginkább alkalmas ezért az erdő-gyepmozaikos növényborítás, mert ebben az ember maga rejtve maradhat, miközben körbetekintve információt szerezhet a környezetéről, a veszélyekről és lehetőségekről. Más szerzők (FRY, G. et al 2008) e mintázattípust azért tartják a legkedveltebbnek, mert ez kínálja a legváltozatosabb adottságokat mind az erdő haszonvételei, mind a legeltetés és szántóművelés számára, azaz többféle használati, főként élelem és energiaszerzési lehetőséget hordoz.

Az „*információ-feldolgozás*” elmélet szerint (KAPLAN, R. – KAPLAN, S. 1989) az ember túlélési képessége a környezetéből származó információ felfogásának, megértésének és értelmezésének függvénye, ezért eleink az átlátható, jól olvasható tájakat részesítették

előnyben. A természetes szelekció során ez a preferencia beépült az emberi génállományba, s így a mai ember értékítéletének is inherens része. Felmerül a kérdés, hogy mennyire tekinthető általánosnak, illetve genetikailag kódoltnak a biofizikai létfeltételekről alkotott kép lényegileg eltérő életmód és természeti közeg esetében akkor, amikor az ember már gyakorlatilag minden szélsőséges tájtípusban gyökeret vert, a sivatagoktól az örök jég birodalmáig? Létezhet-e egy állandó ős-optimum, egy olyan tájtípus, ami az ember biofizikai létéhez a legkedvezőbb alapot adja, amit a funkcionális alkalmasság alapján mindenki szépnek, kellemesnek, léte számára a legmegfelelőbbnek tart? E kérdések tovább is vezetnek, mert ma már oly sok használati igény, funkció, táji szolgáltatás merül fel, hogy erős leegyszerűsítésnek tűnik a pusztá biológiai létfeltételekre visszavezetni a preferenciát.

E gondolatok nyomán kétségek merültek fel az általánosan kedvezőnek tekintett táji adottság-együttes létevel kapcsolatban és születtek meg azok az elméletek, amelyek a megfigyelő egyén kulturális háttérét és személyes jellemzőit tekintik alapvetőnek. Ezek a teóriák a közvetlen és érzelmi preferencia válaszok körén kívül esnek és az észlelt rendeltetéseket veszik elsősorban figyelembe (BELL, S. 1999). A „*topofilia*” hipotézis (TUAN, Y. 1974) a személyes jellemzőket tekintti elsődlegesnek a tájpreferenciák kialakulásánál, így véleménye szerint a kor, a nem, a foglalkozás, a képzettség, a hobby és a táj ismeretisége játszik elsődleges szerepet. Az „*ökológiai esztétika*” elmélete (CARLSON, A. 2001; GOBSTER, P.H. 1999) etikai összefüggéseket lát a tájak ökológiai stabilitása és a kedveltség között.

Az esztétikai/percepcionális ítéletalkotás biológiai és kulturális magyarázatai között az az alapvető különbség, hogy, míg egyik belső, az emberrel veleszületett preferenciákról beszél, addig a másik tanult válaszreakciónak tartja azokat (BOURASSA, S.C. 1991). Újabban azonban vegyes megközelítéseket is találunk. BELL, S. (1999) ÉS NORTON, B. et al. (1998) is azt vallják, hogy mind biológiai, mind kulturális tényezők alakítják az ember környezeti megítélését. Eszerint az ember meghatározott, genetikailag kódolt preferenciákkal jön a világra, amelyet azonban a kulturális hatások befolyásolnak, alakítanak. Miként minden, ez is létező kapcsolatokban konstituálódik, így nyilvánvalóan az ember-természet kölcsönhatásában formálódó táj, illetve környezet maga és ennek megtapasztalása is. A hegyekbe vájt szántóteraszok szép példái annak, hogy miként hoz létre az ember „kőből kenyeret”, amint Jókai írta Torockót látva. S maga az idézet is szép példája a materiális valóság kapcsolatainak és ennek érzékelése és felfogása nyomán született gondolatoknak.

Ezen a nyomon halad HARTIG, T. (1993), amikor megállapítja, hogy a természet megtapasztalásának tranzakcionális karaktere van. Az ember-természet rendszerek egymást definiálják, így a fejlődéseméleti és a kulturális látásmód szintézise a legmegfelelőbb a további preferencia-vizsgálatokban. TVEIT, M. et al. (2006) is osztja ezt a véleményt, elfogadva, hogy léteznek olyan tájelemek, amelyek az egész emberiség számára, mintegy a kultúrák felett állóan közös értéket képviselnek, elismerve, hogy egyéni és kulturális különbségek is léteznek, amelyek az eltéréseket okozzák.

Az objektivista és a szubjektivista paradigma a környezet- és tájésztétikai preferencia-vizsgálatokban

Az itt vázolt elméletek alkalmazása és igazolása mellett a gyakorlati kutatási feladatokban alapvető módszertani kérdésként merül fel a percepció esetében az objektivitás és a szubjektivitás. LOTHIAN 1999-ban megjelent tanulmányán két tartalmi szál húzódik végig: egyik a tájértékelés módszertanainak a bemutatása másik pedig a filozófia esztétikai teóriáinak történeti áttekintése. Utóbbiak összefüggéseinek elemzésére e helyen

nem térünk ki, mert a cikk kereteit meghaladó terjedelmet igényelne. Azonban felhívjuk a figyelmet a táj esztétikai minősítését célzó módszerekről alkotott véleményére, amely megfontolást érdemel.

A tájértékelési módszerek bemutatásánál objektivistának nevezi azokat, amelyek a táj biofizikai, azaz materiális (felszínformák, talaj, vegetáció) jellemzőihez hasonlóan értékelhetőnek tartják az esztétikai minőséget, amely értelmezésében azonos a szépséggel. Ezt a minőséget az objektivista paradigma talaján állók a táj belső jellemzőjének tartják, amit szakértői becslés alapján határoznak meg. A hegyet és vizet például értéknövelő tényezőnek tekintik, s ily módon magas, alacsony stb. minőségű tájakat különítenek el. A szubjektivista módszer ezzel szemben a táj szépségét az emberi elmében az érzékelés nyomán megszületett értelmezésnek, humán konstrukciónak, azaz kívülről a tájnak tulajdonított minőségnek tekinti. Egyszerűen fogalmazva az objektivista arról a szépségről mond ítéletet, ami a szemünk előtt van, a szubjektivista pedig arról, ami a szemünk mögött, az elménkben leképeződik. Lothian szerint, amíg az elsőt objektívnek állítják be, pedig az lényegileg szubjektív, hiszen egy-egy szakértő határozza meg az értéket, addig a szubjektivistának tartott módszer lényegileg objektív, mert az érintett közösség széles körében végzett, szociológiailag megalapozott preferenciafelmérésre és ezek statisztikai elemzésekkel igazolt eredményeire támaszkodik. Tehát első esetben a szubjektivitást objektívnek állítják be, másodikban viszont a szubjektivitást kellő számú mintavétellel, matematikai értékelésnek vetik alá és teszik objektívvé.

Összefoglalás

A percepció, azaz az észlelés az esztétika lényege. Az esztétika értelmezhető szűkebben, mint a szép elmélete, és értelmezhető tágabban, mint az észlelés kognitív folyamata alapján alkotott ítélet, illetve értelmezés, amely nem pusztán a szépséget, hanem számos egyéb minőséget (nyugalom, harmónia, biztonság) is feltár. Az ember a percepció során és következtében nem pusztán semleges tudomásul veszi az észlelt jelenségeket, hanem értékeli azokat. A táj, mint megélt emberi környezet minősítését az ember-természet, az ember-hely és az ember-társadalom interakciói határozzák meg. Az e kapcsolatokra vonatkozó elméletek alapján az esztétikai preferenciavizsgálatok pozitív ítéleteink okait és tényeit kísérelik meg feltárni.

A táj észlelt jelenségeinek minősítése az objektivista, illetve a szubjektivista paradigma alapján történik. Annak eldöntése azonban, hogy mit tekintünk objektívnek, vagy szubjektívnek sokkal árnyaltabb megközelítést igényel, mint annak megállapítása, hogy számszerűsített-e az eredmény. A minőség és a mennyiség kategóriái a mai tudományosságban nem élesen szétválaszthatók, különösen, ha szakértők (individumok) döntenek el a számok által rögzített minőséget és ezáltal a matematikai modellek számszerűsített eredményeit erősen ingatagá teszik. Azon a vitán túl, hogy valóban tudományosnak tekinthető-e az, ami matematikailag leírható, illetve tudománytalan, ami matematikailag nem értelmezhető, megítélésem szerint alapvetőbb és előremutatóbb az a kérdés, hogy az ember a világtól/természettől különálló, elidegenedett létezőnek tekinti-e magát, vagy a világ részének. Távolról sem mindegy ugyanis, hogy hatás, vagy kölcsönhatás-szemléletű-e a gondolkodásunk, hogy Heidegger „világban lét” általi tudatosságunkat és lényegi meghatározottságunkat fogadjuk el alapvető paradigmaként a fenomenológia nyomán, vagy a kívülálló, illetve felülálló racionális, karteziánus szemléletet. Ennek pedig az a hallatlan gyakorlati jelentősége, hogy a létközegétől, a természeti tértől, önmagát különállónak értelmező ember pusztán használati értéket tulajdonít annak. Alávetettnek és maga alá

rendeltnek tekinti létközegét a világot, amin szabadon, korlátok nélkül uralkodhat, amit kénye kedve szerint kihasználhat.

KONKOLY-GYURÓ ÉVA

SOE Erdővagyongazdálkodási és Vidékfejlesztési Intézet, Sopron

konkoly-gyuro.eva@uni-sopron.hu

IRODALOM

- APPLETON, J. 1975: *The Experience of Landscape*. – Wiley, London 293 p.
- BELL, S. 1999: *Landscape: Pattern, Perception and Process*. – E&FN Spon, London. 344 p.
- BAUMGARTEN A. G. 1999. *Eszztétika*. Atlantisz, Budapest. 71 p.
- BECHTEL, R. B.–CHURCHMAN, A. 2002: Eds., *Handbook of environmental psychology*. – Wiley & Sons, New York. pp. 427–442.
- BELL, P.A.–GREENE, T.C.–FISHER, J.D.–BAUM, A. 2001: *Environmental Psychology*. – 5th Edition, Harcourt College Publishers, USA.
- BERLEANT, A. 1992: *The Aesthetics of Environment*. – Temple University Press, USA. 218 p.
- BOHANNAN, P.–GLAZER, M., szerk. 1997: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft, Budapest. 746 p.
- BOURASSA, S. C. 1991: *The Aesthetics of Landscape*. Belhaven, London. 184 p.
- CARLSON, A. 2001: Aesthetic preferences for sustainable landscapes: seeing and knowing, in: SHEPPARD, S.R.J.–HARSHAW, H.W. (eds.) *Forests and Landscapes—Linking Ecology, Sustainability and Aesthetics*, International Union of Forestry Research Organizations Research Series 6. CABI Publishing, Wallingford. pp. 31–41.
- COSGROVE, D. 1985: Prospect, Perspective and the Evolution of the Landscape Idea. – *T I Brit Geogr* 10. pp. 45–62.
- DÜLL A. 2009: A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés. – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 372 p.
- DOUGLAS, M. 1966: *Purity and danger*. – Routledge and Kegan Paul, London. 188 p.
- DOVE, R. M.–CARPENTER, C. (eds.) 2007: *Environmental Anthropology: A Historical Reader* Wiley- Blackwell. 504 p.
- DURKHEIM, E. 1976: *The elementary forms of the religious life*. – Allen and Unwin, London,
- DURKHEIM, E. 1982: *The rules of sociological method and selected texts on sociology and its method*. – Macmillan, London.
- FRY, G.–TVEIT, M.S.–ODE, Å.–VELARDE, M.D. 2009: The ecology of visual landscapes: Exploring the conceptual common ground of visual and ecological landscape indicators. – *Ecological Indicators* 9. 5. pp. 933–94.
- GEERTZ, C. 1973: *The interpretation of cultures*. – Basic Books, New York. 470 p.
- GIBSON, J. J. 1979: *The ecological approach to visual perception*. – Houghton Mifflin, Boston. 332 p.
- GOBSTER, P. H. 1999: An ecological aesthetic for forest landscape management. – *Landscape Journal* 18. pp. 54–64.
- INGOLD, T. 2002: *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill*. – Routledge, London. 465 p.
- HARTIG, T. 1993: Nature experience in transactional perspective. – *Landscape and Urban Planning* 25. pp. 17–36.
- HEIDEGGER, M. 2007. *Lét és Idő*. – Osiris, Budapest. 524 p.
- KAPLAN, R.–KAPLAN, S. 1989: *The Experience of Nature*. – Cambridge University Press Cambridge. 352 p.
- KAYMAZ, I. C. 2012: *Landscape Perception*. – In: OZYAVUZ, M. (ed.) *Landscape Planning*. – Available from: <http://www.intechopen.com/books/landscape-planning/landscapeperception>
- KNOX, P.L.–MARSTON, S.A. 2003. *Places and Regions in Global Context: Human Geography*. – Pearson Education Inc., New Jersey. 272 p.
- LEACH, E. R. 1964: Anthropological aspects of language: animal categories and verbal abuse. – In: LENNENBERG, E. H. (ed.): *New directions in the study of language*. – MIT Press, Cambridge. pp. 23–63.
- LEE, S.A. 1973: Environmental perception, preferences and the designer. – *Proceedings of the Lund Conference Architectural Psychology* 26–29 June. 1973.
- LOTHIAN, A. 1999: Landscape and the philosophy of aesthetics: is landscape quality inherent in the landscape or in the eye of the beholder? – *Landscape and Urban Planning* 44. 4. pp.177–198.
- MERLEAU-PONTY, M. 2012: *Az észlelés fenomenológiája*. – L'Harmattan, Budapest. 497 p.
- NORTON, B.–COSTANZA, R.–BISHOP, R. C. 1998: The evolution of preferences: why 'sovereign' preferences may not lead to sustainable policies and what to do about it. – *Ecological Economics* 24. pp. 193–211.

- ORIAN, G. H. 1980: Habitat selection: general theory and application to human behavior. – In: LOCKARD J. S. (ed.): *The Evolution of Social Behavior*. – Elsevier, New York. pp. 49–66.
- OYAMA, S. 1985. *The ontogeny of information: developmental systems and evolution*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- PLATÓN: A Lakoma 209e–212a.
- SWANWICK, C. 2002: *Landscape Character Assessment Guidance for England and Scotland*. – Prepared for the Countryside Agency and Scottish Natural Heritage.
- SCHAMA, S. 1995: *Landscape and memory*. – Harper Collins, London. 672 p.
- TUAN, Y. 1974: *Topophilia*. – NJ: Prentice-Hall, Englewood Cliffs. 259 p.
- TVEIT, M.–ODE, Å.–FRY, G. (2006) ,Key concepts in a framework for analysing visual landscape character’ – *Landscape Research*, 31:3, pp. 229–255.
- VALENTÍN, J.–GAMEZ, L. 2010: Eds., *Environmental psychology: New developments*. – Nova Science Publishers, New York
- WHITEHEAD, A. N. 1929: *Process and Reality: an Essay in Cosmology*. – Cambridge University Press, Cambridge.
- WYLIE, J., 2007: *Landscape*. – Taylor Francis Ltd, London. 246 p.
- ZUBE, E. H. 1984: Themes in landscape assessment theory. – *Landscape Journal* 3. pp. 104–110.

A BAKONYVIDÉK FELSZÍNI KARSZTJA

VERESS MÁRTON – VETÉSI-FOITH SZILÁRD

THE SURFACE KARST OF THE BAKONY REGION

Abstract

In this article, the surface karstification of the Bakony Region is described. For this reason, VES measurements were applied to study the cover and the morphology of the bedrock. A karst-morphological mapping was also performed. With the classification of superficial deposits, karst types were differentiated. A relation was established between the karst types and block types in the mountains. The karstification of the mountains was affected by the block structure of the mountains, the mounds of the uneven bedrock, the presence of superficial deposits and their young (also currently ongoing) denudation. As a result of their individual or simultaneous effect, the karst of the mountains is varied. Soil-covered karst, concealed karst, cryptokarst, mixed autogenic-allogenic karst and allogenic karst occur in the mountains. Soil-covered karst is widespread in the mountains, but the specific features of this type (solution dolines) only occur on the threshold surfaces at the margin of the mountains and on dolomite. The concealed karst was mainly formed on horsts elevated to summit position, but it can also be found on threshold surfaces and on horsts in summit position. Its features are subsidence dolines and depressions of superficial deposit. Buried karst can be created by gravelly cover concerning cryptokarst basalt. The former is characteristic of cryptopenplains, while the latter is specific of peneplain with basalt caps thus, of Kab Mountain. If the cover is gravel, the water of gravelly terrains seeps into the karst in epigenetic valleys, mainly in their antecedent sections (these are the gorges of the mountains). Phreatic cavity formation takes place at the impermeable intercalations at these sites. The phreatic cavities open up primarily by fluvial erosion. If the cover is basalt, ponors develop at its margin (allogenic karst), while inside, where the basalt thins out, caprock dolines are formed (cryptokarst).

Keywords: block type, karst type, subsidence doline, gorge, cave opening

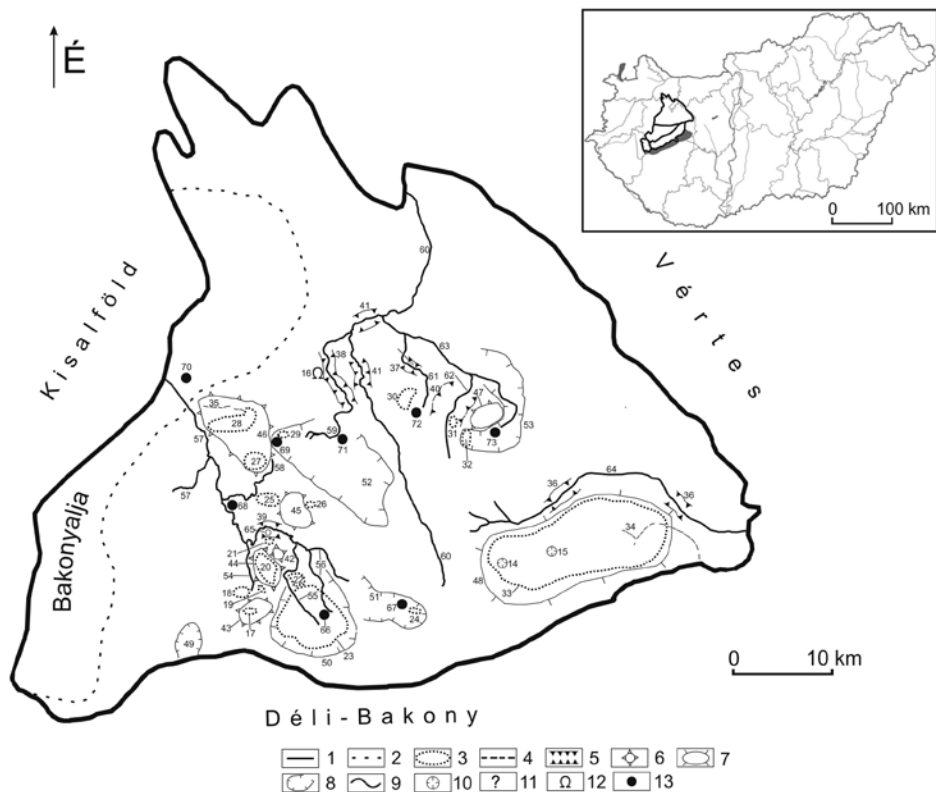
Bevezetés

A Bakonyvidék általános jellemzése

E tanulmányban a Bakonyvidék felszíni karsztját mutatjuk be. Karsztját előbb karszt-típusokba soroljuk, majd bemutatjuk az egyes karszt-típusok morfológiai és genetikai sajátosságait, valamint azok rögtípusonkénti előfordulását.

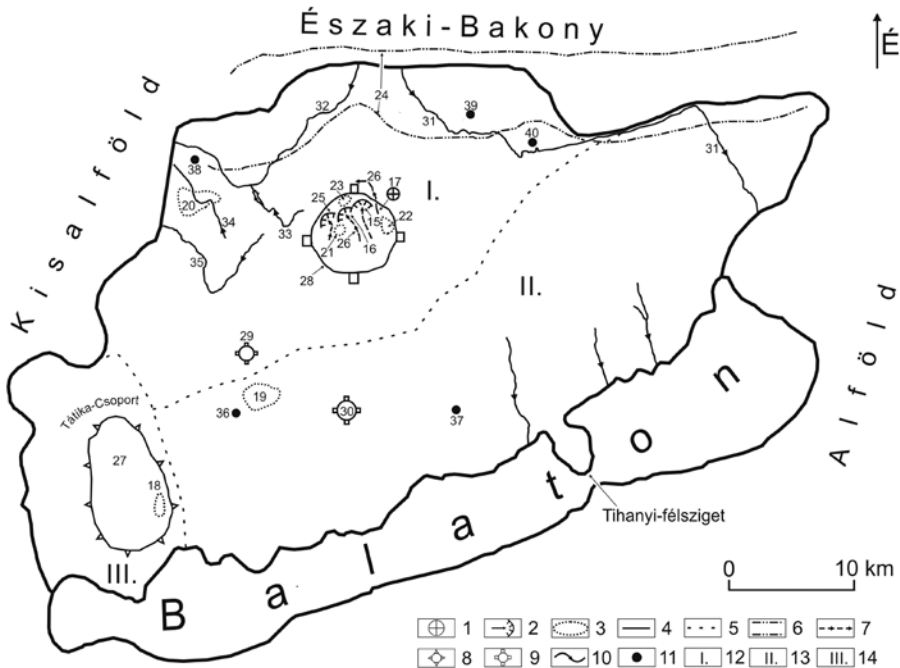
A Bakonyvidéket (4300 km²) a Bakony hegység (2200 km²) és a körülötte elhelyezkedő, alacsonyabb tájak alkotják. A Bakonyvidék középtáj, amely öt kistájcsoportha (Keszthelyi-hegység, Balaton-felvidék, Déli-Bakony, Északi-Bakony, Bakonyalja) különül el (1–2. ábra). Karsztjelenségek valamilyen mértékben mindegyik kistájcsoportban jelen vannak (karsztformákban leggazdagabb az Északi-Bakony).

A Bakonyvidék a Dunántúli-középhegység nagytáj (Alpaca nagyszerkezeti egység) részeként, dél-alpi környezetből, északkeleti irányú eltolódással, a miocénre került jelenlegi helyére (STEGENA, L. et al. 1975; CSONTOS, L. – VÖRÖS, A. 2004). Fő felépítő kőzete a triász földolomit (Földolomit Formáció), amelyre foltos kiterjedésben, többnyire kis vastagságban (néhányszor 10 m-től néhányszor 100 m-ig) triász dachsteini (Dachsteini Mészki Formáció), jura, kréta és eocén mészkő települ (3. ábra).

1. ábra A Bakonyvidék É-i részének karsztos képződményei. – 1 – az Északi-Bakony határa; 2 – kistájcsoporthatára; 3 – rejtett karszt; 4 – száraz völgy; 5 – szurdok; 6 – rögtető; 7 – fennsík; 8 – medence; 9 – vízfolyás és völgye; 10 – karsztos depresszió; 11 – felnyílásos barlang; 12 – forrás; 13 – település; 14 – Csengő-akna depressziója (I–51 jelű); 15 – Háromkürtő-akna (I–12 jelű); 16 – Hódos-éri Likas-kő barlang. Rejtett karsztos területek: 17 – a Középső-Hajagon; 18 – a Felső-Hajagon; 19 – a Fehér-kő-árok mellett; 20 – a Mester-Hajagon; 21 – az Iharos-tető és a Judit-forrás között; 22 – az Égett-hegyen; 23 – a Hárskúti-medencében; 24 – a Lókúti-medencében; 25 – a Som-hegy és a Száraz-Gerence között; 26 – Ósbükkösi töbör csoport; 27 – Eleven-főrtési töbör csoport; 28 – a Márvány-árok környékén; 29 – Újszépalmapuszta mellett; 30 – a Cuha-patak és Gézaházapuszta között; 31 – a Sűrű-hegyen; 32 – Dudar közelében; 33 – a Tési-fennsíkon; 34 – Tábla-völgy; 35 – Márvány-völgy; 36 – Gaja-szurdok; 37 – Kómosó-szurdok; 38 – Hódos-éri-szurdok; 39 – Kertesköi-szurdok; 40 – Ördög-völgy szurdokai; 41 – a Cuha szurdokai; 42 – Iharos-tető; 43 – Középső-Hajag; 44 – Mester-Hajag; 45 – Som-hegy; 46 – Kőrös-hegy; 47 – Magos-hegy; 48 – Tési-fennsík; 49 – Csehbányai-medence; 50 – Hárskúti-medence; 51 – Lókúti-medence; 52 – Porvai-medence; 53 – Dudari-medence; 54 – Fehér-kő-árok vízfolyása; 55 – Öreg-patak; 56 – Gerence-patak; 57 – Vörös János-patak; 58 – Száraz-Gerence; 59 – Hódos-ér-patak; 60 – Cuha-patak; 61 – Kő-völgy vízfolyása; 62 – Ördög-völgy vízfolyása; 63 – Dudari-patak; 64 – Gaja-patak; 65 – Judit-forrás; 66 – Hárskút; 67 – Lókút; 68 – Bakonybél; 69 – Újszépalmapuszta; 70 – Bakonykoppány; 71 – Porva; 72 – Gézaházapuszta; 73 – Dudar

Figure 1 The karstic features of the northern part of the Bakony Region. – 1 – boundary of the Northern Bakony; 2 – boundary of micro region group; 3 – concealed karst; 4 – dry valley; 5 – gorge; 6 – block roof; 7 – plateau; 8 – basin; 9 – stream and its valley; 10 – karst depression; 11 – cave opening; 12 – spring; 13 – settlement; 14 – depression of Csengő shaft (marked I–51); 15 – depression of Háromkürtő shaft (marked I–12); 16 – Hódos-éri Likas-kő cave. Concealed karst areas: 17 – on the Középső-Hajag; 18 – on the Felső-Hajag; 19 – near Fehér-kő Valley; 20 – on the Mester-Hajag; 21 – between the Iharos block and Judit Spring; 22 – on the Égett block; 23 – in the Hárskút Basin; 24 – in the Lókút Basin; 25 – between the Som Mountain and Száraz-Gerence Stream; 26 – doline group at Ósbükkös; 27 – doline group by Eleven-főrtés; 28 – by the Márvány Valley; 29 – near Újszépalmapuszta; 30 – between the Cuha Stream and Gézaházapuszta; 31 – on the Sűrű Mountain; 32 – near Dudar; 33 – on the Tési Plateau; 34 – Tábla Valley; 35 – Márvány Valley; 36 – Gaja gorge; 37 – Kómosó gorge; 38 – gorge of Hódos stream; 39 – Kertesköi gorge; 40 – gorges of Ördög Valley; 41 – Cuha gorges; 42 – Iharos block; 43 – Középső-Hajag block; 44 – Mester-Hajag block; 45 – Som block; 46 – Kőrös block; 47 – Magos block; 48 – Tési Plateau; 49 – Csehbánya Basin; 50 – Hárskút Basin; 51 – Lókút Basin; 52 – Porvai Basin; 53 – Dudari Basin; 54 – the stream of Fehér-kő Valley; 55 – Öreg Stream; 56 – Gerence Stream; 57 – Vörös János Stream; 58 – Száraz-Gerence Stream; 59 – Hódos Stream; 60 – Cuha Stream; 61 – the stream of Kő Valley; 62 – the stream of Ördög Valley; 63 – Dudar Stream; 64 – Gaja Stream; 65 – Judit Spring; 66 – Hárskút; 67 – Lókút; 68 – Bakonybél; 69 – Újszépalmapuszta; 70 – Bakonykoppány; 71 – Porva; 72 – Gézaházapuszta; 73 – Dudar

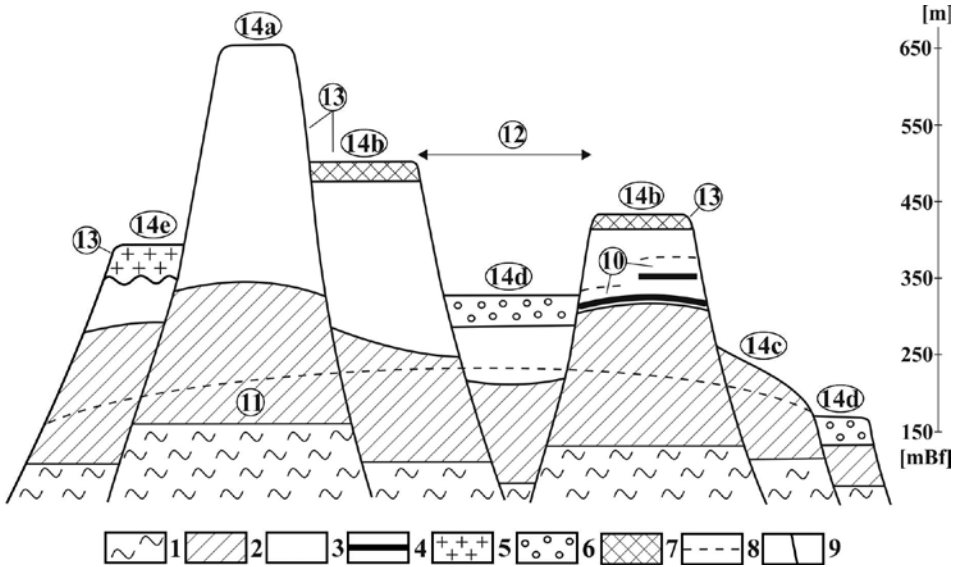
2. ábra A Bakonyvidék D-i részének karsztos képződményei. – 1 – víznyelő; 2 – vakvölgy; 3 – rejtett karszt; 4 – a Bakonyvidék D-i részének határa; 5 – kistájcsoport határa; 6 – tektonikus árok; 7 – szárazvölgy; 8 – fennsík; rögtető; 9 – bazaltsapkás rög; 10 – vízfolyás és völgye; 11 – település; 12 – Déli-Bakony kistájcsoport; 13 – Balaton-felvidék kistájcsoport; 14 – Keszthelyi-hegység kistájcsoport; 15 – Öreg-köves víznyelő; 16 – Macskalik-víznyelő; 17 – Tönkölyös-víznyelő. Rejtett karsztos területek: 18 – a Szabadhegyi-fennsíkon; 19 – Tapolcai-karszt; 20 – Devecser-környékén; 21–23 – a Kab-hegyen; 24 – Veszprém–Devecser-árok; 25 – M-2 jelű depresszió rendszer; 26 – szárazvölgyek a Kab-hegyen; 27 – Keszthelyi-hegység; 28 – Kab-hegy; 29 – Agár-tető; 30 – Fekete-hegy; 31 – Séd-patak; 32 – Torna-patak; 33 – Padragi-víz; 34 – Egres-patak; 35 – Kígyós-patak; 36 – Tapolca; 37 – Dörgicse; 38 – Devecser; 39 – Márkó; 40 – Veszprém

Figure 2 The karstic features of the southern part of the Bakony Region. – 1 – ponor; 2 – blind valley; 3 – concealed karst; 4 – boundary of the southern part of the Bakony Region; 5 – boundary of micro region group; 6 – tectonic graben; 7 – dry valley; 8 – plateau block roof; 9 – block with basalt cap; 10 – stream and its valley; 11 – settlement; 12 – Southern Bakony micro region group; 13 – Balaton Uplands micro region group; 14 – Keszthelyi Mountains micro region group; 15 – Öreg-köves ponor; 16 – Macskalik ponor; 17 – Tönkölyös ponor. Concealed karst areas: 18 – on the Szabadhegyi Plateau; 19 – Tapolcai Karst; 20 – nearby Devecser; 21–23 – on the Kab Mountain; 24 – Veszprém–Devecser Graben; 25 – depression system marked M-2; 26 – dry valleys on Kab Mountain; 27 – Keszthelyi Mountains; 28 – Kab Mountain; 29 – Agár block; 30 – Fekete Mountain; 31 – Séd Stream; 32 – Torna Stream; 33 – Padragi Stream; 34 – Egres Stream; 35 – Kígyós Stream; 36 – Tapolca; 37 – Dörgicse; 38 – Devecser; 39 – Márkó; 40 – Veszprém

A hegységnek a kréta végi trópusi karsztos tönkfelszíne (SZABÓ P. Z. 1956, 1968; BULLA B. 1968) már az eocéntől tektonikusan feldarabolódott (PÉCSI M. 1980), így az oligocén végi, miocén eleji deltakavics (Csatka-i Kavics Formáció; KORPAS L. 1981) tagolt felszínét borított el. Főleg a hegységperemi részeken alakultak ki fiatalabb, középsőmiocén mészkövek (Lajta Mészkő Formáció, Tinnyei Mészkő Formáció), valamint pliocén édesvízi mészkövek (CSÁSZÁR G. et al. 1981). Kis kiterjedésben pannón agyag (JASKÓ S. 1961) is előfordul, majd széles elterjedésben lösz is képződött.

A Bakonyvidék különböző magasságú rögökre és rögcsoportokra különül. Oszcillációs mozgásaik miatt a rögök különböző fejlődéstörténetűek lehetnek. Ennek figyelembevételével PÉCSI M. (1980, 1991) a hegység sasbérceit (sasbérc-csoportjait) osztályozva elkülönített – tetőhelyzetű sasbérceit (jelenlegi magassága > 600 m, felszínén triász, jura karbonátos kőzetekkel, esetleg áthalmazott),

- tetőhelyzetbe kiemelt sasbércet (jelenlegi magassága 400–550 m közötti, kréta és eocén mészkővel, a felszínén széleskörűen elterjedt lösz fedővel, valamint áthalmozódott üledékekkel, esetleg foltokban kavics fedővel); megkülönböztetett továbbá
- kriptotónköt (magassága <300–400 m, felszínét harmadidőszaki üledék és lösz fedi), valamint
- küszöbfelszínt (magassága <300–400 m, felszínét főleg triász korú karbonátos kőzetek alkotják), amely kavics fedőjét pedimentációval elveszítette, fedője – ha van – áthalmozott (3. ábra).

3. ábra Rög típusok a hegyvidéken. PÉCSI M. (1980) és CSÁSZÁR G. et al. (1981) adatainak felhasználásával a szerzők szerkesztése. – 1 – márga; 2 – földolomit; 3 – dachsteini, jura, kréta és eocén mészkő; 4 – vízzáró betelepülés, agyag, márgás mészkő, kova stb.; 5 – bazalt; 6 – kavics; 7 – lösz; 8 – karsztvízszint; 9 – vető; 10 – karsztvíz-emelet; 11 – főkarsztvíz; 12 – medence, árok; 13 – hegy; 14a – tetőhelyzetű sasbérc; 14b – tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc; 14c – küszöbfelszín; 14d – kriptotónköt; 14e – bazalttal fedett rög

Figure 3 Block types in the mountains. Prepared by the authors, based on the data of PÉCSI, M. (1980) and CSÁSZÁR, G. et al. (1981). – 1 – marl; 2 – main dolomite; 3 – Dachstein, Jurassic, Cretaceous, and Eocene limestones; 4 – impermeable intercalation, clay, marly limestone, silica etc.; 5 – basalt; 6 – gravel; 7 – loess; 8 – karst water table; 9 – fault; 10 – karst water storey; 11 – main karst water; 12 – basin, graben; 13 – mount; 14a – horst in summit position; 14b – horst elevated to summit position; 14c – threshold surface; 14d – cryptopenplain; 14e – block covered with basalt

A hegység medencéi – a Hárskúti-medence és a Lókúti-medence D-i részének kivételével, amelyek tetőhelyzetbe kiemelt sasbércek – kriptotónkötök.

Karszt típusok és formák

A karszt fedettségének figyelembevételével különböző karszt típusok különíthetők el (GVOZDETSKIY, N. A. 1965; HEVESI A. 1986; JAKUCS L. 1971; VERESS, M. 2016): csupas, talajos, fedett allogén, vegyes autogén-allogén, elszigetelten eltemetett (burried) karszt. A fedett karszt lehet eltemetett (a fedő vízzáró) és rejtett (a fedő vízáteresztő). Csupas vagy talajos karszton, a szakadék- és eltemetett karszton az átöröklődéses, rejtett karszton az utánsüllyedéses dolinák a jellegzetes karsztformák (SWEETING, M. M. 1973; WALTHAM, T. et al. 2005). Az allogén és a vegyes autogén-allogén karszt formái

a ponorok (JAKUCS L. 1971; FORD D. C.–WILLIAMS, P. W. 2007). Elszigetelten eltemetett a karszt, ahol nincs karsztosodás. Az utánsüllyedéses dolinák változatai a lezökkenéses és a szuffúziós dolinák (WILLIAMS, P.W. 2004). Az utánsüllyedéses dolinák a fedőben alakulnak ki, alattuk a feküin is lehet mélyedés és a feküben mindig van karsztos járat (akna). Az utánsüllyedéses dolinák lehetnek szingenetikusak és posztgenetikusak (VERESS, M. 2008, 2009, 2016). Az előbbieken a fekü járatának (akna) és a fedőn a depresszióknak a képződése egyidejű, míg a posztgenetikus dolinánál a fekü járata (akna) a fedő depressziójának (vagy legalább egy része) kialakulásánál idősebb. Ezért a posztgenetikus dolinák alatt a fedőben lencsés üledékszerkezetek vannak (VERESS, M. 2008, 2016), amelyek az idősebb depresszió feltöltődése során alakultak ki.

A szakirodalmi adatok szerint az utánsüllyedéses dolinák száma, gyakorisága és a fedő vastagsága között kapcsolat van. Kínában a számba vett utánsüllyedéses dolinák 60%-a 5 m-nél, 85%-a 10 m-nél kisebb vastagságú fedőn alakult ki (YUAN, D. 1987; CHEN, J. 1988).

A rejtett karszt formája a fedőüledékes depresszió is. Ezek mélységükhöz képest nagy átmérőjű alakzatok, talpukon olyan formákkal (utánsüllyedéses dolina és/vagy víznyelő), amelyek a fedőt a karsztba továbbítják. A fedőüledékes depressziók a fekü morfológiája szerint lehetnek áldépressziók (a feküin nincs zárt mélyedés) és igazi depressziók (a feküin van zárt mélyedés; VERESS, M. 2009, 2012, 2016).

Módszerek

Vizsgálataink során többféle módszertani megközelítést alkalmaztunk.

1. A nem karsztos fedő minősítésével és a különböző karsztformák figyelembevételével a hegységben különböző karsztípusokat különítettünk el:

- *rejtett karsztos térszínek*, ahol a fedő vízáteresztő (elsősorban lösz) és ott utánsüllyedéses dolinák vannak;
- *eltemetett karszt*, ahol a fedő konszolidált vízzáró kőzet és azon átöröklődéses dolinák vannak;
- *elszigetelten eltemetett karszt*, ahol a fedő vízzáró, nem konszolidált kőzet és a pereménél szurdokok vannak;
- *vegyes autogén-allogén karszt*, ahol a vízzáró elvégződésénél víznyelők fordulnak elő.

2. 1 : 10000-es méretarányú térképek felhasználásával karsztmorfológiai térképezést végeztünk és terepbejárások során kijelöltük a jelentősebb karsztjelenség-csoportok előfordulását. Nagy (1 : 500-as) méretarányú karsztmorfológiai térképeket készítettünk a Tési-fennsík, a Mester-Hajag és a Kab-hegy egy-egy részletéről.

3. Vizsgáltuk a Márvány-árok környékén a völgyközi hátak szélessége és az utánsüllyedéses dolinák gyakorisága közötti kapcsolatot.

4. Keresztzelvények mentén – a Terratest Kft. munkatársainak kivitelezésében – VESZ-méréseket (vertikális elektromos szondázást) végeztünk a Tési-fennsíkon, a Hárskúti-medence területén (Homód-árok), az Eleven-főrtés töbör csoport területén, a Mester-Hajagon, a Fehérkő-árok környékén összesen 43 utánsüllyedéses dolinában és környezetükben, az azokat hordozó 11 fedőüledékes depresszióban, továbbá Devecser és Nyirád között, a Kígyós-, a Torna-, a Padragi-patak által közrefogott terület (a továbbiakban Devecser környéke összefoglaló néven említjük) néhány depressziójában. A mérések során két földelt elektródán át áramot vezetnek a felszín alá, majd másik két elektróda között mérik a létrejövő árameloszlás által okozott potenciálkülönbséget. Az árameloszlás és így a mért potenciálkülönbség, illetve az ebből számított, ún. látszólagos fajlagos ellenállás függ az egyes rétegek anyagának fajlagos ellenállásától és a rétegek vastagságától. A mért poten-

ciálkülönbség-értékekből az elektródák távolságának függvényében görbék szerkeszthetők, amelyek segítségével, egy inverziós programot használva, ideális esetben a rétegsorok állása és vastagsági paraméterei meghatározhatók. Az egyes helyekre számított rétegsorokat összeillesztve a kialakított mérési vonalak mentén geoelektromos-földtani metszetek szerkeszthetők (VERESS M. 2005), amelyek a fekü morfológiájára, a fedő vastagságára, összetételére és szerkezetére vonatkozó adatokat szolgáltatnak. A fedőüledék szerkezetének figyelembevételével minősítettük az utánsüllyedéses dolinákat: posztgenetikusa a dolina, ha alatta a fedőben lencsésen települt összlet vagy a fekün feltöltött mélyedés van, szingenetikusa, ha ezek a sajátosságok hiányoznak.

Eredmények

1. Megállapítottuk, hogy a különböző típusú rögökön különböző karsztípusok fejlődtek ki. (Egyes rögökön azonban több karsztípus is jelen lehet.) A tetőhelyzetű sasbércek és a küszöbfelszíneken főleg a talajos karsztípus fordul elő, de a tetőhelyzetbe kiemelt sasbércek felszínén is megfigyelhető. A kriptotónkók területén elszigetelten eltemetett karszt van. Ilyen típusú karszt jellemzi a Dudari-medencét, a Lókúti-medence É-i részét és a Porvai-medence kavicsstakarós területeit. Eltemetett és allogén karszt van a bazalttakarós rögökön (főleg a Kab-hegyen). A rejtett karsztos térszínnek előfordulását az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat – Table 1

Utánsüllyedéses dolinacsoportok előfordulása a hegyiségben
The occurrence of groups of subsidence dolines in the mountains

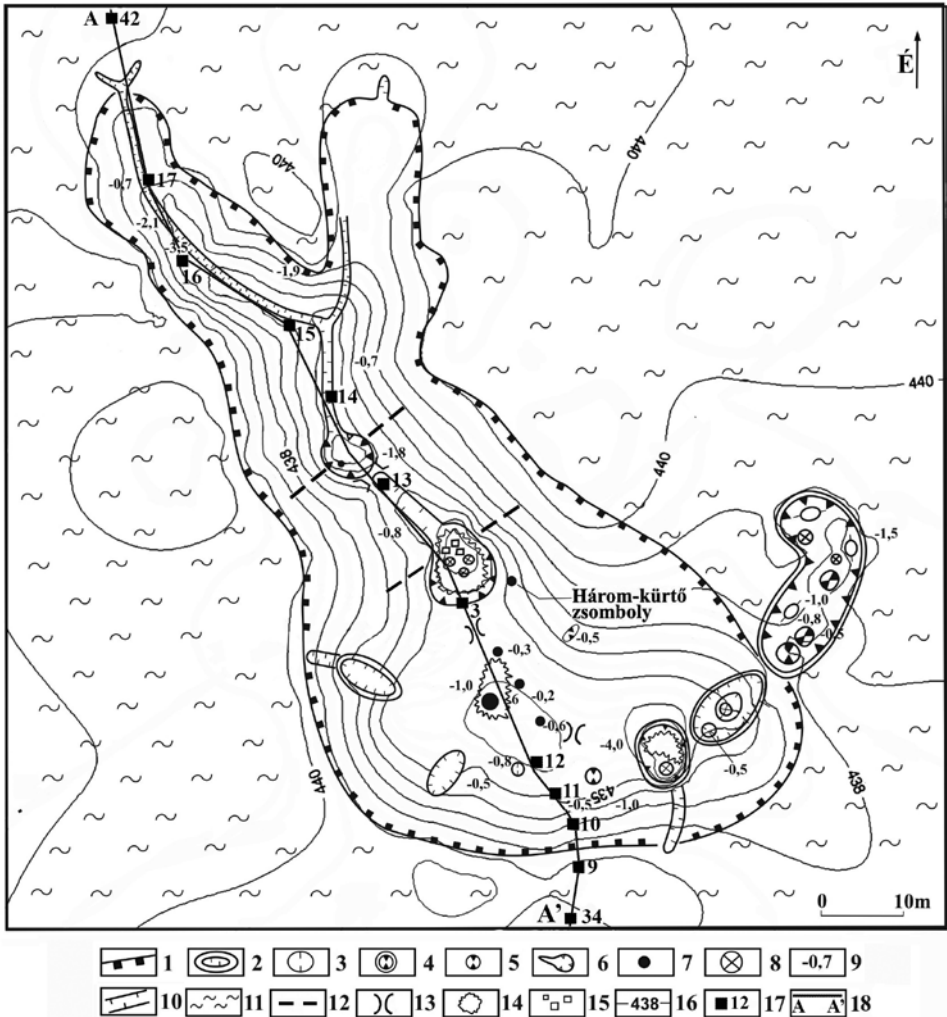
Előfordulási hely	Magasságuk (m)	Számuk	Morfológiai környezetük	A hordozó rög típusa
Tési-fennsík	400–500	137	sík térszín, völgytalp, fedőüledékes depresszió	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Márvány-árok környéke (Kóris-h. É-i része)	360–500	120	völgyközi hátakon völgyekben	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Mester-Hajag	440–500	85	magaslatok közti térszíneken, illetve ezek fedőüledékes depresszióiban	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Som-hegy és Száraz-Gerence között	400–500	76	sík térszínen, völgytalpon	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Hárskúti-medence	420–500	60	sík térszín, völgytalp, völgyoldal	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Égett-hegy	440–470	25	magaslatok közti térszíneken, illetve ezek fedőüledékes depresszióiban	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Kab-hegy	400–450	20*	völgytalpon, átörklődéses dolinában, víznyelőben, sík térszínen	bazaltsapkás sasbérc
Iharos-tető és Judit-forrás közötti terület (Kertes-kő)	390–410	21	sík térszínen	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Felső-Hajag	440–500	20*	magaslatok közti térszínen	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Cuha és Gézaháza-pusztá között	450–470	14*	sík térszínen, fedőüledékes depresszióban	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc

Előfordulási hely	Magasságuk (m)	Számuk	Morfológiai környezetük	A hordozó rög típusa
Szabadhegyi-fennsík (Keszthelyi-hegység)	400–420	13	sík térszínen	tetőhelyzetű sasbérc
Devecser közelében	160–230	10*	sík térszínen	küszöbfelszín
Tapolca közelében	120–180	10*	sík térszínen	küszöbfelszín
Kőris-hegy és Parajos-tető között (Eleven Förtési Dolinacsoport)	670–680	9	sík térszínen, völgytalpon	tetőhelyzetű sasbérc
Dudar közelében (Dudari-medence peremi része)	350–400	7	sík térszínen	kriptotönk peremi része
Középső-Hajag	580–600	6	sík térszínen	tetőhelyzetű sasbérc
Tündér-major közelében (Kő-hegy)	350–400	5	sík térszínen	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc, vagy kriptotönk pereme
Széalma-pusztá közeleében (Porvai-medence peremi részén)	400–450	4	völgytalpon	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Fehérkő-árok pereménél	340–360	4	magaslatok közti fedő-üledékes depresszióban	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Lókút közelében (Lókúti-medence)	400–450	3	völgytalpon (?)	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Ősbükkösi dolinacsoport	400–450	3	völgytalpon	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc
Sűrű-hegy	400–440	2	sík térszínen	tetőhelyzetbe kiemelt sasbérc

* = becült érték.

Kimutattuk, hogy az összes rejtett karsztos terület 68,18%-a tetőhelyzetbe kiemelt sasbércen van. E területeken fordul elő az utánsüllyedéses dolinák többsége. A becült dolinák darabszámát is figyelembe véve a 691-ből 616 van az ilyen típusú sasbérceken. Az alacsony küszöbfelszíneken mindössze 2, a tetőhelyzetű sasbérceken 3 rejtett karsztos terület van, továbbá 1-1 fordul elő kriptotönkön és bazalttakarós rögön. Valamely rögtípusba tartozó rögök aránya szerint az Északi-Bakonyban a tetőhelyzetbe kiemelt rögöknek 32%-án van rejtett karszt, míg a tetőhelyzetű sasbérceknél a 9,1%-án, a kriptotönköknél a 12,5%-án.

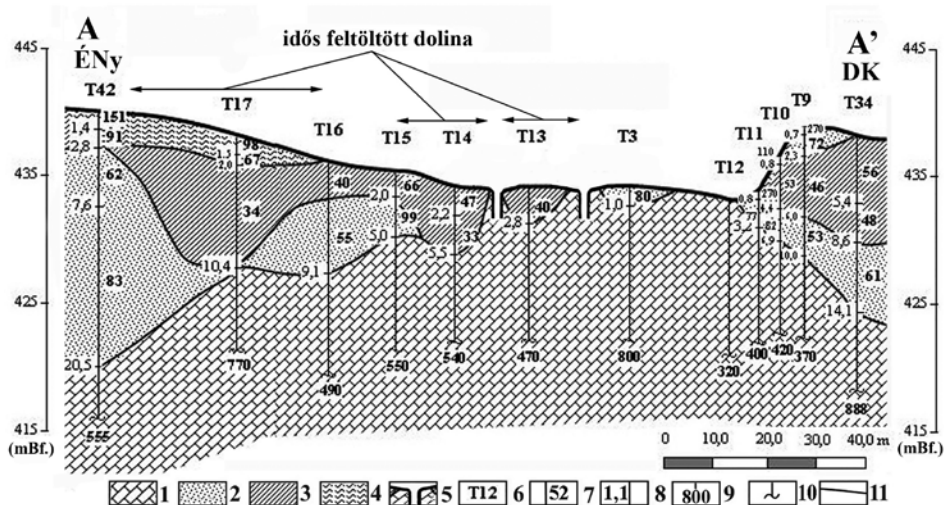
2. A karsztmorfológiai térképezés eredményeként az alábbi megállapítások tehetők:
 - A hegység rejtett karsztos térszínein elkülöníthetők a nagy átmérőjű fedőüledékes depressziók, továbbá az azokban előforduló utánsüllyedéses dolinák (4., 5. és 6a. ábra).
 - A középsőkréta mészkőből (Zirci Mészkő Formáció) felépült rögökön (Mester-Hajag, Égett-hegy) exhumálódott mészkőmagaslatok sorakoznak nagy sűrűségben (6a. ábra). E kis kiterjedésű rögöket völgyek fogják közre, ezért a fedő lepusztulása nagymértékű volt. Az elfedett mészkőmagaslatok részben exhumálódtak és jelenleg is exhumálódnak, amit a rögök billent helyzete jelentősen elősegít. Az exhumálódás és a billenés miatt a felszín dőlése a Mester-Hajagon >9°, Égett-hegyen >2°. Az exhumálódó és

4. ábra A Háromkürtő-zsombolyt hordozó fedőledekés depresszió (I–12 jelű) morfológiai térképe (VERESS M. 2016, módosított). – 1 – fedőledekés depresszió pereme; 2 – szuffúziós dolina (átmérő: >2 m); 3 – szuffúziós dolina (átmérő: <2 m); 4 – lezökkenéses dolina (átmérő: >2 m); 5 – lezökkenéses dolina (átmérő: <2 m); 6 – víznyelő; 7 – kürtő, akna; 8 – járat a fedőben; 9 – forma mélysége; 10 – eróziós árok, meder; 11 – környező térszín; 12 – közethatár; 13 – nyereg; 14 – kőzetkibúvás; 15 – kőzettörmelék; 16 – szintvonal; 17 – VESZ mérési hely; 18 – VESZ-mérés szelvényének nyomvonal

Figure 4 The morphological map of the depression of superficial deposit (marked I–12) bearing Háromkürtő-shaft (VERESS, M. 2016, modified). – 1 – margin of the depression of superficial deposit; 2 – suffusion doline (diameter is larger than 2 m); 3 – suffusion doline (diameter is smaller than 2 m); 4 – dropout doline (diameter is larger than 2 m); 5 – dropout doline (diameter smaller than 2 m); 6 – ponor; 7 – chimney, shaft; 8 – passage in the cover; 9 – depth of the feature; 10 – gully, channel; 11 – surrounding terrain; 12 – rock boundary; 13 – col; 14 – outcrop; 15 – rock debris; 16 – contour line; 17 – site of VES measurement; 18 – line of VES measurement profile

exhumálódott magaslatokon nincs karsztosodás (csak akkor volt, amikor még fedővel borítottak voltak, aminek bizonyítékai az itt előforduló, lecsonkolódott aknák). A már exhumált magaslatok közötti térszínekről, ha a magaslatok sűrűsége nagy, a fedő maradéka már nem szállítható a határoló völgyekbe, aminek következtében

5. ábra A 4. ábrán bemutatott fedőledekés depresszió geoelektromos-földtani szelvénye (VERESS M. 2016, módosított).
 – 1 – mészkő; 2 – lösz (homokos vagy mészkőtörmelék); 3 – lösz (agyagos vagy iszapos) vagy mészkőtörmelék; 4 – mészkőtörmelék (agyagos); 5 – kürtő; 6 – VESZ-mérés jele; 7 – összlet geoelektromos ellenállása (Ohmm);
 8 – geoelektromos összlet talpmélysége (m); 9 – fekü geoelektromos ellenállása (Ohmm); 10 – VESZ-mérés körülbelüli behatolása; 11 – geoelektromos összlethatár

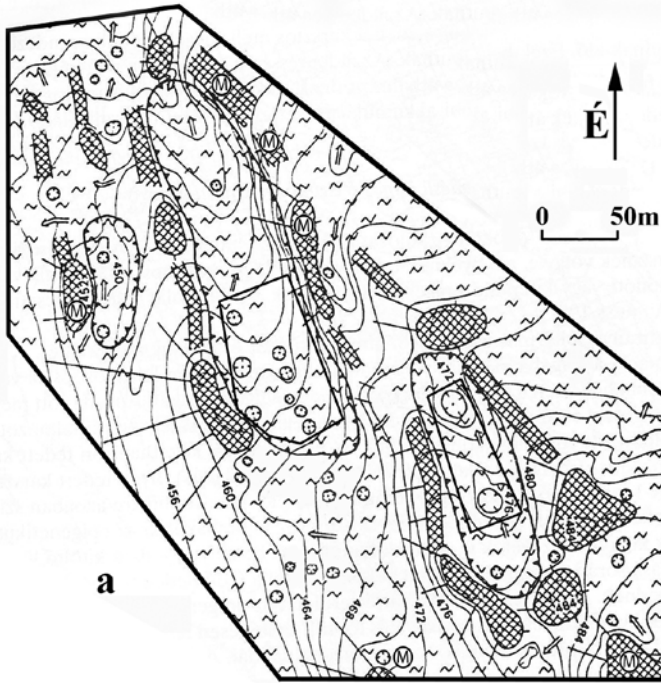
Figure 5 The geoelectric-geological profile of the depression of superficial deposit presented in Figure 4 (VERESS, M. 2016, modified). – 1 – limestone; 2 – (sandy) loess (with limestone debris); 3 – loess (clayey or silty) or clay with limestone debris; 4 – (clayey) limestone debris; 5 – chimney; 6 – code of VES measurement; 7 – geoelectric resistivity of series (Ohmm); 8 – base depth of geoelectric series (m); 9 – geoelectric resistivity of bedrock (Ohmm); 10 – approximate penetration depth of VES measurement; 11 – boundary of geoelectric series

fedőledek-foltok maradnak meg. A magaslatok közötti, fedővel borított térszíneken karsztosodás folyik. A nagyobb területű rögökön (pl. Tési-fennsík) viszont a fedő lepusztulása, következésképp a fekü magaslatainak exhumálódása nem történik meg. A felszíni lepusztulás hiányát mutatja a lösz egységes elterjedése és például az, hogy a felszín dőlése a Háromkürtő-aknát hordozó (I–12 jelű) depresszió környékén 1°-nál kisebb. Emiatt rejtett karsztosodás történik a fekü vékonyan elfedett magaslata feletti sík felszínen (4., 5. ábra).

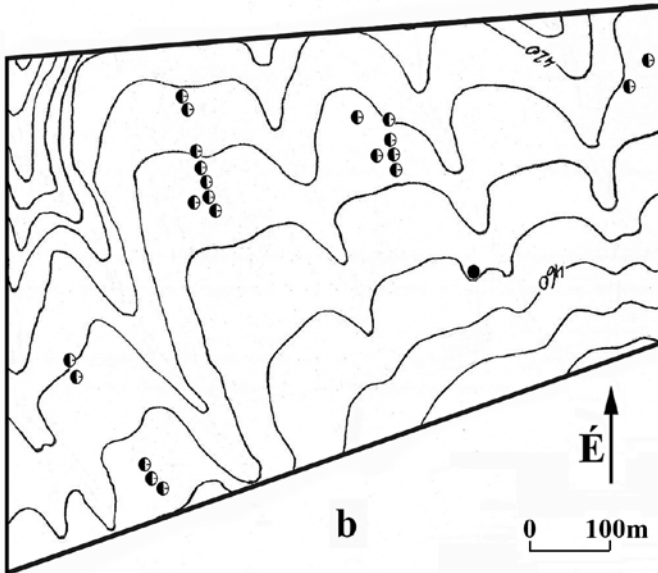
- Felismerhetők a bazalttakaróból (Kab-hegy) előbukkanó mészkőfoltok (magaslataok), amelyek lokális karsztosodási helyek. A karsztosodáshoz itt hozzájárulnak a mészkőfoltokat övező bazalttörmelék-sáncok. Ezek ugyanis növelik e mészkőfoltok körüli térszínek lefolyástalanságát (7. ábra).

3. A VESZ-mérések adataiból és a felhasználásukkal készített geoelektromos-földtani szelvényekből az alábbi eredményekre jutottunk:

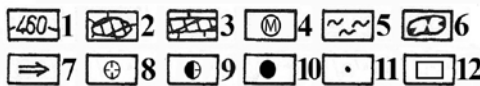
- A vizsgált 43 utánsüllyedéses dolina közül 24 szingenetikus és 19 posztgenetikus. A fekü morfológiája szerint közülük 30 képződött elfedett, paleokarsztos magaslat felett (11 a fekü kitöltött, paleokarsztos depressziója felett, 2 sík, enyhén dőlő fekü-felszín felett). Ami a szingenetikus dolinákat illeti, közülük 9 pereménél a fedővastagság 3,5 m-nél kisebb, 11 dolinánál 3,51–6,0 m közötti és 4-nél 6,01 m-nél nagyobb. Azért alakulnak ki egyre nagyobb eséllyel egyre vékonyabb fedőn, mert a beszivárgó víz egyre nagyobb eséllyel éri el a feküt és oda érkeve vékony fedőnél még oldékony. A posztgenetikus utánsüllyedéses dolinák esetében a fedővastagság változatosabb: 2 dolinánál <3,5 m, 6-nál 3,51–6,0 m közötti és 11-nél nagyobb, mint

a

b

6. ábra Rejtett karszt:

a) exhumált mészkőmagaslatok között a Mester-Hajagról.

b) völgyközi hátakról a Márvány-árok környékéről (a – VERESS M. 1999, módosított; b – a szerzők szerkesztése).

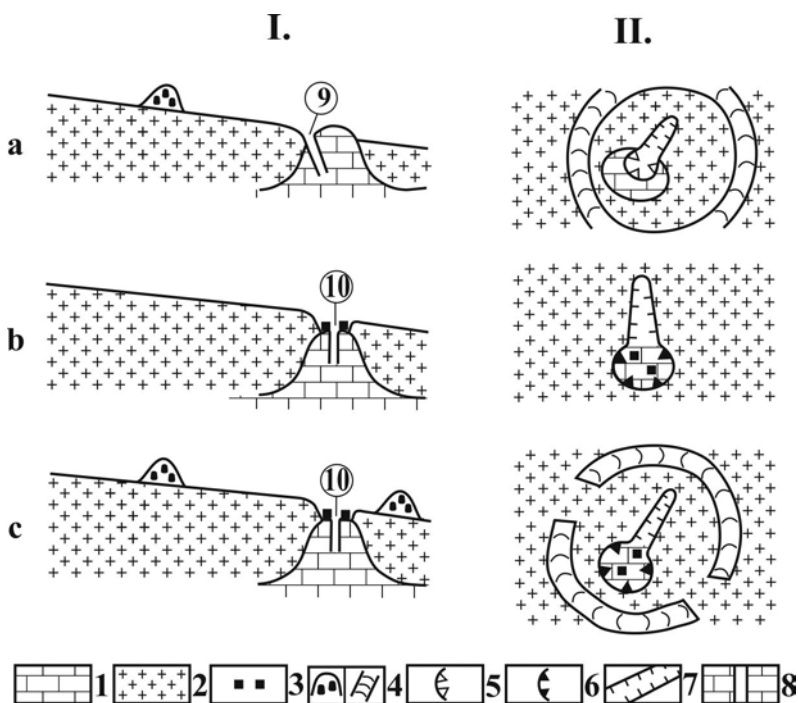
- 1 – szintvonal; 2 – exhumált magaslat; 3 – félig exhumált forma (gerincszerű; de nem alkot magaslatot); 4 – mészkő-előbukkanás a magaslaton; 5 – exhumálódással kialakult magaslatok közötti karsztosodó fedőüledékes térszín; 6 – fedőüledékes depresszió; 7 – anyagáthalmazódás; 8 – szuffúziós dolina exhumált magaslatok közti térszínen; 9 – szuffúziós dolina völgyközi hátán; 10 – szuffúziós dolina völgytalpon; 11 – vízvezető járat karsztos mélyedésben; 12 – VESZ-mérések területe

Figure 6 Concealed karst:

a) between exhumed limestone mounds from Mester-Hajag.

b) from interfluvies from the environs of Márvány valley (a – VERESS, M. 1999, modified; b – prepared by the authors)

- 1 – contour line; 2 – exhumed mound; 3 – semi-exhumed feature (it is ridge-like, but it does not constitute a mound); 4 – limestone outcrop; 5 – karsifying terrain with superficial deposit between mounds that developed by exhumation; 6 – depression of superficial deposit; 7 – material redeposition; 8 – suffusion doline between exhumed limestone mounds; 9 – suffusion doline on interfluvies; 10 – suffusion doline on valley floor; 11 – water drainage passage in a karstic depression; 12 – area of VES measurements

7. ábra Karsztos depressziók karsztos ablakoknál a Kab-hegyen (VERESS M. 2016, módosított). – 1 – mészkő; 2 – bazalt; 3 – bazalttömb; 4 – bazaltsánc felül és oldalnézetben; 5 és 9 – víznyelő; 6 és 10 – átöröklődött dolina; 7 – völgy; 8 – akna, a – a – víznyelő és környezete oldal- és felülnézetben; b–c – átöröklődéses dolinák és környezetük oldal- és felülnézetben

Figure 7 Karst depressions at karst windows on Kab Mountain (VERESS, M. 2016, modified). – 1 – limestone; 2 – basalt; 3 – basalt block; 4 – basalt barrier in plan view and in lateral view; 5 and 9 – ponor; 6 and 10 – caprock doline; 7 – valley; 8 – shaft, a – a – the ponor and its environs in lateral view and in plan view; b–c – caprock dolines and their environs in lateral view and in plan view

6,01 m. Ennek az az oka, hogy nagyobb fedővastagságnál is létrejöhet posztgenetikus utánsüllyedéses dolina azért, mert a fedő anyaga a már meglévő aknán keresztül is képes a karsztba szállítódni anélkül, hogy a fekün oldódás történe (VERESS, M. 2009, 2016). A szakirodalmi adatokkal összhangban, összességében megállapítható, hogy a fedővastagság és a dolinaképződés gyakorisága között kapcsolat van. A szingenetikus utánsüllyedéses dolinák (de részben a posztgenetikusak is) egyre vékonyabb fedő esetén egyre nagyobb eséllyel jönnek létre.

- A hordozó felszín morfológiája szerint a vizsgált dolinák közül 18 sík felszínen, 15 völgytalpon (ezek egy része völgytalpi elfedett magaslat felett), 10 exhumált magaslatok közti térszíneken (pl. Mester-Hajag) van. Ez utóbbi térszíneken a fedő lepusztultsága hasonló, mint a völgytalpi helyzetű utánsüllyedéses dolináknál. Ugyanis az átlagos fedővastagság a szingenetikus dolináknál 3,85 m, a völgytalpi helyzetűeknél, a magaslatok közti térszíne dolináinál 3,95 m, míg a posztgenetikus dolináknál 6,18 m illetve 8,24 m. A fedő kivékonyodása miatt a Mester-Hajagon sík, enyhe dőlésű feké felett is kialakulnak szingenetikus utánsüllyedéses dolinák (2 db). A fentiek figyelembevételével fedő-kivékonyodás vagy vékony fedő és így dolina-kialakulás a hegyvidéken négy morfológiai környezetben fordul elő: a fedőüledékes átöröklődött völgytalpakon, vagy fedőüledékben mélyült völgyek talpán (1), az egyenetlen feké

- elfedett magaslatai feletti sík felszíneken (2), az egyenetlen fekü exhumálódott magaslatok közötti térszíneken (3) és a nagy völgyesűrésű rögökön (4). A völgytalpakon a lineáris erózió vékonyította ki a fedőt. Magaslat felett a fedő egykori (felhalmozódás idejű) lokális vékonysága miatt és így annak lepusztulása nélkül is kialakulhat utánműlyedékes dolina, például a már említett Háromkürtő-zsomboly depressziójánál (I–12 jelű; 4., 5. *ábra*). Magaslatokkal tagolt, fekü térszíneken a fedő lepusztulása olyan mértékű lehet, hogy – mint azt fentebb említettük – a magaslatok exhumálódnak és közöttük a fedő olyan mértékben kivékonyodik, hogy az ott megmaradt fedőfoltokon alakulnak ki az utánműlyedékes (szuffóziós) dolinák (6a. *ábra*). Nagy völgyesűrésnél a völgyközi háta keskenyek, így a fedő e helyeken ugyancsak kellő mértékben kivékonyodhat, miután az a határoló völgyekbe szállítódik. A Márvány-árok környékén (6b *ábra*) előforduló 120 utánműlyedékes dolinából 74 völgyközi háton van. Ezek közül 48 < 200 m szélességű (a völgyperemek távolsága szerint) és csak 18 db ahol a hát szélessége 200–300 m.
- A Devecser környéki depressziók alatt a fekü is mélyedés mutatható ki. Ez arra utal, hogy a fedő alatt a fekü depressziói oldódásos dolinák, amelyek áthalmazott fedővel utólag részben kitöltődtek (8. *ábra*).

Karsztípusok és formáik kialakulása

A hegységben egymás szomszédságában különböző karsztípusok váltakoznak, ugyanakkor viszonylag nagy kiterjedésű nem karsztos térszínek is vannak. Olyan területek tartoznak ide, ahol nem (vagy rosszul) oldódó kőzetek fordulnak elő. Például a Déli-Bakonyban jelentős kiterjedésben bukkan felszínre márga (Veszprémi Márga Formáció). Karsztjának változatosságához hozzájárulnak a patakmedrek mészkiválásai (főleg a Balaton-felvidéken) és a homokkőtömbökön kialakult karrok (a Káli-medence kötengerei). Ezek bemutatására terjedelmi okokból nem térünk ki.

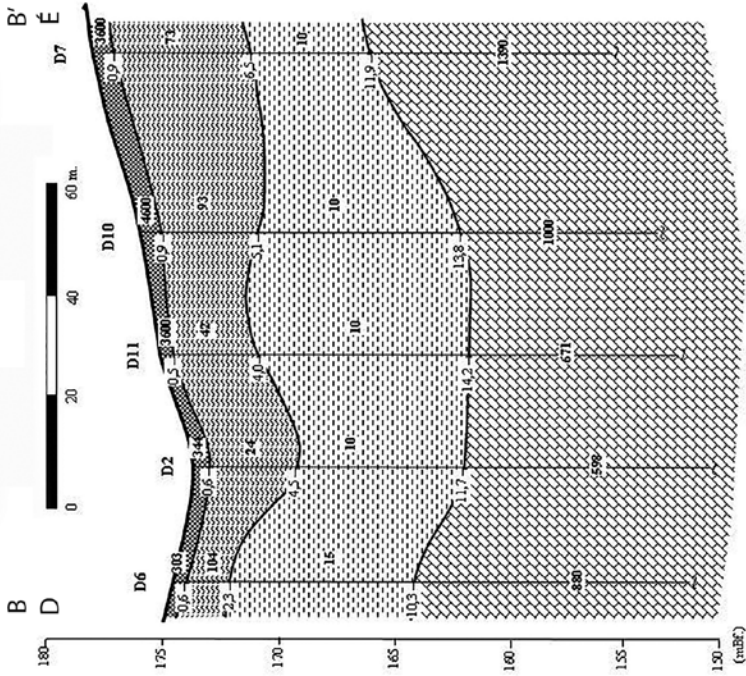
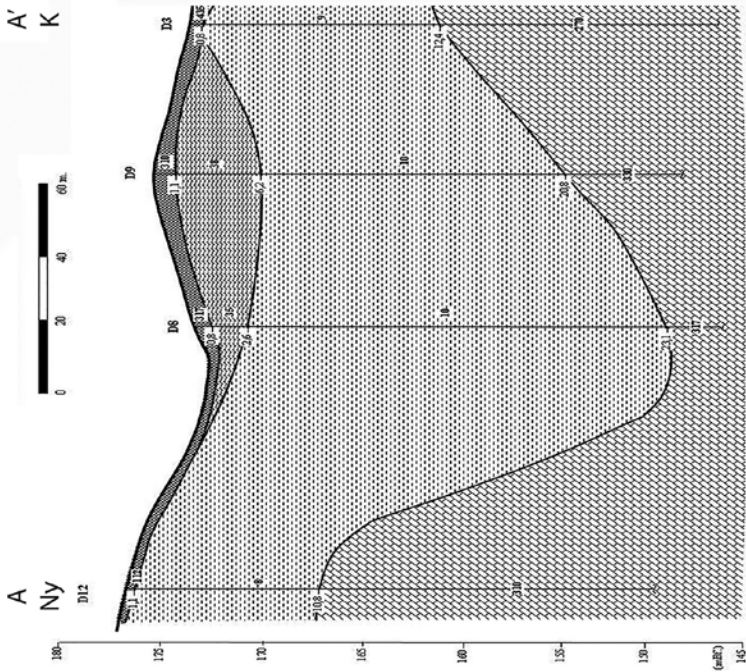
Egy-egy rögön, rögcsoporton gyakran csak egy-egy karsztípus terjedt el (többnyire talajos karszt vagy rejtett karszt). Gyakoribb azonban, amikor együtt fordul elő talajos, rejtett, illetve eltemetett karszt ugyanazon a rögön. Ezek kiterjedése és mintázata rögönként más és más lehet.

Talajos karszt

Talajos karszt bármely rög típuson előfordulhat, de elsősorban a tetőhelyzetű sasbérceken és a küszöbfelzíneken jellemző. A talajos karsztípus formái a talaj alatti karrok és az oldódásos dolinák (az utóbbiak a küszöbfelzíneken és dolomiton).

A talaj alatti karokat gyökérrarok, hasadékkarok képviselik (de előfordulnak kürtőkarok, madárritatók és rácskarok is). Megfigyeléseink szerint talaj alatti, részben kitarakt (elsősorban hasadék-) karrok a Hódos-éri Likas-kő környékéről, valamint a Balaton-felvidékről (Dörgicse határában) említhetők.

A mészkő talajos karsztjának oldódásos dolinái fordulnak elő a Devecser (8. *ábra*) és a Tapolca környéki (MÓGA J. et al. 2011) hegységperemi küszöbfelzíneken. A dolinák képződésének egyik szükséges feltétele a hordozó térszín kis dőlése. Kimutatták, hogy a többször felszín legnagyob arányban a Mecsekben, a 2–7°-os dőlésű felszíneken fordulnak elő (LIPPMANN L. et al. 2008), továbbá a Miroč-hegységben a 12°-nál kisebb dőlésű felszín 85%-a dolinás, míg az ennél nagyobb dőlésűeknek csak a 23%-a (TELBISZ T. et al. 2007). Úgy ítéljük meg, hogy a Bakonyvidéken az oldódásos dolinák képződéshez

8. ábra Egy oldásos dolina (Deveser) A-A' és B-B' egymásra merőleges geoelektromos-földtani szelvényei. *Forrás:* a Terratest kft munkatársai.
 – 1 – mészkő; 2 – agyag; 3 – mészkőtörmelék; 4 – agyagos mészkőtörmelék; 5 – VESZ észlelési hely; 6 – ősszel geoelektromos ellenállása (Ohmm); 7 – geoelektromos ősszel talpmélysége (m); 8 – fektü geoelektromos ellenállása (Ohmm); 9 – VESZ-mérés körülbírti behatolása; 10 – geoelektromos ősszelhatár ellenállása
 Figure 8 The geoelectric-geological profiles A-A' and B-B' perpendicular to each other of a solution doline (Deveser); *Source:* colleagues of Terratest Ltd.
 – 1 – limestone; 2 – clay; 3 – clay with limestone debris; 4 – clayey limestone debris; 5 – VES measurement site; 6 – geoelectric resistivity of series (Ohmm); 7 – base depth of geoelectric series (m); 8 – geoelectric resistivity of bedrock (Ohmm); 9 – approximate penetration of VES measurement; 10 – boundary of geoelectric series

– a fenti területek kivételével – elsősorban a kis dőlésű felszínek hiányoznak. A Bakonyvidék magasabb rögein ugyanis a kis dőlésű talajos karszt kiterjedése kicsi. Például a Kőrös-hegy területén az Eleven-förtési dolinacsoport (ezek utánsüllyedékes dolinák) környékét leszámítva egyáltalán nincs 8°-nál kisebb dőlésű felszín.

Devecsernél több tucat, akár a 100 m-t is meghaladó átmérőjű, fedőüledékkel borított (részben feltöltött) depresszió fordul elő (néhányikban kicsi, fiatal, utánsüllyedékes dolinák is lehetnek) a középsőmiocén mészkövön (Lajta Mészkő Formáció). Ezek a vizsgált területen kivitelezett VESZ-mérések, illetve a kiserkesztett geoelektromos-földtani szelvények szerint olyan oldódásos dolinák, amelyek különböző mértékben fel vannak töltődve. Az Egres-patak völgyétől Ny-ra, ahol a felszín magassága < 190 m, a topográfiai térkép időszakos vízborítást jelöl a depressziókban (a völgytől K-re, ahol a felszín magassága > 200 m, a vízborítás kevésbé vagy egyáltalán nem jellemző azokban), amit a csapadék hatására bekövetkező karsztvízszint-megemelkedéssel magyarázunk.

Tapolcánál, ahol a felszín magassága 120–180 m, a karsztos depressziók szarmata mészkőben (Tinnye Formáció) képződtek. Itt változatosabb a formakincs: az oldásos dolinák mellett előfordulnak uvalák, szakadék- és utánsüllyedékes dolinák (MÓGA J. et al. 2011), sőt megfigyeléseink szerint, egy kavatotra (Nyelőke) is előfordul. Az oldásos dolinák egy része kitértetés nélküli, de előfordulnak olyanok is, amelyekben lösz, homok és/vagy vörösiszap fedő van.

Talajjal fedett földolomit-felszínek számos helyen fordulnak elő a hegységben. Közülük említésre méltó a Veszprém–Devecser közötti árok Márkótól K-re eső része, amely küszöb-felszín. Ennek karsztos jellemzői az alábbiak:

- Murvaösszlet fejlődött ki a szálban álló dolomiton, amelynek vastagsága K-i irányban Várpalotáig nő. Mivel JAKUCS L. (1971) szerint a dolomit aprózódása (porlódása) oldódás eredménye, a murvaösszletet a kőzet karsztosodása során kialakult képződménynek tartjuk (VERESS M.–SZABÓ L. 2000).
- Gyakoriak a nyitott, megnyúlt, sík aljzatú, völgyszerű formák, talpukon depressziókkal (VERESS M.–SZABÓ L. 2000).
- VERESS M.–SZABÓ L. (2000) szerint kétféle zárt depresszió fordul elő, amelyek közös sajátossága, hogy mélységükhöz képest nagy átmérőjűek. Az egyik változat depressziói kisebb átmérőjűek (néhányszor 10 m-esek) és a magaslatok között, különböző szintekben fordulhatnak elő. A másik változat depressziói nagyobb átmérőjűek (több 100 m-esek) és magaslatokkal határoltak. Az e változatba tartozók között a legnagyobb már a Déli-Bakonyban található. Ez a magaslatokkal közrefogott Kövesgyűrűpusztai depresszió (LÁNG S. 1958), amelynek az átmérője az 1 km-t is meghaladja, talpán a fekvő egyenetlen és fedővel borított. Belsejéből vízmosással rendelkező víznyelőt (LÁNG S. 1958), illetve víznyelőket (JASKÓ S. 1961) említenek. A depressziók aljzatán kavics található, ami utólag halmozódhatott fel bennük. A kisméretű depressziók recens oldásos dolinák (VERESS M.–SZABÓ L. 2000), amelyek kavicsborításukat veszített vagy kavicsal el nem borított felszínen alakultak ki. A nagyobb átmérőjűek idősebbek és nem aktívak (bár belsejük karsztosodhat). Valószínű, hogy már környezetük kavicsborítása előtt kialakultak és azt követően sem fedődtek el a Csatkai Kavics Formáció anyagával, hanem a földtani térkép adatai szerint (CSÁSZÁR G. et al. 1981) utólag löszsel, folyóvízi homokkal és áthalmazott kavicsal kibélelődtek.
- K-i irányban a felszínt egyre inkább magaslatok tagolják. A magaslatok mérete és sűrűsége a fenti irányban növekszik. A magaslatok magaslatcsoportokat is alkothatnak, amelyek lehetnek közös alapúak is. Az egyes magaslatok metszetben aszimmetrikusak, átellenes lejtőik hossza eltérő. (Magaslatokkal tagolt dolomittérszín említhető még Nyirád és Ódörögdkörnyékéről is.) A magaslatok kialakulása és

kialakulási kora nem ismert. Valószínű, hogy exhumált paleokarsztos formák (SZABÓ P. Z. 1968; MÓGA J. et al. 2011).

- A dolomit csupasz foltjain, főleg a völgyoldalokban (Séd-völgy, Tekeres-völgy) és a kisebb-nagyobb kőtömbökön (Kádárta) gyakoriak a karrok (SZABÓ L. 2000).

Rejtett karszt

A rejtett karsztos térszíneken a fedő főleg lösz, de ennek és a Csatkai Kavics Formáció, valamint az oldási maradék anyagának áthalmozott változatai is előfordulnak: lehet agyag, agyagos mészkőtörmelék, mészkőtörmelékes agyag, homokos vagy mészkőtörmelékes lösz, agyagos-iszapos lösz és lösz (VERESS M. 2006). E fedőüledékek kijelölik a rejtett karsztos térszínnek előfordulását és elterjedését. A rejtett karsztos területek kiterjedése néhány 100 m² és néhány km² között változhat. Minthogy a tetőhelyzetű sasbércekről és a küszöbfelszínekről a fedő nagyrészt lepusztult, az e típusba tartozó rögökön e karsztípus hiányzik vagy korlátozottabban van jelen. Az utánsüllyedéses dolinák kialakulását a kriptotönkökön a vastag és vízzáró fedő gátolja. Ezért a rejtett karsztos felszínnek főleg a tetőhelyzetbe kiemelt sasbérceken fejlődtek ki, amelyeken a fentebb említett vízáteresztő fedőüledékek nagy kiterjedésben fordulnak elő ott, ahol a fedő vékony.

Mérésekkel kimutattuk, hogy a fedő kivékonyodhat vonalasan (völgytalpak), a középső-kréta térszínnek kitakart mészkőmagaslatai között, vagy eleve vékonyan települt (a fekü magaslatai felett). (Ilyen tetőhelyzetbe kiemelt rög vagy rögrészlet a Mester-Hajag, az Égett-hegy, a Felső-Hajag, a Kertes-kő környéke és a Fehér-kő-árok környéke). Bár fedővastagság-adattal nem rendelkezünk, megfigyeléseink szerint a völgyközi háta utánsüllyedéses dolináinál a keskeny völgyközi hátakon a fedő csekély vastagságú, amire a hátakon gyakori feküközvet-előbukkanás és az utánsüllyedéses dolinák nagy száma utal.

Az utánsüllyedéses dolinák (a Tési-fennsíkiak kivételével) többnyire kis méretűek és változatos morfológiai környezetben fordulnak elő (*1. táblázat*). Völgytalpakon rejtett karszt van a Tési-fennsíkon, a Hárskúti-medence területén, a kitakart mészkőmagaslatok között a fentebb említett Mester-Hajagon, Égett-hegyen és Felső-Hajagon. Völgyközi háton, de völgytalpon is rejtett karszt van a Márvány-árok környékén. Megfigyeléseink szerint az utánsüllyedéses dolinák között többségben vannak a szuffóziós dolinák (*1A kép*), de előfordulnak lezökkenéses eredetűek is (*1B kép*). Morfológiájuk nagymértékben függ attól, hogy kapcsolódik-e hozzájuk eróziós árok, vízmosás, esetleg völgy. Előfordulnak közöttük vakvölgyes jellegűek is (fedett karsztos víznyelő). Az utánsüllyedéses dolinák kialakulásában a szuffózió (*1A kép*), a fedő (*1B kép*) és a fekü (*1C kép*) omlása külön-külön vagy együttesen is szerepet játszhatott.

Intenzív csapadékesemény után a dolinákban időszakos tavak alakulhatnak ki, amelyek élettartama igen eltérő lehet (VERESS M. 1987). A dolinák feltöltődéssel, illetve a mélyedés részük lepusztulásával hamar eltűnhetnek, ekkor csak az aknájuk marad meg (pl. a Kőris-hegyi Ördög-lik).

A fedőüledékes depressziók – mivel utánsüllyedéses dolináknál alakulnak ki – sík felszíneken, völgytalpakon és exhumált magaslatok közötti térszíneken fordulnak elő (*4., 5. és 6a. ábra*). Kialakulásuknak kedvez a korlátozott felszíni anyagszállítás. Ezt teszi lehetővé a felszín kicsi dőlése (sík felszínnél), az exhumált magaslát (a magaslattal tagolt fekünél), a sort alkotó utánsüllyedéses dolinák közül dőlésirányban az utolsó dolina (völgytalpnál).

A hegység fedőüledékes depressziói (*4., 6a. ábra*) uralkodóan áldepressziók (*5. ábra*). Igazi depresszió lehet az Eleven-főrtési töbör csoport területén, ahol megfigyeléseink szerint a töbör csoportot mészkő-előbukkanások övezik, jelezve a fekü depressziós morfológiáját.

1. kép Karsztos depressziók: szuffúziós dolina (A), lezökkenéssel kialakult utánsüllyedéssel kialakult dolina (C), Csengő-zsomboly aknamennyezetének omlásával kialakult utánsüllyedéssel kialakult dolina (C), Macska-lik víznyelő (D).

A – a Hárskúti-medence területéről; B és C – a Tési-fennsíkról; D – a Kab-hegyről. A szerző felvétele.

– 1 – 2010 július előtt kialakult mélyedésszerű; 2 – 2010 júliusától kialakult többrészes;

3 – a forma omlás eredetű fala; 4 – omlással lezökkenett növényzet; 5 – a fedő omlás eredetű tömbjei

Picture 1 Karstic depressions: suffusion doline (A), dropout doline (B), which developed by the collapse of the ceiling of Csengő shaft, (C), Macska-lik ponor (D).

A – from Hárskúti basin; B and C – from Tési plateau; D – from Kab Mountain. Photo taken by the author.

– 1 – depression section formed before July 2010; 2 – doline section formed after July 2010; 3 – wall of the feature of collapse origin; 4 – vegetation displaced to lower position during collapse; 5 – collapse blocks of the cover

Eltemetett karszt

E karszt típus ott jön létre, ahol kavics (Csatkai Kavics Formáció), valamint bazalt (Tapolcai Bazalt Formáció) fedi a karbonátos térszínt.

Kavicsal fedett térszínnek

Az oligocén-miocén kavicsal fedett térszínnek területén (kriptotönk) nincs karsztosodás, viszont van folyóvízi felszínformálás (területük elszigetelten eltemetett karszt). A kavicsos térszínre kilépő vízfolyások szurdokokat alakítottak ki, amelyek e térszínnek tágabb értelemben vett karsztos megnyilvánulásainak tekinthetők.

Az elszigetelten eltemetett karsztos térszínnek vízfolyásai átöröklődnek a karsztos fekére. Ennek során epigenetikus völgyeket hoznak létre, amelyeknek több változata is lehet az átöröklődés mértéke (átöröklődő epigenetikus völgy és átöröklődött epigenetikus völgy) és módja szerint (epigenetikus-regressziós völgy és epigenetikus-antecedens völgy). Az előzőek vízfolyásai hátrálás során mélyülnek a fekére, tehát az átöröklődés a völgyfő irányába egyre fiatalabb. Az utóbbi völgyek egyes szakaszai már akkor átöröklődtek, ami-

kor felsőbb részeik még nem, miután az antecedens szakaszok hordozó rögei (rögsoport) emelkedtek (VERESS M. 1999). A kriptotönkök elszigetelten eltemetett karsztos térszíneinek peremén, a völgyek antecedens szakaszán vagy szakaszain szurdok vagy szurdokok alakultak ki. Szurdoka van például a Gerencének (Kertes-kői-szurdok), a Kő-árok patakjának (Kómosó-szurdok), a Hódos-érnek, az Öreg-Sédnek (a Hárskúti-medence peremén a Kőszoros). Szurdokai vannak továbbá a Cuhának, az Ördög-árok patakjának és a Gajának is. E völgyszakaszok felett kialakulásuk idején, elszigetelten eltemetett karsztos térszínnek voltak, s jelenleg is vannak, mint például a Kertes-kői-szurdok felett a Lókúti- és a Hárskúti-medence, az Ördög-árok szurdokai felett a Dudari-medence. De Zirc környéke is elszigetelten eltemetett karszt a Cuha szurdokos völgyszakaszai felett.

Az átöröklődött völgyek, különösen az antecedens szakaszok a felszíni vizek karsztba vezetésének fő pályái a hegyvidéken. Az Északi-Bakony 7 szurdokában évente 8 millió m³ víz vezetődik a karsztba (SCHMIDT ELIGIUS R. et al. 1962). Az elszivárgó víz vagy közvetlenül a főkarsztvízbe jut, vagy ha ennek szintje felett vízzáró van, karsztvíz-emeletet (lebegő karsztvíz) hoz létre, ahol üregesedés megy végbe (VERESS M. 1999). A szurdokokat határoló, nem karsztos térszínekről érkező vízfolyások áradások idején hordalékkal jelentős mértékű eróziót végeznek. Az erózió felnyitja a szurdokok karsztvíz-emeleteinek freatikus üregeit. A felnyílt barlangok mennyezetüket veszítve sziklafolyosókká alakulnak (VERESS M. 1999). A szurdokok eróziós mélyülése, valamint a diffúz vízvezetés nem kedvez depressziók és így víznyelők kialakulásának.

Bazalttal fedett térszínek

A Déli-Bakonyban és a Balaton-felvidéken a pliocénben (felsőpannon) bazaltvulkanizmus játszódott le (LÓCZY L. 1913; JUGOVICS L. 1954). Ennek során egyes rögek (Kab-hegy, Agártető, Fekete-hegy) karbonátos felszínei részben bazalttal fedődtek el (GYÓRFFY D. 1957; LÁNG S. 1958). A bazalt paleokarsztos, magaslatokkal, depressziókkal és völgyekkel tagolt térszíneket borított el (LÁNG S. 1958). A kitörések szünetében vörösagyag (JÁMBOR Á. 1980), majd a pleisztocénben lösz keletkezett.

A bazaltos térszínnek között (de a Bakonyvidék egészét tekintve is) a Kab-hegy karsztosodása a legfejlettebb (a karsztformák mérete és sűrűsége viszonylag nagy) és a legsokrétűbb. Előfordul itt vegyes autogén-allogén karszt, eltemetett és rejtett karszt is. Átöröklődéses dolinák előfordulnak például a Fekete-hegyen is.

Vegyes autogén-allogén karsztosodás történik a bazalttakaró pereménél (*ID kép*), a karsztos ablakoknál (*7. ábra*), allogén a bazalt átöröklődött völgyeinél (VERESS, M. – UNGER, Z. 2015; VERESS, M. 2016). A karsztos ablakok a fekü magaslatai (NÉMETH R. 2005; MÓGA, J. – NÉMETH, R. 2005). A karsztos eredetű magaslatokat vagy egyáltalán nem fedte el a bazalt, vagy csak kisebb vastagságban, mint a fekűt máshol (VERESS, M. 2016). A bazalttakaró pereménél és azoknál a bazalttakaró belseji magaslatoknál, amelyeket nem fedett el a bazalt vakvölgyes víznyelők alakultak ki, mint például a Macska-lik (*ID kép*).

Völgy-átöröklődésnél feltárulhat a völgytalpon a mészkő (allogén karszt), ahol völgytalpi víznyelő alakul ki (Tönkölyös-víznyelő, a bazalttakaró egyik, Úrkúthoz közeli völgyében). Ha a völgy teljes hosszában átöröklődik, összetett, lefolyástalan karsztforma-rendszer jön létre (ilyen pl. az M-2 jelű karsztos rendszer). Ennek talpát aktív és nem aktív víznyelők, szuffóziós dolinák, peremét átöröklődéses, valamint lezökkenéses dolinák tagolják (VERESS, M. – UNGER, Z. 2015).

A bazalttakaró belsejében, ahol a mészkőmagaslat felett a bazalt vékony, eltemetett karszt alakul ki. E helyeken a feküben keletkezett kürtők felett a bazalt beomladozik. Ennek során átöröklődéses dolinák alakulnak ki (VERESS, M. 2016). E dolinákhoz hátráló vízmosások kapcsolódnak, amelyek vakvölgygyé fejlődnek és a dolina víznyelővé alakul. Ez

főleg akkor következik be, ha a dolinát hordozó karsztos ablak környezete az ablak körüli bazaltsáncok miatt lefolyástalan (7. ábra). Rejtett karsztos foltok alakultak ki a bazalttakaró karsztforma-rendszereiben, valamint a bazalttakarón kívüli, átöröklődött völgyek talpain.

Elsősorban a Kab-hegyen fordulnak elő sekély, gyakran több 100 m átmérőjű depressziók (de ilyen formák említhetők az Apáti-hegyről, a Tátika-csoport hegyeiről, a Kovács-hegyről is), állandó vízzel vagy időszakos tavakkal. LEÉL-ŐSSY S. (1959) szerint e formák paleokarsztos mélyedéseknél jöttek létre, ha azokat a bazaltláva csak részlegesen töltötte ki.

A karsztosodás kora

A Dunántúli-középhegység, de főleg a Bakonyvidék löszei 30 ezer évnél fiatalabbak (PÉCSI M. 1982). Ezért a nem áthalmozott löszben képződött szingenetikus utánsüllyedékes dolinák és a rejtett karsztosodás is e kornál fiatalabb. Ahol posztgenetikus dolinák is vannak, a rejtett karsztosodás kezdete is korábbi lehet, idősebb fedő egykori megléte esetén. Annak lepusztulását követően és a lösz kialakulása után kialakulhattak a posztgenetikus dolinák. A fedő lepusztulása, majd ismételt kialakulása miatt a rejtett karsztosodás egyes rögökön megismétlődhetett. A bazaltsapkás sasbérceken (Kab-hegy) a karsztosodás 2,7 millió évnél később kezdődhetett.

A rejtett karsztosodás relatív kora a különböző rögökön az alábbiak szerint alakulhatott:

- az átöröklődött völgytalpon a karsztosodás a völgytalpat kibélelő üledék keletkezésénél fiatalabb;
- az exhumált magaslatok közötti térszínek karsztosodása a rögperemi völgyek kialakulása után kezdődhetett;
- az oldódásos dolinák talpán a karsztosodás a fedőüledék kialakulása után mehetett végbe.

Miután a völgy-átöröklődés és a fedő áthalmozódása rögönként eltérő lehet a rögök eltérő idejű, mértékű és sebességű emelkedése miatt, a felszíni karsztosodás kezdete is eltérő az egyes rögökön.

Összefoglalás

A Bakonyvidék karsztja változatos, de a karsztos térszínek kis kiterjedésűek, távol esnek egymástól és a karsztformák is kisméretűek. Karsztosodása szigetszerű és uralkodóan kezdeti fázisban van, de az egyes rögök karsztosodásának kezdete a fedő eltérő mértékű és idejű kivékonyodása, továbbá a fekvő eltérő mértékű és ütemű kitarakodása miatt különböző. Rögöknek (rögcsoportjainak) karsztosodása gyakran egyedi és különbözik a határoló rögök karsztosodásától. Recens felszíni karsztosodását meghatározta a rögös szerkezet, a rögök oszcillációja, a paleokarszt, a dolomit elterjedtsége, a fedőüledékek jelenléte és azok jelenleg is folyó lepusztulása. A rögös szerkezet és a vízzáró fedőüledékek jelenléte szurdokok kialakulásához és a freatikus barlangok felnyílásához járult hozzá. Az elfedett fekvő magaslati utánsüllyedékes dolinák, fedőüledékes depressziók és átöröklődékes dolinák kialakulását tették lehetővé.

A hegységben elterjedt, a talajos karszt, de az e típushoz köthető karsztformák főleg a hegységperemi területeken (küszöbfelcsínek) fordulnak elő. E rög típusú kis dőlésű felszíni kedveztek az oldódásos dolinák képződésének. A magasabb rögökön, ahol a kis dőlésű térszínek kis kiterjedésűek, ennek feltételei nincsenek meg. A hegység legjellegzetesebb karsztformáit mutató rejtett karszt elsősorban a tetőhelyzetbe kiemelt sasbérceken terjedt

el, ahol a vízáteresztő üledékek viszonylag nagy kiterjedésben fordulnak elő. Formái elsősorban a fedő lokális kivékonyodásainál alakulnak ki: a völgytalpakon, az egyenetlen fektű elfedett magaslatok feletti sík térszíneken, az exhumált magaslatok közötti térszíneken és a keskeny völgyközi hátakon.

Eltemetett karsztos térszínen, ha a fedő bazalt, karsztosodás történik, mind a bazalt pereménél, mind a bazalt belsejében. Az utóbbi esetben a karsztosodás a fektű magaslatainál megy végbe (vegyes autogén-allogén karszt vagy eltemetett karszt), illetve ahol az átöröklődéses völgy átvágja a bazaltot (allogén karszt). Ha a karszt fedője kavics, annak elveződésénél szurdokok jönnek létre felnyílásos barlangokkal.

A Bakonyvidék karsztján víznyelők csak a Kab-hegyen, oldódásos dolinák néhány peremi területen és dolomitfelszínen jöttek létre. Az oldódásos dolinák hiánya a fedő fiatal lepusztulására, a rögök kis kiterjedésére (a kis dőlésű felszín is kis kiterjedésű) vezethető vissza. A víznyelők hiánya az átöröklődött völgyek intenzív mélyülésével és diffúz vízvezetésével magyarázható.

VERESS MÁRTON

ELTE SEK Földrajz Tanszék, Szombathely

veress.marton@sek.elte.hu

VETÉSI-FOITH SZILÁRD

PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs

szilard.vetesi@gmail.com

IRODALOM

- BALOGH, K. – ÁRVA-SÓS, E. – PÉCSKAY, Z. – RAVASZ-BARANYAI, I. 1987: K/Ar dating of post-Sarmation alkali basaltic rocks in Hungary. – *Acta Mineral Petrogr.*, Szeged. 28 p.
- BULLA B. 1968: A magyar föld domborzata fejlődésének ritmusai, az újharmadkor óta a korszerű geomorfológiai szemlélet megvilágításában. – Válogatott természeti földrajzi tanulmányok, Akadémia Kiadó, Budapest. pp. 90–104.
- CSÁSZÁR G. – CSEREKLEI E. – GYALOG L. 1981: A Bakony-hegység földtani térképe (szerk.). – Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest.
- CHEN, J. 1988: Karst collapses in cities and mining areas, China. – *Environmental Geology Water Science*, 12. pp. 29–35.
- CSONTOS, L. – VÖRÖS, A. 2004: Mesozoic plate tectonic reconstruction of the Carpathian region. – *Paleogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*. 210. pp. 1–56.
- FORD, D. C. – WILLIAMS, P. W. 2007: *Karst Hydrogeology and Geomorphology*. – John Wiley & Sons, Chichester 561 p.
- GVOZDETSKEY, N. A. 1965: Types of Karst in the U.S.S.R. – *Separatum, Prob. Speleol. Res.* (Prague). pp. 47–54.
- GYÖRFFY D. 1957: Geomorfológiai tanulmányok a Káli-medencében. – *Földrajzi Értesítő* 6. 1. pp. 265–299.
- HEVESI A. 1986: Hideg vizek létrehozta karsztok osztályozása. – *Földrajzi Értesítő*. 35. 3–4. pp. 231–254.
- JAKUCS L. 1971: A karsztok morfogenetikája. A karsztfejlődés variációi. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 310 p.
- JASKÓ S. 1961: A balatonfelvidéki és észak-bakonyi patakok vízhozamának kapcsolata a földtani felépítéssel. – *Hidrológiai Közlöny* 41. 1. pp. 75–84.
- JÁMBOR Á. 1980: A Dunántúli-középhegység. – Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve LXII. Budapest. 244 p.
- JUGOVICS L. 1954: A Déli-Bakony és a Balaton-felvidék bazaltterületei. – Földtani Intézet Évi Jelentése 1953-ról. Budapest. pp. 65–88.
- KORPÁS L. 1981: A Dunántúli-középhegység oligocén-alsó-miocén képződményei. – Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve LXIV. Budapest. 140 p.
- LÁNG S. 1958: A Bakony geomorfológiai képe. – *Földrajzi Közlemények* 82. pp. 324–346.
- LEÉL-ÓSSY S. 1959: Adatok a dunántúli bazaltfelszíneken kialakult lefolyástalan mélyedések (kőtálak) eredetéhez. – *Földrajzi Értesítő* 2. pp. 271–273.

- LIPPMANN L. – KISS K. – MÓGA J. 2008: Az Abaliget–Orfűi-karszt karsztos felszínformáinak vizsgálata térinformatikai módszerekkel. – *Karsztfejlődés* XIII. pp. 151–166.
- LÓCZY L. 1913: A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése. – *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*, I. Budapest. 617 p.
- MÓGA, J. – NÉMETH, R. 2005: The morphological research of the basalt and loess covered plateaus in the Bakony Mts. (Transdanubian middle mts.–Hungary). – *Acta carst(?)ologica* 34. 2 pp. 397–414
- MÓGA J. – KISS K. – SZABÓ M. – KÉRINÉ BORSODI A. – KÉRI A. – MARI L. – KNÁB M. – IVÁN V. 2011: Természeti és antropogén hatások vizsgálata a Tapolcai-karszt epikarsztos rendszerében. – *Karsztfejlődés* XVI. pp. 185–201.
- NÉMETH R. 2005: A Kab-hegyi bazalttakaró depresszióinak vizsgálata. – *Karszt és Barlang* 2000–2001 évf. pp. 33–41.
- PÉCSI M. 1980: A Pannóniai-medence morfogenetikája. – *Földrajzi Értesítő* 29. 1. pp. 105–127.
- PÉCSI, M. 1982: Quaternary studies in Hungary. – *Elmélet – Módszer – Gyakorlat*. Akadémia Kiadó, Budapest. 313 p.
- PÉCSI M. 1991: Geomorfológia és domborzatminősítés. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 296 p.
- SCHMIDT ELIGIUS R. – LÁNG S. – OZORAY GY. 1962: Adatok egyes középhegységeink vízháztartásához. – *Vázlatok és tanulmányok Magyarország vízföldtani atlaszához*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. pp. 48–56.
- STEGENA, L. – GECZY, B. – HORVÁTH, F. 1975: Late Cenozoic evolution of the Pannonian Basin. – *Tectonophysics* 26. pp. 71–90.
- SWEETING, M. M. 1973: *Karst Landforms*. – Columbia University Press, New York. 362 p.
- SZABÓ L. 2000: Karros formák vizsgálata a Veszprémi-fennsík dolomitterületein. – *Földrajzi Értesítő* XLIX 1–2. pp. 27–41.
- SZABÓ P. Z. 1956: Magyarországi karsztformák klímátörténeti vonatkozásai. – *Földrajzi Közlemények* 80. pp. 183–190.
- SZABÓ P. Z. 1968: A magyarországi karsztosodás fejlődéstörténeti vázlata. – *Dunántúli Tud. Gyűjtemény*, Budapest. *Series Geographica* 34. pp. 13–25.
- TELBISZ T. – MARI L. – KOHÁN B. – JELENA C. 2007: A szerbiai Miroč-hegység töbreinek térinformatikai GPS-es terepi vizsgálata. – *Karsztfejlődés* XII. pp. 71–90.
- VERESS M. 1987: Karsztos mélyedések működése bakonyi fedett karsztokon. – *Földrajzi Értesítő* 36. 1–2. pp. 91–114.
- VERESS M. 1999: Az Északi-Bakony fedett karsztja. – *A Bakony Természettudományi Kutatásának Eredményei* 23. Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc. 167 p.
- VERESS M. 2005: Adalékok a Tábla-völgyi-dűlő (Tési-fennsík) fedett karsztosodásához. – *Karsztfejlődés* X. pp. 267–291.
- VERESS M. 2006: Adatok a Tési-fennsík két térszínrészletének fedett karsztosodásához. – *Karsztfejlődés* XI. pp. 171–184.
- VERESS M. 2008: A mészkőfekü morfológiájának hatása a fedett karsztosodásra az Északi-Bakonyban. – *Karszt és Barlang* 2004–2005. évf. pp. 33–54.
- VERESS, M. 2009: Investigation of covered karst form development using geophysical measurements. – *Zeits. f. Geomorph.* 53. 4. pp. 469–486.
- VERESS M. 2012: Fedőüledékes depressziók és kialakulásuk. – *Földrajzi Közlemények* 136. 1. pp. 2–21.
- VERESS, M. 2016: Covered karsts. – Springer DOI10.1007/978-94-017-7518-2, 536 p.
- VERESS M. – SZABÓ L. 2000: Adalékok a dolomit térszínnek formáinak morfogenetikájához. – *Földrajzi Értesítő* XLIX. 1–2. pp. 13–26.
- VERESS, M. – ÜNGER, Z. 2015: Kab mountain: Karst under a Basalt Cap. – In: LÓCZY D. (ed.): *Landscapes and Landforms of Hungary*. Springer, Heidelberg/New York/Dordrecht/London. pp. 55–62.
- WALTHAM, T. – BELL, F. – CULSHAW, M. 2005: *Sinkholes and Subsidence*. – Springer, Berlin–Heidelberg. 382 p.
- WILLIAMS, P. W. 2004: Dolines. – In: GUNN J. (ed.), *Encyclopedia of Caves and Karst Science*, Fitzroy Dearborn, New York, London. pp. 304–310.
- YUAN, D. 1987: Environmental and engineering problems of karst geology in China. – In: BECK B. F. – WILSON W. L. (eds.): *Karst Hydrogeology: Engineering and Environmental Applications*, Balkema: Rotterdam. pp. 1–11.

KRÓNIKA

GERHARDTNÉ RUGLI ILONA 70 éves

Az Ünnepelet, akit most tisztelettel és szeretettel köszöntünk, 1949. augusztus 14.-én Nagykátán született. Felsőfokú tanulmányait a Pécsi Tanárképző Főiskolán, majd a szegeди József Attila Tudományegyetemen végezte, ahol biológia-földrajz szakos tanári diplomát szerzett. Pályáját Farnoson, majd Budapesten kezdte általános iskolai tanárként. 1978-ban már jelentős oktatói tapasztalat birtokában lett a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője. Ennél a vállalatnál, illetve jogutódjánál, a Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt.-nél dolgozott egészen 2009-es nyugdíjba vonulásáig.

GERHARDTNÉ RUGLI ILONA részt vett az 1978/79-es tantervi reform munkálataiban és több tankönyv, munkafüzet, feladatlap elkészítésében szerzőként is közreműködött. Fő feladata azonban mindvégig a természetismeret, valamint a földrajz tankönyveinek szerkesztése és fejlesztése volt – az általános iskola 4. osztályától egészen az egyetemi szintig. Tevékenységének ideje – a jelenből visszatekintve – a hazai földrajztanítás egyik virágkora volt, amelyet az oktatási segédletek sokszínűvé válása, gyors tartalmi és formai bővülése jellemezett. Keze alól óriási példányszámú, értékes díjakkal elismert kitűnő tankönyvek és tankönyvcsaládok kerültek ki, amelyekhez a kiadó helyi tanterveket, tanmeneteket, feladatlapokat és digitális anyagokat is a pedagógusok rendelkezésére bocsátott. Utolsó szerkesztői műve, a 2008-ban kiadott „A mi világunk” tankönyvcsalád a Magyar Könyvkiadók és

Könyvterjesztők Egyesülésének „Szép Könyv” díját nyerte el.

A közoktatási és egyetemi tankönyveken kívül GERHARDTNÉ RUGLI ILONA szerkesztésében számos egyéb ismeretterjesztő és tudományos mű is napvilágot látott. Három évtized alatt több mint száz első kiadású könyvet jegyzett szerkesztőként, s ezek összesített példányszáma 15-20 millióra tehető! Szívvel-lélekkel végzett munkáját mindig a szép iránti érzék, az igényesség, a gondosság vezérelte, aminek alapja, hogy igazán szerette és szereti a könyveket, s becsüli a bennük foglalt értékeket. Szerkesztőként mindig az alkotás minőségét tartotta szem előtt, azt védte és képviselte a rá jellemző finom tapintattal, olykor nehéz körülmények közepette is. E sorok írója az évtizedek során számos kiadói munkatárssal dolgozott együtt, de szemében ő maradt és marad a mércé: a SZERKESZTŐ, így, csupa nagybetűvel.

GERHARDTNÉ RUGLI ILONÁnak a honi geográfia érdekében évtizedeken át kifejtett önzetlen munkásságát a Magyar Földrajzi Társaság 1995-ben Pro Geographia oklevéllel ismerte el. Személyében társaságunk választmányának egyik legrégebbi, általános megbecsülésnek örvendő tagját is köszöntjük, aki e tisztségre tagságunktól 1997 óta újból és újból megbízatást kapott. Szívből kívánunk Neki jó egészséget és még hosszú-hosszú tevékeny, örömteli éveket!

PROBÁLD FERENC

IRODALOM

JENNIFER META ROBINSON – JAMES ROBERT FARMER:
Selling local – Why local food movements matter
Indiana University Press, Bloomington, 2017, 198 p.

Az elmúlt évtizedekben a fogyasztók minél olcsóbban és gyorsabban kívántak az élelmiszerhez hozzájutni. A nők munkába állása megnövelte az igényt az előre elkészített ételek és a mindent egy helyen kínáló bevásárlóközpontok iránt. Mára azonban ez a trend megfordulni látszik. Egyre többen veszik a fáradságot, hogy tanulmányozzák az összetevőket a termékek címkéin, beszélgetsenek a gazdákkal az elkészítés folyamatáról, szezonális alapanyagokat szerezzenek be, és azokból otthon főznek. A szerzők, JENNIFER META ROBINSON és JAMES ROBERT FARMER, mindketten az egyesült államokbeli Indiana Egyetemen dolgoznak, elkötelezettek a vidéki életmód, a helyi termékek és a fenntartható gazdálkodás iránt. A több évtizedes önálló, majd a jelenlegi közös kutatómunka során több száz interjút készítettek helyi gazdákkal (farmerekkel), látogatásokat tettek gazdaságokban, illetve tanulmányozták a témában készült felméréseket, szakirodalmakat.

A könyv a bevezetőt nem számítva 6 fejezetből áll, s a mindennapi életben is használható útravalóval zárul. Rögtön az *első fejezetben* felmerül a kérdés, hogy vajon miért szükséges a helyi élelmiszerekre irányítanunk figyelmünket, és vajon miért vált épp most ennyire időszerűvé az élelmiszer-önrendelkezés kérdése. Az egészséges életmód iránti növekvő igény, az ételallergiák megjelenése és terjedése, a környezettudatosság, valamint a társadalmi szolidaritás mind-mind az okok között található. A szerzők szerint a folyamat hátterében társadalmi, gazdasági és környezeti tényezők állnak. A mezőgazdaság és élelmiszertermelés 1960-as években bekövetkezett gyors iparosítása olyan folyamatokat indított el, melyek negatív hatással vannak a helyi gazdaságra, a környezetre, illetve az emberi egészségre egyaránt. A világ kezd felismerni, hogy a jelenlegi túlfogyasztás nemcsak saját egészségünk, jólétünk, de Földünk jövője szempontjából sem tartható fenn sokáig. A 21. századi USA-ban, illetve mondhatjuk, hogy

az egész fejlett nyugati világban trendivé vált a helyben termelt élelmiszer. Az Európai Unió mezőgazdaságában és regionális politikájában is egyre nagyobb figyelmet kap a rövid értékláncre épülő termelés.

A fejezet mindenekelőtt kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a „helyi”, illetve a közvetlen értékesítés fogalmát, ami korántsem egyszerű feladat. A könyv közérthetőségét és közvetlen szóhasználatát jól példázza, hogy nem az amerikai hivatalok által használt definíciókat elemzi, hanem egy tíz éve gazdálkodó helyi farmer megfogalmazását veszi górcső alá. Ez alapján a „helyi” fogalmát 7 nézőpontból közelítik meg a szerzők. A helyi termékek frissek, szezonálisan elérhetőek, továbbá egészségesek. Jellemzően kisüzemi körülmények között állítják elő őket, bár nehéz meghúzni a gazdaságok méretére vonatkozó határvonalat, és azt mondani egy üzemre, hogy túl nagy ahhoz, hogy helyi terméket vigyen a piacra. A helyi termék felelősséggel jár, hiszen a gazda a nevét, arcát adja a termékhez, szemben a szupermarketek személytelenségével. Helyben termelt élelmiszer vásárlásával minimalizálhatjuk a szállításból eredő környezetterhelést, továbbá a gazdák nagy része saját maga is igyekszik csökkenteni ökológiai lábnyomát.

A *második fejezet* segít megérteni a helyi termelői piacok működését. Több, az USA-ban működő közvetlen értékesítési formát ismertet, mint az út menti árusítás, vagy a becslétkassza. Olyan, egy-egy termelő gazdaságában működő kisebb piacok is léteznek, amelyek több termelő összefogásával jönnek létre, az értékesítés mellett kiegészülve egyéb szolgáltatásokkal is, mint a kisállatsimogató vagy a termékkóstoló. A gazdák néha egyszerűen csak egy nagyobb parkolóban gyűlnek össze, színes napernyőik, szalmakalapjaik odacsalogtatják a vásárlókat, kiegészülve egy gitárduóval pedig hétvégi szórakozást is kínálnak. Vannak különféle vásárok, ahol a helyi élelmiszerek mellett jól megférnek a használt-

cikkek, továbbá a világ minden részéről érkező kézműves termékek és ételkülönlegességek is.

A piac csak egy kis szelete a helyi építő élelmiszerrendszernek. Közel áll az emberekhez, mivel állandó, jól látható, továbbá a vásárláson túl kielégíti társas igényeinket is. A helyi gazdaságélénkítő hatás mellett segíti a közösséghez tartozás erősítését. A vásárlók sok esetben nem tudják a termelők neveit, de mégis elkötelezettek irányukban, és büszkéek rájuk. Sajátjuknak érzik a piacot, ragaszkodnak a „saját” méhészükhöz, hentesükhöz, zöldségesükhöz. Ez az, ami a helyi élelmiszerrendszert működteti. A fejezet a hazai termelői piacok szervezői számára is szolgáltat megfontolandó gondolatokat, hiszen leírja, milyen tényezők ismerete szükséges a sikeres működtetéshez. „Ismerd meg termelőidet és fogyasztóidat, majd alakítsd hozzá piacodat!” A piac sikeres üzemeltetéséhez szükséges tehát megismerni a fogyasztókat, vásárlási motivációjukat, preferenciáikat. Egy ilyen irányú felmérés segít megérteni igényeiket, amely alapján formálható a piac, továbbá célzott marketinggel növelhető népszerűsége. Ehhez nyújt gyakorlati tanácsokat a fejezet.

„Közösség által támogatott gazdálkodás” – egyre többször hallani Magyarországon is a helyi termékekkel foglalkozó szakma körében. De vajon mit is jelent? Miként fogjak hozzá, ha gazdálkodó vagyok? Milyen marketingfogásokkal növelhetem a közösség tagjainak számát? Hogy csatlakozhatok hozzá fogyasztóként? Miért jó a közösséghez tartozni? Milyen előnyökben részesülhetek, és milyen nehézségekkel kell szembenéznem, ha elkötelezem magam egy gazdaság mellett? A *harmadik fejezet* ezekre a kérdésekre ad választ. Az USA-beli (US Department of Agriculture) meghatározás szerint a közösség által támogatott mezőgazdaság olyan közösség, amely egy gazdaság működésének segítésére jön létre, ami által jogilag és érzelmi értelemben is a közösség gazdaságává válik. A gazdálkodók és a fogyasztók közösen részesülnek a hasznokból, és osztoznak a terheken. Szakmailag hozzáértő és elkötelezett család műveli a földet, melyhez időnként igénybe veszi a közösség tagjainak segítségét is. Az előre befizetett összeg terhére a fogyasztók meghatározott rendszerességgel jutnak hozzá az előállított terményekhez, általában zöldségekhez. A gazdaság egészséges és vegyszermentes ételeket juttat a családok asztalára, megtanít együtt élni az évszakok változásával, megismertett új tájfajtaikkal, és ami a legfontosabb és sok esetben leginkább motiváló az

együttműködésben, hogy biztosítja a közösséghez tartozás érzését. A gazdálkodók számára is számos előnyt hordoz, hiszen a tagok befizetési által állandó, időben tervezhető bevételt biztosít, munkacsúcsok idején bevonható a közösség a betakarításba, a gazda nincs kiszolgáltatva a felvásárlási árak változásainak, a kereslet ingadozásának.

A *negyedik fejezet* a helyi élelmiszerrendszerek egy lehetséges jövőképét tárja az olvasó elé. Az előző két fejezetben megismert értékesítési formák, mint a helyi termelői piacok és a közösség által támogatott gazdaság, az USA-ban már mindennaposnak számítanak. Nálunk a termelői piacok most élik virágkorukat, közösség által támogatott gazdaságokkal viszont még csak elvétve találkozhatunk. Az internetnek hatalmas szerepe van a marketingben, a közösségépítésben, így a közvetlen értékesítési csatornák elterjedésében is. A közösségi oldalak, a kifejlesztett telefonos applikációk, az online rendelési felületek, továbbá a bankkártyás fizetés megjelenése a helyi termékek piacát is forradalmasította az USA-ban. A modern infokommunikációs eszközök nemcsak az értékesítésben, de a termelésben is jelen vannak. A globalizáció előrehaladtával, a nagyvárosokban tapasztalható elidegenedés ellensúlyozásaként a városi lakosok számára felértékelődött a közösséghez tartozás érzése, illetve előtérbe került a szegényebb társadalmi rétegekről való gondoskodás. Sorra alakulnak a közösségi kertek, az óvodák, iskolák udvarai zöldségágyásokká válnak. A társadalmi szolidaritás jegyében a farmokon megtermelt termények egy része a rászorulókhöz kerül.

Az amerikai farmertársadalom előregszik, a fiatalok számára nem vonzó a mezőgazdaság, ezzel szemben az igény egyre növekszik a helyben megtermelt élelmiszerek iránt. A szerzők három esettanulmányt ismertetnek, amelyek keresztül bemutatják a gazdálkodói lét kihívásait, mint például a megfelelő nagyságú és minőségű termőföld megszerzése, továbbá a gazdálkodáshoz szükséges készségek és képességek megléte vagy éppen hiánya. A gazdálkodó „gyűttmentek” számára nem egyszerű feladat a beilleszkedés, a közösség szimpátiájának elnyerése sem.

Az *utolsó fejezet* egy új modellt tár az olvasó elé. Az emberiség minden tagja kölcsönhatásban él egymással, minden cselekedetünk kihat a gazdaságra, a környezetre, a társadalomra, az eljövendő generációkra. A szerzők által kidolgozott modell MICHAEL MCGINNIS és ELINOR

OSTROM által felállított társadalmi-ökológiai keretrendszerre (social-ecological systems – SES) épít, amely alapján az alrendszerek (jelen esetben az erőforrások, a politikai tényezők, a szereplők), bármely irányú elmozdulása hatással van a rendszer egészére. Mindezeket lefordítva a helyi élelmiszerrendszerekre láthatjuk, hogy például a „helyi” fogalmának egy adott jogrendszer általi értelmezése szignifikánsan befolyásolja nemcsak a termelői piacok kínálatát, de azt is, hogy kit tekintünk kistermelőnek, a gazdák milyen mennyiségben, milyen módon állítják elő a termékeket, milyen növényvédő szereket használnak, mennyire szennyezik környezetüket, visszatérnek-e a tájfajtákhoz, gyermekeink találkozhatnak-e velük az iskolai konyhákban, és így tovább folytathatnánk a sort. A modell vizsgálja azt is, hogy melyek azok a tényezők, amelyek hatással vannak a helyi élelmiszerrendszerek működőképességére. A könyv kilenc ilyen tényezőt említ, melyeket részletesen bemutat, majd két működő közösség esettanulmányán keresztül ismerteti a fontosságukat. A tényezők között vizsgálja a rendelkezésre álló erőforrásokat, a termelékenységet, az erőforrások mobilitását, a szereplők számát, a közösség tagjainak vállalkozási és vezetési ismereteit, képességeit, továbbá a közösség normakövető viselkedését, együttműködési hajlandóságát. A változók elemzése ad választ arra, hogy milyen környezetben, melyik értékesítési módot, együttműködési lehetőséget célszerű választani a gazdáknak. Az együttműködés növeli az árualapot, így a helyi termékek könnyebben találhatnak utat a szupermarketek polcaira. Mindazonáltal az egyéni döntések szintjén dől el a kérdés, a helyi termé-

kek értékesíthetőségének legfontosabb tényezői a helyi fogyasztók.

A könyv nemcsak a szakmához szól, olvasmányos stílusban, rengeteg példával, személyes történetekkel, esettanulmányokkal és képekkel illusztrálva hozza közel az olvasóhoz a helyi termékek világát. Azokat a hangulatokat, melyeknek részesei lehetünk egy-egy termelői piacon, vagy közösség által támogatott gazdaság tagjaiként. Fellebbenti a fátylat a mélyebb összefüggésekről, hogy miért fontos vásárlási döntéseinkkel támogatni a helyi gazdákat. A szerzők nemcsak nosztalgikus vagy divatos tevékenységként tekintenek a helyi termékek előállítására vagy fogyasztására, hanem társadalmi-ökológiai keretrendszerre épülő modelljükkel, multidiszciplináris megközelítéssel igazolják ezen cselekedetek egész emberiségre kiható hatásait. Kutatómunkájuk azért is időszerű, hiszen az amerikaiak több, mint egyharmada egyáltalán nem érzi reálisan fenyegető veszélynek a klímaváltozást, továbbá azok fele sem gondolja saját cselekedeteit számottevőnek a folyamat megállításában, akik hisznek a globális felmelegedés okozta fenyegetésben. A szerzők kutatási tapasztalatait összefoglalva elmondhatjuk, hogy az élelmiszerfogyasztás csak egy kis szelete annak a komplex rendszernek, amelynek gyökeres megváltoztatásával már így is az utolsó utáni pillanatban vagyunk. Az étkezésre vonatkozó egyéni döntéseink azonban kézenfekvőek az egész megértésében, a tudatos fogyasztással megtett első lépéseink rávilágítanak felelősségünkre a Föld jövőjével kapcsolatban.

INZSÖL RENÁTA

BERNEK ÁGNES:

Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiájában – A 20. század Nyugat és Kelet közötti ütközőzónájától a 21. század eurázsiai hídtérségéig

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 200 p. és 20 oldal színes térkép

Az alcímnek megfelelően az első fejezet azt szeretné tisztázni, hogy ez a terület Európa keleti felén vagy Eurázsia közepén van. A geopolitika kifejezés alkotója Halford Mackinder 1919-ben Euráziát világszigetnek, Közép-Európát középső övezetnek nevezte, amely elválasztó zóna Németország és Szovjet-Oroszország között. A nagyhatalmak közötti semleges zónára vonatkozó elképzelést a II. világháború megvalósíthatatlanná tette. A hidegháború végével a volt

szocialista országok egy része EU és NATO taggá vált. Ezen országok részére újra megfogalmazódott a kérdés, maradnak a nagyhatalmak között sodródó ütközőzóna vagy hídzónává válnak nyugat és kelet között. A szerző szerint a jelenlegi ütközőzóna hídzónává válhat Európa és Ázsia között, olyan területté, amelynek gazdaságával való együttműködés 20-25 év múlva világgazdasági és világpolitikai sikernek fog számítani.

Napjainkban kelet gyors gazdasági fejlődésével létrejött a többpólusú világ. Kína a világ második legnagyobb nemzetgazdasága lett. A világ központi térsége egyre inkább átkerül a Csendes-óceáni erőterbe. A változásokat jelezheti az is, hogy Európa centrikus világtérképek helyett terjednek a Csendes-óceán központi világtérképek. Kelet megerősödésével két lényeges politikai, gazdasági területi egység jöhet létre, Eurázsia és Amerika (az amerikai kontinens).

A kínai kezdeményezésű Új Selyemút infrastrukturális és gazdasági programja nyomán a földrajzi Eurázsia kifejezést kezdi felváltani a név gazdasági térségként való értelmezése, az Új-Eurázsia kifejezés. Jogos a kérdés, ezen a világszigeten létezik-e a címben szereplő Közép- és Kelet-Európa régió, mint földrajzi egység. A szerző szerint létezik és a Németország és Oroszország közötti országok és délen az egykori Jugoszlávia államai, összesen 20 volt szocialista ország alkotja ezt a térséget. A 20 szocialista ország egy térségbe foglalása magyarázatra szorul. Az Oroszországi politikai változások során önállóvá vált balti államok és Fehéroroszország, Moldova, Ukrajna is e régió részévé vált. Ennek a területnek nincsenek természeti földrajzi határai. Jellemző közös sajátosságok a szárazföldi éghajlati jelleg, kedvező feltételek a mezőgazdasági termelés számára, az energiaforrások hiánya. A szerző is érzi ezek a sajátosságok nem elegendőek egy földrajzi terület meghatározásához, ezért leszögezi, a térséget történelmi régióknak tekinthetjük. Ez a terület akkor válhat kelet és nyugat közötti hídtérséggé, ha gazdasági fejlődése során gazdaságilag összefüggő észak déli tengellyé tudna válni. A térséget Bernard Cohen 2015. évi geopolitikai térfelesztésében kapurégióknak tartotta, Európa tengeri és Oroszország kontinentális erőterei között. A Krím-félsziget 2014. évi orosz elfoglalása sokak szerint véget vetett a Szovjetunió széthullása utáni egypólusú világnak. Az egypólusú, más szóval atlanti világ Észak-Amerikából és az Európai Unióból állt. 2014 után megerősödtek az Oroszországgal szembeni érzések. Amerikai részről visszatért a hidegháborúban kidolgozott féken tartás (containment) elve, lehetőleg a háború elkerülésével meg kell akadályozni az oroszok expanzióját.

A 19-20. században az iparvállalatok koncentrációjával alakultak ki a termelési központok, az ipari körzetek. A 21. században a kutatási és fejlesztési tevékenységek hozzájárultak az új „ipari körzetekhez”, az új tartalmat új kifejezéssel,

technológiai övezeteknek jelölve. Az 1990-es évektől kialakult a világgazdaságot átfogó és meghatározó globális világgazdasági piac, háttérbe szorultak, alárendeltebbé váltak a nemzetállamok közötti gazdasági kapcsolatok, a világgazdaság globálissá vált. Ennek legfőbb oka, az óriási, transznacionális vállalatok kialakulása. Ezeknek a vállalatoknak számtalan országban vannak egységeik, az egész világra termelnek figyelve az egyes földrajzi helyek adottságait, különégeit. Ezekben a vállalatokban született meg a munkások egy részének elnevezésére a globális munkás kifejezés. Ez olyan embert jelent, aki globális szinten él, de a globális világgazdasági igényeknek megfelelő képzettséggel (pl. az információs technológiában való jártassággal) rendelkezik. A transznacionális vállalatok székhelyei meghatározó szerepet játszanak a vállalat életében, itt születnek a stratégiai döntések, hosszú távú elképzelések. A világ 500 legnagyobb vállalata közül, 2016-ban 373-nak hat nemzetállam területén volt a központja.

Korábban a nagyhatalmak gazdasági érdekeiket fegyveres konfliktusokkal próbálták érvényesíteni. Napjainkban ezt felváltotta a gazdasági eszközökkel való rivalizálás, a gazdasági érdekérvényesítés. A geopolitikai szemlélet helyett megjelent a geoökonómiai megközelítés. Mit jelent egy földrajzi térség geoökonómiai értékelése? A könyv szerint a geoökonómia nem más, mint a nemzetek közötti fegyveres rivalizálás folytatása gazdasági eszközökkel. Azaz a háborút helyettesíti a gazdasági hódítás, a gazdasági versenyzés. Az új birodalomépítés nyomán követésének eszköze a külföldre irányuló működő tőke exportjának az elemzése. A gazdasági nagyhatalmak külföldön lévő tőkeérdekeltsége meghaladja az egy billió USD-t. Ezek az országok az USA, Kína, Egyesült Királyság, Japán, Németország, Franciaország, Hollandia, Kanada és Svájc.

A szerző részletesen elemzi az USA, az EU, Oroszország és Kína geopolitikai-geoökonómiai stratégiáit. Az USA világgazdasági és világpolitikai jelentőségének a megerősítését Clinton elnökségi éveivel (1993-2001) kapcsolják. Ezekben az években az USA gazdasága évente 4-6 százalékkal nőtt, a világ összes GNI-jének egyharmadát állította elő, a munkanélküliség 5 százalék alatt volt. Az amerikai külpolitika célja, a piacgazdaság és a demokrácia terjesztése mellett, az amerikai transznacionális vállalatok világméretű, de különösen a feltörekvő piacokon való elterjedésének az elősegítése lett.

A 2001. szeptember 11.-i terrortámadás módosította a korábbi külpolitikai elképzeléseket. A terrorizmus elleni harc lett a fő külpolitikai cél. 2008-ban a kormányzati költségvetésnek már majdnem az egyötödét a katonai kiadások adták. Az amerikai gazdasági válság egyik kiváló tényezője lett az évek óta tartó óriási katonai költségvetés. Az amerikai válság világválsággá alakulás után (2009) az USA a fegyveres erőre épülő külpolitika helyett új geopolitikai irányt alakított ki, az együttműködésre épülő. A Krímfélsziget orosz megszállása (2014), Kína rohamos fegyverkezése, a Csendes-óceáni korallszigetek katonai bázisokká alakítása, az Iszlám Állam kikiáltása jelezte véget ért az egypólusú világ. A 21. század formálódó többpólusú világában az USA szerepét Trump elnök választási kampányában úgy fogalmazta meg, hogy „tegyük újra nagyvá Amerikát.”

Az unipoláris, atlanti erőteréből irányított világpolitikai rendszerrel szemben Oroszország bipoláris eurázsiai világpolitikai rendszert akar kialakítani. Az elképzelés intézményi megerősítése az Eurázsiai Gazdasági Unió (Oroszország, Belorusszia, Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán) létrejötte (2015). Ugyanebben az évben az Európai Unió Kínával aláírta az Új Selyemút gazdasági övezetről szóló szerződést. Kína célja, akárcsak Oroszorszáé, egy új eurázsiai erőter megerősítése. Az eurázsiai térség növekedési tengelye a Peking, Asztana, Moszkva, Berlin vonal. A közép- és kelet-európai gazdasági híd-térség hogyan kapcsolható be ebbe a világgazdasági folyamatba, teszi fel a kérdést a szerző. Szerinte tágítani kell Közép-Európa fogalmunkat, olyan földrajzi helyekkel, amelyek megteremtik a világgazdasággal való kapcsolatokat. Ilyen pontok a tengeri kikötők, repülőterek, pénzügyi központok, az EU transzeurópai közlekedési hálózata, ezen belül a nagysebességű vasútvonalak. Az ezek figyelembe vételével megrajzolt „tágabb értelemben vett” Közép-Európa Németországot, Svájcot, Olaszországot, Görög- és Törökországot, Grúziát, Örményországot és Oroszország Volgográdtól nyugatra fekvő részét tartalmazza.

A könyv ezután a jövőre vonatkozó következtetéseket rögzíti. A múltban Közép-Európa

földrajzi helyzeténél fogva mindig ki volt szolgáltatva a nyugati és keleti nagyhatalmaknak. A világ folyamatosan változik, kialakult a többpólusú világ, a világgazdaság súlypontja keletre tolódott. Kína és Oroszország együttműködése kialakíthatja a teljes eurázsiai együttműködést. Az új helyzetben új közép-európai geopolitikát kell kialakítanunk. Az ütközőzóna elképzelést fel kell váltania a hídzóna elképzelésének. A hídzóna szerep összekötését teremt a nagyhatalmak között. Ehhez a korábbi Közép-Európa fogalmat térben bővítenünk kell. A befejező, filozofikusnak tetsző rész azt fejtegeti, a 20. századig a világpolitika alakulása a sakkjátékhoz, az egyik fél mindig győz, volt hasonlítható. A jövőben a keleti go játékhoz hasonlóan kell kialakítanunk geopolitikánkat, azaz állandóan változó helyzethez, állandó igazodással kell alkalmazkodnunk. Megfelelő stratégiák kidolgozásával elérhetjük, hogy térségünk összekötő gazdasági híd (hídklaszer) legyen. A szerző reméli, könyve is hozzá fog járulni térségünk új geopolitikai szerepkörének kialakításához. A könyv ismertetője ezt nem tudja eldönteni, de az biztos, hogy térségünkről alkotott földrajzi gondolkodásunkat, természetföldrajzi adottságaink megítélését ez a könyv jelentősen fogja módosítani.

Végül szólnunk kell a könyv végére bekötött, a szerző által szerkesztett 20 színes térképről. Dicséretet kell mondanunk ezekért a térképekért, mert napjainkban szinte sose találkozhatunk könyvbe kötött, szép kivitelű, önállóan szerkesztett, színes munkákkal. Mint térképész is hangsúlyozom, a térképek nagyon jól segítik a mondanivaló megértését, sokszor nagyon jól kiegészítik a leírtakat. Egy példát emelek ki ezek közül. A könyv röviden említi a 21. század elejének geopolitikai erőviszonyait. Az ezt szemléltető térképen Amerika, Ausztrália és Új-Zéland egy-egy erőteret alkot, Afrika harmadik. Eurázsia világszigete hét erőterre tagolódik. Hazánk a Közép-Eurázsiai erőter nyugati peremén helyezkedik el. Lehet játszani a gondolattal, mennyire meggyőző, miben vitatható a térképbe formázott, de szövegben részletesen nem kifejtett elképzelés.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD

DOJCSÁK GYŐZŐ:
Betekintés az amerikai-magyar kapcsolatok történetébe
Budapest, Magánkiadás, 2018, 321 p.

A szerzőt fiatal geológusként az 1956-os forradalom vihara röpítette Amerikába, pontosabban Kanadába. Kezdetben kőolajkutatóként dolgozott a hideg északi tájakon, később egyetemi oktató lett. Az 1960-as évek derekától már időnként hazalátogatott, és a Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat szervezésében előadásokat tartott. Ezek sikerét és a hallgatók érdeklődését látva számtalan tanulmányt küldött Kanada és az USA különböző területeiről. A könyv végén közölt irodalomjegyzék szerint 1967-1990 között 82 írása jelent meg a hazai folyóiratokban és két könyvet publikált. Ezt később, már itthon, két további könyv követte. A jelen munka átfogó képet kíván adni az USA-ba került és új hazájukat gazdagító, erősítő és közvetve szülőföldjük hírnevét is növelő magyarok tevékenységéről.

A könyv első fejezete a Rákóczi-szabadságharc után Amerikába került kurucok közül három család fiainak a sorsát ismerteti. A Benyovszky család két fia közül az idősebb Móric, Madagaszkári útja révén, a felfedezés-történetnek is ismert alakja. 1779-ben és 1782-ben is kiutazott Amerikába, hogy bekapcsolódjon a függetlenségi háborúba. Ez a terve nem sikerült, de üzleti lehetőséget láthatott az új kontinensen, mert 1784-ben családjával, feleségével és két leányával hajózott ki és telepedett le Baltimoreban. „Ő volt az első magyar, aki családjával együtt érkezett Amerika földjére.” – írja a szerző. BENYOVSZKY MÓRICOT Madagaszkár emléke nem hagyta nyugton elutazott oda és egy csatában 1786-ban elesett. Családjá hazajött Magyarországra, a családi birtokra, mindössze három évig éltek Amerikában.

Az 1789. évi francia forradalom után egyre több utazó indult az Újvilágba. Ezek közül ki kell emelni MAJLÁTH JÓZSEF grófort, aki 1797. évi útjáról juhar- és akácfákat hozott haza telepítés céljából. Az akácfái is hozzájárultak akácerdeink kialakulásához. Az amerikai-magyar hivatalos kapcsolatok kezdetét NAGY KÁROLY csillagásznak, a Magyar Tudós Társaság tagjának 1832. évi meghívása jelenti. Az első magyar, aki könyvet írt amerikai útjáról BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR volt. Könyve 1834-ben jelent meg Kolozsvárott. A következő beszámolót „a kaliforniai szőlőkultúra atyja” HARASZTHY ÁGOSTON adta ki 1844-ben.

A szabadságharc kitörésének hírére Reményi Ede hegedűművész Londonból hazasietett és beállt Klapka seregébe. A szabadságharc után emigrált és Európában koncertezett. LISZT FERENC közbenjárt hazatérése érdekében. Visszajött, de első hazai koncertjén eljátszotta a tiltott Rákóczi indulót. Internálásából szabadulva Amerikába ment első jelentős művészi munkájaként.

Az 1848-49. évi szabadságharc veresége után megindult a második kivándorlási hullám Amerikába. Körülbelül három ezren utaztak oda. 1851-ben KOSSUTH LAJOST meghívták Amerikába. Kilenc hónapos diadalmas, 3000 kilométeres körutazása során 500 beszédet tartott, de ennek a haza szempontjából nem volt eredménye. Ekkor már az észak és dél közötti problémák kötötték le a vezető amerikaiak figyelmét. 1861-ben kitört a polgárháború. Az Amerikába került honvédtisztek közül többen az északiak oldalán harcoltak. Közülük ki kell emelnünk ASBÓTH SÁNDOR honvéd tábornokot, aki az amerikai polgárháborúban vezérőrnagy rangot ért el és új hazája nagykövetségént halt meg Buenos Airesben. A közlegényként harcoló, makói születésű fiatalember, PULTZER JÓZSEF később Újságírályként vált ismertté és nagyon gazdag amerikaivá. XANTUS JÁNOS nemzetőrként harcolt a szabadságharcban, fogságának kitöltése után utazott Amerikába. Az ország nyugati részein nagy területeket járt be. Édesanyjának küldött leveleit kiadták könyvben 1857-ben, majd pár évvel később a kaliforniai indiánokról szóló írása is megjelent. Néprajzi gyűjtéseivel Amerikában nevet vívott ki magának és ezzel is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar név elismert legyen az USA-ban. Ezt az elismertséget jól jelzi az elnöknek is pályázó Cass szenátor kijelentése: „Amerika még egyszer olyan nagy volna, ha a magyar emigráció olyan népes lenne, mint más nemzeteké.” Hazatérte után ő lett az 1866-ban megnyílt Pesti Állatkert első igazgatója és a Magyar Nemzeti Múzeum Etnográfiai Osztályának első őrre 1872-től. A szomolnoki születésű Krajsir Károly orvos volt az első amerikai magyar ember, aki felvette a kapcsolatot a Magyar Tudományos Akadémiával és 1860. évi végrendeletében kéziratos és nyomtatott hagyatékát is az Akadémiára hagyta.

A szerző részletesen foglalkozik a rabszolgaság kérdéseve, az indiánokkal, a fehérek közötti nőtlenség miatt kialakult mesztic népséggel és az indián magyar kapcsolatok cím alatt az indiánokról szóló magyarul megjelent könyvek ismertségével.

A tömeges magyar kivándorlás a „korlátlan lehetőségek földjére” az 1880-as évektől kezdődött. A tömeges hazai kivándorlás hatását Cleveland város fejlődésén keresztül érzékelteti a könyv. Kossuth 1852. évi látogatásakor a városnak 18 ezer lakosa volt. Az 1870. évi népszámlálás szerint csak 97 magyar élt ott. 1882-ben egy kolozsvári látogatót már meglepi az ott élő sok magyar. Egy évvel később pénzt gyűjtenek a dunai árvíz károsultjainak, egylet alakul, magyar papot alkalmaznak és 1889-től Szabadság címen magyar napilap jelenik meg. 1899-ben már 15 ezer magyar él a városban és három templomuk van. 1902-ben felállították Kossuth egészalakos szobrát. Ez volt az első Kossuth szobor Amerikában. (Budapesten csak 1927-ben lett Kossuth szobor.) 1901-től magyar konzulátus működött a városban. 1911-ben a Szabadság című újságot létrehozó KOHÁNYI TIHAMÉR tiszteletére rendezett ünnepségen megjelent az Egyesült Államok elnöke. A város népessége elérte a 200 ezer főt, hazánk akkori második legnagyobb városának, Debrecennek a létszámát. 1906-ban a város kezdeményezésére az amerikai magyarok Washington szobrot állítottak Budapesten a városligetben. A Washington szobor története kapcsán emlékezik meg a szerző a Nemzeti Múzeum 1919. évi román kifosztását megakadályozó Bandholtz amerikai tábornok tiszteletére 1936-ban emelt, majd a kommunisták által elbontott és 2004-ben visszaállított szobrának a sorsáról.

A könyv szomorú hangulatú része a magyar templomok Amerikában című fejezet. 1927-ben a reformátusoknak és katolikusoknak is 100-nál több templomuk volt. Pontos adattal nem rendelkezünk, de azt tudjuk, hogy többségükben szegény paraszt kivándorlók nehéz munkával megszerzett kis pénzükből mindenütt felépítettek egy templomot, ahogy a szerző írja „a magyar szigetvilág őrhelyeit.” A templomok nemcsak azért épültek, hogy ott imádkozzanak, hanem azért is, hogy ott összejöhessenek beszélgetni, esetleg mellette lévő temetőben a végső nyughelyet megtalálni. Idővel a templomok körüli kis tanyák kiürültek, az épületek és lassan a templom is elhagyatva tönkre ment. A szerző egy elhagyott, a prérin álló roskadozó temp-

lomnak és valaha Amerika legnagyobb magyar templomának, a Detroitban épült Szent Kereszt templomnak a történetét, szomorú sorsát ismerteti, jelezve, hogy ez a pusztító folyamat megállíthatatlanul folyik tovább.

A 20. század elején rendkívül eleven volt az Amerikába került magyarok közösségi élete és próbáltak szoros kapcsolatot kiépíteni az Óhazával. A magyar kormány nem foglalkozott a kivándoroltakkal. A Miniszterelnökség csak 1903-ban vette először napirendre a külföldi magyarság kérdését. Elhatározták pénzügyileg támogatják a Clevelandben megjelenő magyar újságot, a Szabadságot. 1904-ben gondoltak először arra, hogy megbízzák az egyházakat a kintiekkel való kapcsolattartásra. A protestáns és a katolikus egyház is első lépésként az amerikai egyházak hazai rendszerbe való bekapcsolására gondolt. Ehhez az amerikai magyar gyülekezeteknek vissza kellett fizetniük az ottani egyháztól kapott kölcsönöket. Ennek kifizetését a magyar állam vállalta. 1920-ban létrehozták a Külföldi Magyarok Szövetségét és a következő évben megszervezték Pusztaszeren a Magyarok Világkongresszusát. Ebben az évben állították fel az első amerikai magyar követséget Washingtonban. A hazai és külföldi magyar szervezetek találkozásain az ország üzenete az volt, „Maradj mindig, mindenütt magyar és segítsd hazádat!”

Az amerikai magyar kapcsolatok kedvező alakulását az I. világháború megtörte. A két világháború közötti időszakból három kalandos életű, utjaikról könyvet író személyt említ a könyv. FESTETICH RUDOLF gróf Amerikába kivándorolva többször is jól nőszült és hajót vásárolva felkereste a Csendes-óceáni szigeteket. Hajóinak neve Tolna I. és Tolna II. volt. A szigeteken gyűjtött értékes néprajzi gyűjteményét a hazai múzeumnak adományozta. Az Ó hajója volt az első magyar nevű hajó, amelyik amerikai zászló alatt járta az óceánt. VOJNICH OSZKÁR Amerika nyugati partjai mentén Alaszkáig hajózott. Útjáról és vadászjelentéséről több könyvet írt. Hazánkban ma is jól ismert SZÉCHENYI ZSIGMOND szintén Alaszkában vadászott. Festetich Amerikában élt és halt meg, Vojnich és Széchenyi csak kirándult oda. E rövid kitérő után a sikeres magyarok Amerikában rész jól ismert és alig ismert magyar kiválóságok hosszú sorának a tevékenységét ismerteti. A sort a 19. század második felének, Haraszthy és Pulitzer mellett legismertebb magyarja, FLEISCHMANN KÁROLY az Élesztőkirály nyitja. A sikeres üzletember

történetét MOLNÁR FERENC író, AUER LIPÓT heggedűművész, SOLTÍ GYÖRGY karmester követi.

Egy külön fejezet rész foglalkozik a magyar operettek amerikai szerepével, a hazai bemutatót követő, nagyon gyors újvilági premerek fantasztikus sikereivel. Az operett és az operák világa után a show businessnek, Hollywoodnak a bemutatása következik. Megdöbbentő hány magyar működött közre az amerikai filmipar megszületésében, felvirágoztatásában: rendezők, forgatókönyvírók, operatőrök, színészek, zenészek. Érdekes a szerző indokolása az amerikai filmipar gyors kialakulására és elterjedésére. A gyorsan növekvő egyszerű népességnek nem volt szórakozási lehetősége. Nem voltak kávézók, cukrászdák, színházak. Az egymás után születő településeken az egyetlen szórakozási lehetőség a mozi volt.

Az Amerikába szakadt magyar tudósokról kimagasló tudományos eredményeik, nagy számuk és szerteágazó tevékenységük miatt nagyon nehéz egy rövid fejezetet összeállítani. A szerző a feltehetően legismertebb atomtudósok sorát még négy, egyéb területen kimagasló tudós portréjával egészíti ki. Az első atomreaktor SZILÁRD LEÓ egy chicagói fedett teniszpályán építette fel. Chicago folyamatosan változó városának a leírása közben a szerzőnek egy ottani író egyik írása jut az eszébe. „Ha azt keressük, ami tartós, lelkünkben kell keresnünk.” Ezt követően a szerző a lelkében keresi, hogy kikről emlékezzen meg könyvében. Több név után így kerül sor GALAMBOS JÓZSEF-re a Ford autó makói származású fejlesztőjére, PAPP SIMON kőolajkutatóra, a Magyar-Amerikai Olajipari Rt. vezérigazgatójára, az első kommunista koncepció per áldozatára, de MÁRAI SÁNDOR íróra is.

A vállalkozók, művészek, tudósok ismertéte után a sportélet amerikai magyar kiválóságai jönnek. Itt csak egy személyről emlékezik

meg. Amerika nyugati területeinek a meghódításában, a telepesek indiánok harcaiban nagy szerepe volt a lovaknak, a lovaglással, mint sporttal mégsem foglalkoztak. A XX. század derekán figyeltek fel erre. A második világháború után kivándorolt lovas katonatisztet NÉMETHY BERTALANT bízták meg a lovassport irányításával. Ennek eredményeként az amerikai lovasok hamar eljutottak a nemzetközi élvonalba.

A szerző nagyon szemléletesen ír a magyarságtudatról, annak alakulásáról a különböző emigrációs hullámok tagjait figyelve. Irodalmi (vers- és könyvrészletekkel) tűzdelt leírásának megállapítása, hogy a magyar nyelv tudása halványult, háttérbe szorult, de a beszéd elhalása után is a hazafias érzés még tovább élt, élhet a lélekben, függetlenül attól, hogy az illető sikeres lett Amerikában vagy nem. Az Óhaza nem segítette a magyarságtudat megőrzésében. A szerző összegzése szerint az Amerikába került honfitársaink „hősiesen helytálltak (...) és mindig ragaszkodtak a szülőhazájuk emlékéhez.” Ezért tartja hibának a média olyan hozzáállását, mely a kivándorlókat szél sodorta tömegnek vagy egyes kimagasló személyeket kalandoroknak állítanak be.

A könyv elején a szerző megemlíti, személy szerint Ő is részese ennek a történetnek, mert Ő is kivándorolt Amerikába. Ezért a könyv befejező részében saját emigrációjának a történetét írja le.

A könyv olvasmányos megjelenítése az Amerikába szakadt magyarok történetének. Olyan olvasmány, amit minden magyar nyugodt szívvel olvashat és az olvasottak alapján elismeréssel gondolhat a távolba szakadtakra. Jó lenne, ha a könyv megjelenhetne nagyobb betűkkel, nagyobb fényképekkel a későbbi olvasók még nagyobb örömére.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD

BELUSZKY PÁL:

A települések világa Magyarországon
Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018, 327 p.

BELUSZKY PÁL legújabb könyvében szintézist nyújt a Kárpát-medence és ezen belül hazánk múltbéli és jelenkori településfejlődéséről, a társadalmi lét szempontjából műszaki és spirituális értelemben oly fontos, időben folytonosan változó településállományról, a településhálózaton belüli kapcsolatrendszerek átalakulásáról, valamint ezek legfőbb mozgatórugóiról. Mindez

327 oldalon roppant ambiciózus vállalkozásnak tűnhet, de a településföldrajzos szakma jól tudja, hogy a könyv stabil alapokon nyugszik. A Magyar Tudományos Művek tára (MTMT) akadémiai adattár tanúsága szerint a frissdiplomás BELUSZKY PÁL első publikációja pontosan hatvan éve látott napvilágot településföldrajzi témakörben (Beluszky P.: Tiszafüred vonzás-

körzete. Jászkunság 1959:3, pp. 118–127). Ezt az írást a következő hat évtized során további 337 közlemény követte, amelyek szinte kivétel nélkül „településsel” kapcsolatosak. A szerző az elmúlt évtizedekben – részben munkakörei révén – bekalandozta a településkutatás legkülönbözőbb területeit, a vonzáskörzetektől, az alföldi mezővárosokon, vagy Budapest és várostérségének fejlődésén keresztül a városiá-nyos térségeken át egészen a szocialista korszak „újszülötteinek” (Lenti, Encs) problematikájáig. Az elmélyült és rendkívül széleskörű kutatói érdeklődés rengeteg gyümölcsöt hozott, melyek remek építőkövet kínáltak a most megjelent könyvhöz. De van egy másik fundamentuma is a szóban forgó kötetnek, mégpedig a Dialóg Campus kiadásában pontosan 20 éve megjelent „Magyarország településföldrajza” című mű, amely 2003-ban kevés változtatással ismételtelen napvilágot látott. Az a kötet valószínűleg rekorder a kortás hazai társadalomföldrajzi szakirodalomban, hiszen ha hinni lehet a már hivatkozott MTMT-nek, eddig összesen 422 független hivatkozás érkezett rá. Mindez nemcsak a maga nemében egyedülálló, de jelzi azt is, hogy a kiindulást jelentő alapművet az elmúlt két évtizedben sokan olvasták és hivatkozták.

Mennyiben hoz újat ez a könyv a kiindulást jelentő *Magyarország településföldrajza* kötet-hez képest? Egyrészt újdonság, hogy a gazdag és időközben kibővített illusztrációs anyag (34 ábra és 46 táblázat) színesben jelent meg. Mindez nemcsak esztétikai élvezetet jelent, de nagyban segíti a tartalom megértését is. Másrészt a tudományos művekben megszokott gyakori szakirodalmi hivatkozások helyett itt sokkal nagyobb teret kap a településhálózat fejlődését tágabb keretbe helyező „kiegészítő” ismeretek köre. Az erős történelmi megalapozottság, a konzekvens ok-okozati levezetések, a gyakori fogalommagyarázatok ugyancsak a könyv erényeül szolgálnak. Mindettől a tartalom didaktikusan jól felépített, „tanulható” és a felnövekvő szakmai utánpótlás számára tanítható tananyagává válik, ami az Előszó tanúsága szerint egybevág a szerző szándékaival. A földrajzi tényezők mel-

lett a településfejlődés demográfiai, gazdasági, társadalmi, ideológiai-politikai tényezőire is nagy hangsúlyt fektet a mű, így kézikönyvként is melegen ajánlható a szűkebb földrajzos szakmai körökön túl is. Az egyetemi képzésben kiválóan alkalmazható a törzsszakma (földrajz alapképzés és geográfus mesterképzés) mellett a területfejlesztés, a vidékfejlesztés, a települmérnöki és urbanisztikai képzésekben.

De milyen is az a települési „világ”, amelyet Beluszky bemutat? Izgalmas, mert a könyvben nincs üresjárat, egész narratívája magával sodró. Érdekesítő, mert a szerző időnként sajátos humorával színezi mondanivalóját, az előregedés kapcsán például így ír: „...az időskorúak magas aránya hangulatilag is befolyásolja a helyi lakosságot” (p. 149). Egyúttal tárgyilagos, mert mérnöki precizitással tárja fel az elmúlt évtizedek településfejlődésének okait, azok eredményeit, amelynek a szerző nem csupán kutatója, de „megélője” is volt. A személyesen átélt valóságismeret – mint tudjuk – nagyrá, így olyan információk is a felszínre bukkannak a könyvben (pl. a Kádár-korszak településpolitikájának vargabetűi), amelyek más forrásokból nem, vagy csak nehezen gyűjthetők egybe. A kötet címéhez méltóan a teljességre törekszik, s a hazai településfejlődés valamennyi lényeges kérdését tárgyalja. Az olvasó bepillantást nyerhet a budapesti barnaövezet átalakulásába éppúgy, mint az Őrség településrendjének közelmúltbeli változásaiba, vagy a tanyavilág múltjába és jelenébe.

A szerző hat évtizedes kutatói pályafutásának méltó koronája ez a kötet, igazi szintézis. Az olvasó ugyanakkor csak reménykedni tud abban, hogy lesz még folytatás, s BELUSZKY PÁL a Kárpát-medence településeire vonatkozó széleskörű ismereteit újabb művekben tárja elének. Erre kínál lehetőséget – egyebek mellett – Magyarország Nemzeti Atlaszának most formálódó második kötete, amely térségünk társadalmáról és annak települési környezetéről szól majd. Ezúton kívánunk a Szerzőnek jó egészséget és kellő ihletet jövőendő műveihez!

KOVÁCS ZOLTÁN

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: CSORBA PÉTER egyetemi tanár

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZILASSI PÉTER egyetemi docens

Főtitkár: DÁVID LÓRÁNT DÉNES egyetemi tanár

Titkár: JENEY LÁSZLÓ egyetemi docens

Ügyvivő: HEILING ZSOLT

Felügyelőbizottság: KERESZTY PÉTER, NEMERKÉNYI ZSOMBOR, ÜTÓNÉ VISY JUDIT

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök,
intézetigazgató

BAKOS MÁRIA középiskolai tanár

BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár

CSAPÓ TAMÁS tszv. főiskolai tanár

DÁVID LÓRÁNT DÉNES osztályelnök, egyetemi
tanár

DOBOS ANNA főiskolai docens

DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár

EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs

FARSANG ANDREA egyetemi docens

FRISNYÁK SÁNDOR ny. egyetemi tanár,
osztályelnök

GERHARDTNÉ RUDLI ILONA ny. középiskolai
tanár

GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár

GYENIZSE PÉTER egyetemi docens

GYŐRI RÓBERT tszv. egyetemi docens

GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

GYURIS FERENC egyetemi adjunktus

HEVESI ATTILA osztályelnök, ny. egyetemi
tanár

HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató

KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens

KARÁTSZON DÁVID szakosztályelnök,
tszv. egyetemi tanár

KIS JÁNOS középiskolai tanár

KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó,
egyetemi tanár

KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök,
akadémikus

KOCSIS KÁROLY intézetigazgató, akadémikus

KÓKAI SÁNDOR tszv. főiskolai tanár

KOROMPAI ATTILA ny. egyetemi docens

KOZMA GÁBOR tszv. egyetemi docens

KUBA GÁBOR iskolaigazgató

KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató

KUNOS GÁBOR szakosztályelnök,
villamosmérnök

KÜRTI GYÖRGY iskolaigazgató

LENNER TIBOR egyetemi docens

LERNER JÁNOS osztályelnök

M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök,
egyetemi docens

MÁJAI CSABA osztályelnök

MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök,
főiskolai docens

MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi
docens

NAGY BALÁZS egyetemi docens

PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi
tanár

PÁL VIKTOR egyetemi docens

RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus

SIMON GYÖRGY középiskolai tanár

SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens

SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök,
tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

SZÖLLŐSY LÁSZLÓ középiskolai tanár

TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi
adjunktus

TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos
főmunkatárs

TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens

TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök,
tszv. egyetemi docens

VIZI ISTVÁN osztályelnök

VIZY ZSOLT középiskolai vezetőtanár

**A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság
Választmányának örökös tagjai.**

TARTALOM / CONTENTS

Értekezések / Studies

IRIMIÁS ANNA: Az UNESCO filmes városok összehasonlító elemzése / A comparative analysis of UNESCO cities of film	93
UZZOLI ANNAMÁRIA–PÁL VIKTOR–BEKE SZILVIA–BÁN ATTILA: Egészségügyellátás, hozzáférés, térbeliség – a szívizominfarktus ellátásának néhány földrajzi jellegzetessége Magyarországon / Health inequality, accessibility, spatiality – some geographical aspects in the health care of acute myocardial infarction in Hungary	107
NAGY GÁBOR: Ellátás és ellátatlanság – köz- és piaci szolgáltatások területi-települési egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon / Attendance or shortage in public and market-based services - territorial and local inequalities in Hungary	124
BAROCH CSABA: Szimbolikus politikai fordulatok és térbeli mintázataik: közterületek átnevezése Budapest I. és V. kerületében / Symbolic political turns and their spatial patterns: renaming public spaces in the 1 st and 5 th districts of Budapest	144
KONKOLY-GYURÓ ÉVA: A percepció jelentősége a környezet- és tájkutatásban / Importance of perception in the environmental and landscape research	158
VERESS MÁRTON–VETÉSI-FOITH SZILÁRD: A bakonyvidék felszíni karsztja / The surface karst of the Bakony region	167

Krónika

Gerhardtné Rugli Ilona 70 éves – PROBÁLD FERENC	187
---	-----

Irodalom

Jennifer Meta Robinson – James Robert Farmer: Selling local – Why local food movements matter – INZSÖL RENÁTA	188
Bernek Ágnes: Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiájában – PAPP-VÁRY ÁRPÁD	190
Dojcsák Győző: Betekintés az amerikai-magyar kapcsolatok történetébe – PAPP-VÁRY ÁRPÁD	193
Beluszky Pál: A települések világa Magyarországon – KOVÁCS ZOLTÁN	195

TÁMOGATÓINK

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Dávid Lóránt Dénes
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Healing Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 300 példányban
HU ISSN 0015-5411